

57779

pircs

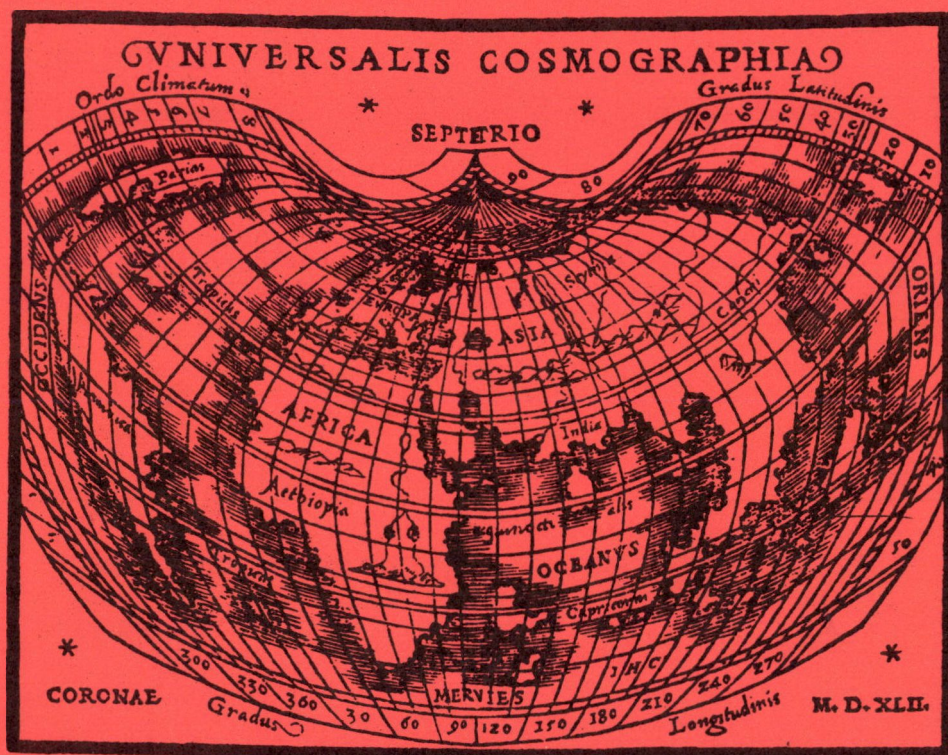

58889

DF 621

2005 JAN 3

VILÁGTÖRTÉNET

2004 tavasz-nyár

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Vajnági Márta: A Szent Római Birodalom jólétének záloga. A német-római császár megválasztása és megkoronázása egy 1746-os nyomtatvány tükrében	3
Sashalmi Endre: A politikai bűncselekmény fogalma az 1649-es orosz törvénykönyvben	31
V. Molnár László: Szomszédok – egymás között, egymásról. A 18. századi magyar–orosz kulturális érintkezések problémátörténeti vázlata	44
N. Szabó József: Magyar–török kulturális kapcsolatok a második világháborút követően	53
Czövek István: A francia konzervatív közvélemény és a kettős szövetség	62
Vicente Risco és a galego nacionalizmus elmélete (Bevezető, fordítás, jegyzetek: Szilágyi Ágnes Judit)	74
Xoán Vicente Viqueira és galego oktatáspolitikai reformterve (Bevezető, fordítás, jegyzetek: Hajdók Ildikó)	82

SZEMLE

Nyikolaj Rogozsin: Poszolszkij prikaz. Kolibel rosszijszkoy gyiplomatyii (Ism.: Szili Sándor)	87
Philip G. Dwyer: Talleyrand. Profiles in Power (Ism.: Ábrahám-Ködmén Zoltán)	88
Horst Möller: Europa zwischen den Weltkriegen (Ism.: Rab Virág)	90
Robert O. Paxton: Vichy France: Old Guard and New Order 1940–1944 (Ism.: Kovács Tamás)	91

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 400,–Ft, példányonkénti eladási ára: 200,–Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42)
447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Koroknainé Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

A SZENT RÓMAI BIRODALOM JÓLÉTÉNEK ZÁLOGA

A német-római császár megválasztása és megkoronázása egy 1746-os nyomtatvány tükrében

Amikor 1742. február 12-én VII. Károly császár visszatért lakosztályába, jóllehet – naplója tanúsága szerint – iszonyatos fájdalmak gyötörték, elégedett volt. Kínjait némileg csillapította, hogy aznap szerezte meg – szavaival élve – a „világ első méltóságát”, a német-római császári címet.¹ Valóban, Károly aznap a korabeli Európa első méltóságává emelkedett, egy közel nyolcszáz éves birodalom fejévé, ám a címet nem volt képes tartalommal megtölteni. Egyes kutatók a 18. század derekát és második felét a hajdan erős és tiszteletet követelő császári cím hanyatló korszakának tekintik, a töréspontot pedig az osztrák örökösödési háború kitörésére teszik, mondván, a háború során a császári titulus a nagyhatalmak közötti alkudozás tárgyává alacsonyodott.² Jelzik továbbá, hogy míg korábban egyetlen császár volt a számos király között, a 18. században riválisokkal is számolni kellett, akik királyként magasabb rangra vágytak. Itt elsősorban a magát 1721 óta cárnak nevező orosz uralkodóra gondolnak, de megemlítik II. Nagy Frigyes porosz király elképzeléseit egy észak-német, protestáns császárságról is.³ Ha el is fogadjuk ezeket a felvetéseket, akkor is el kell ismernünk, hogy a német-római császár fontos szerepet töltött be a korszakban, és a kortársak számára egyáltalán nem volt közömbös, ki kerül a Szent Római Birodalom trónjára. Ezt bizonyítják az osztrák örökösödési háború azon fejezetei is, amelyek a császári cím körüli küzdelmekhez kapcsolódnak. A német-római császár azonban nemcsak a nemzetközi hatalmi politikában bírt jelentőséggel, az állam fejeként fontos volt birodalma számára is. A VI. Károly halála utáni időszak is mutatja, hogy sok múlott a császár személyén, s egy olyan ambíciózus, ám kevésbé tehetséges utód, mint Károly Albert bajor választó akár belháborúba is sodorhatta az országot.

Azt, hogy a korban a birodalom számára a császár milyen alapvető jelentőséggel bírt, mutatja egy, az örökösödési háború alatt keletkezett nyomtatvány, a *„Die Wahl und Crönung Ihro Königlichen Hoheit Francisci I. Königs von Jerusalem u. Groß-Hertzogs von Toscana, auch Herztzogs zu Lothringen und Bar u. zum Römischen König und Kayser des Heiligen Römischen teutschen Reichs, so den 13. Sept. 1745. geschehen, wolten die ausführliche Nachricht, wie solche nach Inhalt der güldenen Bulle CAROLI IV. von den sämtlichen Churfürsten des Teutschen Reichs, vermöge ihrer obwaltenden Ertz- und Erb-Aemter, mit allen darbey eingeführten Ceremonien und Solennitäten, zu Franckfurt am Mayn, mit ausnehmender Pracht und Magnifienz vollzogen worden, in einem Gespräche, auf der Reise nach der Leipziger Messe, vorstellen Erasmus und George”* (továbbiakban: *Wahl und Crönung*) is. Az Erfurtban kiadott füzet félig „népszerűsítő”, félig tudományos formában igyekszik bemutatni a szélesebb közönség számára az 1740-es évek első felének sokakat foglalkoztató eseményét, a német-római császár megválasztását és megkoronázását.

A 18. század elejétől a nemzetközi kapcsolatokat tudományos szinten kezdték tanulmányozni, s ez a korabeli publicisztikában is nyomon követhető. A kor felfogása szoros összefüggést feltételezett az egyes államok berendezkedése és a nemzetközi politikában betöltött szerepe között, így az államok belső struktúrája a vizsgáldások

egyik kiemelt területévé vált. Érthető, ha a Szent Római Birodalom vonatkozásában különös figyelmet szenteltek az állam fejének, a császár személyének, akitől a külső és belső nyugalom megteremtését várták. Az érdeklődést tovább fokozhatta, hogy az 1740-es évek elején három év leforgása alatt két császárválasztásra is sor került. A Wahl und Crönung szövege illeszkedik ehhez a szemlélethez, hiszen az ismeretlen szerző több helyen is kiemeli, hogy a legfontosabb probléma, melyet az új császárnak orvosolnia kell, a háború befejezése. Többször hangot ad annak, csak a császártól várhatják, hogy ismét béke honoljon a birodalomban, és elsősorban a császár személyén múlik az, nyugalom van-e a birodalomban, virágzik-e az ország. Így lesz a Német Nemzet Szent Római Birodalmának feje a birodalom jólétének záloga.

Az alábbi dolgozat alapját a Wahl und Crönung szövege képezi. Maga a forrás problémák sorát veti fel, melyekre alább visszatérünk. Ennek ellenére nem érdektelen közelebből megvizsgálni a nyomtatványt, hiszen igen részletes és pontos képet fest a német-római császár megválasztásáról és megkoronázásáról. Olyan adalékok sorát vonultatja fel, melyek a kiadott forrásokban és a szakirodalomban csupán elszórtan vagy egyáltalán nem találhatók meg. Segítségével betekintést nyerhetünk továbbá abba is, hogyan közvetítették a szélesebb olvasóközönség felé ezt az „állami fontosságú nagy eseményt”.⁴

A császár és birodalma

Mielőtt a forrás bemutatására rátérnénk, érdemes megvizsgálni a német-római császár fogalmát, illetve bepillantani azokba az eseményekbe, amelyek a fogalom vizsgálatát aktuálissá tették a 18. század derekán. 962 februárjában a pápa Rómában császárrá koronázta I. Ottó frank királyt (936-tól király, császár: 962–973), s ezzel létrejött a Német-római Császárság, mely 1806-ig állt fenn. A pápai közreműködést azért kell hangsúlyoznunk, mert a középkor folyamán a szentatya jóváhagyása, azaz a római koronázás elengedhetetlen kelléke lett a német-római császár legitimitásának. Azok, akik nem szerezték meg a pápai áldást, kénytelenek voltak beérni a római király kevésbé rangos címével. A 16. századra azonban a pápai közreműködés egyre terheesebbé vált a császári ambíciókkal rendelkezők számára: egyrészt Róma igen messze volt ahhoz, hogy a számos teendő közepette csak úgy elutazzanak oda (főleg, ha az illetőnek több állam vezetésében is részt kellett vennie), ami a korabeli közlekedési viszonyok mellett valóban megerőltető lehetett. Másrészt az a tény, hogy a pápai koronázás teszi császárrá a császárt, azt a látszatot kelthette, hogy az egyházi hatalom felsőbb rendű a világinál. Egyszerűbben: a császár alá van rendelve a pápának. Mivel a császár személyét illetően a döntő szót a választófejedelmi gyűlés mondta ki, a pápa tulajdonképpen pusztán megerősítette a választófejedelmek döntését, felvetődött a kérdés: mi adja a császár legitimitását, a fejedelmek választása vagy a pápai koronázás? Az éppen regnáló császár, I. Miksa (1493–1519) pedig határozottan a választás mellett foglalt állást, amikor 1508-as deklarációjában felvette a választott római császári címet.⁵ Ekkortól fogva a császári cím elnyerése nem a pápai, hanem a németországi koronázáshoz kötődött.

A császárválasztás részletes szabályozására 1356-ban, a IV. Károly (1347–1378) által kiadott Aranybullában került sor. Ebben pontosan megszabták a császárválasztás eljárásának rendjét. A választás joga a választófejedelmeké volt, akiknek számát hétben szabták meg: három egyházi – a mainzi, a trieri és a kölni érsek –, illetve négy világi fejedelem – a cseh király, a szász herceg, a rajna-pfalzi és a

brandenburgi gróf – alkotta a választófejedelmi kollégiumot. Ez a felállás idővel módosult, s a 18. századra a bajor és a hannoveri választó is csatlakozott az előkelő körhöz.⁶ Szintén ez a dokumentum tartalmazta azt a kitételt, hogy a választófejedelmek római királyt választanak, akiből majdan császár lesz. Ez azt jelentette, hogy a választógyűlés alkalmával római királlyá választott személyt meg kellett koronázni ahhoz, hogy császár lehessen. A választás és koronázás között tehát római királyról kell beszélnünk, aki azonban a választás során elfogadott kapitulációval minden császári jogkört megkapott.

Itt kell utalnunk a római király fogalmának másik jelentésére. Szintén a római király elnevezéssel illették ugyanis azt a személyt, akit még a császár életében annak utódjául választottak és koronáztak. Ez a római király semmilyen kormányzati jogkörrel nem rendelkezett,⁷ ám a császár halálakor automatikusan annak helyébe lépett, így elkerülhető volt a birodalmon belüli interregnum. A fogalom két eltérő jelentésére azért is kell felhívni a figyelmet, mert a Wahl und Crönung szövegében mindkét értelemben megjelenik, de a szerző nem határolja el egymástól a kettőt.⁸ A császár utódául választott és koronázott római király személye teremtett továbbá lehetőséget arra, hogy a hangsúlyozottan választott császári méltóság de facto örökletessé válhasson. Ezt a lehetőséget a Habsburg-család is felismerte, és – ha nem is minden esetben, de – többnyire kihasználta. A császár ugyanis „természetesen” beleszólhatott abba, ki legyen a római király, még akkor is, ha a választófejedelmek döntöttek. A császárok pedig igyekeztek a családon belül kiszemelni utódjukat. Ez a „kiskapu” nagyban – de nem kizárólagosan – hozzájárult ahhoz, hogy a Habsburgok közel háromszáz éven keresztül uralkodjanak a Német Nemzet Szent Római Birodalmában. A sort 1438-ban Albert (1437–1439) nyitotta meg, és 1740-ig minden különösebb zavartól mentesen követték egymást a Habsburgok a trónon (eltekinthetve egy rövid interregnumtól 1657–58-ban, I. Lipót [1658–1705] trónra lépte előtt).

Az, hogy a német-római császár a világ első méltósága, magától értetődő volt a kortársak számára, az azonban már nem, hogy a címet csak a Habsburg-dinasztia tagjai viselhetik. S a „trónfosztásra” kedvező alkalom nyílt a 18. század közepén. 1740-ben ugyanis elhunyt VI. Károly császár (1711–1740), s nem lévén fia, nem volt rá módja, hogy a család kvázi-öröklését kivívja. A század eleji spanyol örökösödési háború már felhívta a figyelmet a férfiág kihalásának problémájára, s Károly, aki fenyegetve érezte a Habsburgok osztrák ágát is, igyekezett a család nőágán továbbörökíteni országait. Károly törekvése, mely a gyakorlatban a Pragmatica Sanctióban öltött testet, a Habsburgok osztrák, cseh, magyar stb. birtokainak nőági örökösödését és egy kézen tartását tűzte ki célul. A császár politikáját annak szentelte, hogy ezen tervének a saját birtokaiikon belül és nemzetközi szinten is garanciákat szerezzen. A Pragmatica Sanctio köré épített szövetségi rendszer volt VI. Károly életének fő műve. Tökéletes azonban nem lehetett, hiszen nem vonatkozhatott a legbecsesebb titulusra, a német-római császári címre. Károly azt szerette volna, ha utódja legidősebb lányának, Mária Teréziának a férje, Lotharingiai Ferenc lenne a császári trónon, s haláláig úgy tűnt, sikerül elérnie. 1740 októberében, Károly halálakor azonban a hosszasan, kemény diplomáciai munkával építgetett szövetségi rendszer kártyavárként omlott össze, s alig két hónappal Károly halála után már porosz csapatok portyáztak a Habsburgok egyik legértékesebb tartományában, Sziléziában. Kiderült, hogy a nagyhatalmak garanciái nem sokat értek, és a porosz támadást követően újabb problémák tornyosultak az ifjú főhercegnő, Mária Terézia előtt. A Habsburgok régóta nem találták olyan élesen és fenyegetően szemben magukat azzal a

ténnyel, mint akkor, hogy a német-római császári cím választott méltóság, és mint ilyet nem csak a Habsburgok tölthetik be. Jelentkező pedig akadt bőven, s közülük egy veszélyesnek is bizonyult. A bajor uralkodócsalád tagjai, a Wittelsbachok a középkor óta szerették volna megkaparintani a császári trónt, s lévén, hogy a család néhány nagy elődjének ez már sikerült,⁹ makacsul napirenden tartották a kérdést. Az 1726 óta a bajor választófejedelmi székben ülő Károly Albert pedig komoly császári ambícióval rendelkezett, és 1740-ben elérkezettnek látta az időt álma megvalósítására.

Az 1740–1748 között zajló osztrák örökösödési háború eseményeire most nem térünk ki részletesen. Pusztán azt emeljük ki, hogy Károly Albertnek sikerült véghezvinnie tervét, és több mint egyéves huzavona után, 1742 januárjában Frankfurtban császárrá választották (és február elején meg is koronázták annak rendje és módja szerint). Ezért azonban nagy árat fizetett: bábujává vált azoknak az európai hatalmaknak, amelyek a Habsburgok hatalmának csökkentésében érdekeltek voltak (elsősorban Franciaországnak), belháborúba sodorta a birodalmat, s szinte azzal egy időben, hogy megkoronázták, elveszett székvárosa, München. Császársága alatt csupán átmenetileg rendelkezett tényleges hatalommal saját országában. Valójában nem volt se országa, se pénze, se hadserege. Tragikus pályafutásának 1745-ös halála vetett véget, s fia, Miksa József belátta, hogy az apja által választott út nem járható.¹⁰ Ugyanebben az évben (1745) ismét új császára lett a birodalomnak I: Lotharingiai Ferenc (1745–1765) személyében, akivel gyakorlatilag ismét a Habsburgok kerültek a trónra, bár a dinasztia pontos megnevezése ettől kezdve Habsburg-Lotharingiai.

Ezt a rövid kitérőt azért kellett megtennünk, mert a forrás egyes részleteinek értelmezéséhez szükséges volt tisztáznunk bizonyos fogalmakat, melyek a Wahl und Crönungban nincsenek jól meghatározva, ismeretük azonban az elemzéshez nélkülözhetetlen. Fontos volt továbbá érzékelteni azt, hogy az 1740-es évek közepén valóban sokakat foglalkoztatott a nyomtatványban is tárgyalt kérdés, vagyis hogyan lehetett valakiből Európa első méltósága, azaz német-római császár.

Röpiratba zárt tankönyv

Tartalom és forma

A Wahl und Crönung 1746-ban jelent meg Johann David Jungnicol erfurti nyomdájában. A megjelenés időpontjában már hónapokkal I. Ferenc császár megválasztása és megkoronázása után járunk, így nem számíthatott különösebb újdonságnak, hogy új császára van a Német-római Birodalomnak. A névtelen szerzőnek tehát nem lehetett célja, hogy a nagy eseményről tájékoztatást adjon – megtették ezt még frissiben a különböző sajtótermékek; újságok, rölapok, kalendáriumok. A nyomtatvány tartalma is ezt támasztja alá, hiszen a szövegnek vajmi kevés köze van I. Ferenc megválasztásához és megkoronázásához, s – bár a címben jelentős hangsúly van rajtuk – nem is ezek képezik a fő mondanivalót. Érdemesebb a cím második részére koncentrálnunk, amelyből a császárválasztás pontos, az Aranybullára támaszkodó bemutatására és a koronázási szertartás és lakoma részletes leírására kapunk ígéretet. A szöveg elolvasása után valóban láthatjuk, hogy a nyomtatvány nem konkrétan egy császár (I. Ferenc) megválasztásáról és megkoronázásáról szól, hanem „általában” ismerteti a választási eljárást és a koronázási ceremóniát. A szerző is csupán azt említi néha a fejtegetések után, hogy „mint ez I. Ferenc császár esetében is történt”.

A Wahl und Crönung műfajának meghatározása némi bizonytalanságot okoz. Úgy tűnik ugyanis, hogy a tartalom nincs teljes összhangban a formával. A nyomtatvány kézbe vételekor egyértelműnek látszik, hogy egy kicsit terjedelmesebb (68 oldalas) röpirattal van dolgunk, ezt a feltevést erősíti a számos érdekességet sejtető cím és a párbeszédes forma, mellyel a szöveg indul. A beszélgetés résztvevői Erasmus és George, két régi ismerős, akik véletlenül futnak össze hosszú idő után. Erasmusról, aki Lipcsén keresztül Drezdába tart, csak annyit tudunk meg, hogy gyakran volt „vezetője” magas rangú ifjakkal (Sie haben ja junge Herren von hohen Stande geführt...).¹¹ A névválasztás és az előbbi félmondat alapján azonban nagy biztonsággal gondolhatjuk, hogy a szerző ezen a fiktív személyen keresztül Rotterdami Erasmust szóltatja meg.¹² Útitársa, George egy idősebb, jól menő üzlettel rendelkező kereskedő, aki éppen a Szent Mihály-napi vásárra igyekszik Lipcsébe. A társalgás olyan szokásos fordulatokkal indul, mint például, „mi jót fogunk hallani a lipcsei vásárban?”, majd megbeszélik, hogy az utat együtt teszik meg Lipcséig. Ezek után említi meg Erasmus, hogy Franciaország egyik miniszterének közbenjárásával béketárgyalásokat kezdeményezett Hágában,¹³ és őszintén reméli, hogy „az újonnan megválasztott római király alatt a békepálmát Németországban hamarosan viszontlátjuk”.¹⁴ George ekkor értesül róla, hogy ismét van feje a Német-római Birodalomnak. Az is újdonság számára, hogy a választófejedelmek nem német-római császárt, hanem római királyt választottak, és ekkor kéri meg régi barátját – akinek igen tájékozottnak kell lennie a témában –, mesélje el neki, hogyan zajlik le egy ilyen választás és koronázás. Erasmus szívesen vállalkozik a feladatra, már csak azért is, hogy az előttük álló hosszú utazást megrövidítse.¹⁵ A császárválasztás és -koronázás ismertetésének első fele tényleg párbeszédben zajlik le, George felteszi a megfelelő kérdéseket, melyekre Erasmus kimerítő választ ad.

Már ezen dialógus során is feltűnik a sok lábjegyzet, melyekben Erasmus vagy a német Aranybulla egyes fejezeteire hivatkozik, vagy egy fogalmat magyaráz meg, például mi a Birodalmi Udvari Tanács, az Aranybulla stb. Az első nagyjából húsz oldal után azonban a dialógus megszűnik. A továbbiakban Erasmus monologizál, mintegy tankönyvszerű rendezettséggel mutatva be a császárválasztást és -koronázást. Meg is kéri George-ot, ne nagyon kérdezzen közbe, ha lehet, mert az érthetőség kedvéért jobban szeretné megszakítás nélkül folytatni.¹⁶ George ettől a perctől fogva gyakorlatilag csak asszisztál Erasmusnak, ritkán kérdez, inkább csak annak ad hangot néha, mennyire lenyűgözik őt a hallottak, és milyen hasznosnak érzi ezeket az információkat a jövőre nézve. Innentől kezdve számozott felsorolásokkal, terjedelmes lábjegyzetekkel és szöveggközi megjegyzésekkel (Notamen) találkozunk lépten-nyomon, és a szöveg is inkább egy jogi traktátushoz válik hasonlatossá.

Fontos, hogy a füzethez tartozik egy képi ábrázolás, mely a nyomtatvány 8. oldalán található. Ez a frankfurti városháza előtt lejátszódó ünnepségeket mutatja be (a kép részletesebb elemzésére a dolgozat második felében kerül sor). A képi mellékletre azért is kell felhívni a figyelmet, mert egyrészt hozzájárulhatott, hogy az olvasó könnyebben megérthesse a szöveg egyes részeit, másrészt pedig mert lehetővé tette, hogy esetleg olyanok is érdeklődéssel forduljanak a nyomtatvány felé, akik nem voltak mesterei az olvasásnak. Bár egyetlen kép még nem magyaráz meg mindent, de az olvasni tudók segítségével több emberhez juthat el néhány információ. Ugyanígy egy szélesebb olvasóközönség megcélzását segíthette elő, hogy a szöveg traktátus jellegének ellenére kevésbé bonyolult, mint amennyire egy komoly jogi munka megkívánná. Az Aranybulla nem túlságosan részletező definíciója például pont

legendő ahhoz, hogy olyasvalaki, aki életében először hall erről a dokumentumról, a szövegben elfoglalt jelentőségét megérthesse. Szintén többek számára válik befogadhatóvá a szöveg azáltal, hogy az egyébként latin nyelven elhangzó eskük, imák, áldások is német nyelven szerepelnek.

A közönség megnyerését célzó „fogásokra” szüksége is volt a szerzőnek, hiszen írásának meglehetősen bonyolult témát választott. Bár bizonyára sokakat érdekelt, hogyan választják és koronázzák a német-római császárt, az események körüli komplikált előírásokat azonban a szélesebb közönség számára is „emészthető” formába kellett önteni, ami nem volt könnyű feladat. A témaválasztás kockázatos voltával a szerző is tisztában lehetett, amikor a nyomtatvány végén Erasmus szájába a következő szavakat adta: „Nincs mit megköszönnie [ti. George-nak a részletes beszámolót], örömmre szolgált, hogy így töltöttük el ezt az utazást, és hogy szórakoztathattam Önt; ami azt illeti, hogy írásos beszámolót szeretne erről, majd meglátom, mikor talál egy kiadót, amely nyomtatna Önnek ilyet, főleg olyan részleteset, mint amilyen ez a diskurzus volt”.¹⁷

„Felhasznált irodalom”

„...azonnal lehet olvasni a római császár választásáról és koronázásáról azokban a kalendáriumokban és más nyomtatott híradásokban, melyek körbe szoktak járni, ezek azonban többnyire rövidek, alapjuk nincs, és semmi sincs bennük részletesen kifejtve...”¹⁸ – mondja Erasmus George-nak, amikor utóbbi elcsodálkozik, hogy a római király és császár nem szinonim fogalmak. Erasmus tehát megbízhatatlannak és hiteltelennek tartja azokat a sajtóorgánumokat, amelyek a korban a lehető leggyorsabban tájékoztatták az embereket az olyan fontos eseményekről, mint a német-római császár megválasztása. A gyorsaság, úgy tűnik, időnként a minőség és hitelesség rovására ment, jelen nyomtatvány azonban hangsúlyozottan törekszik arra, hogy megbízható információkkal szolgáljon az olvasó számára. A szándékról már a címből is értesülhettünk, melyben benne foglaltatik, hogy az eseményeket a IV. Károly által kiadott Aranybulla alapján fogják bemutatni a beszélgetés résztvevői. A sajtótermékek megbízhatatlansága feletti méltatlankodás után Erasmus is megígéri, hogy lehető legjobb tudása szerint fog felvilágosítást adni a császárválasztás körüli eseményekről és ceremóniákról. Megbízható forrásnak tekinthetjük, hiszen – mint már egyszer említettük – megfordult már igen előkelő körökben, így „nyilván” pontos értesülései lehetnek az eseményekről. Szintén a nyomtatvány hitelességét növeli, hogy a szerző lábjegyzetekkel jelöli meg, hol olvashatunk az Aranybullában az említett részekről, de az abban nem megtalálható forrásokat is megjelöli. Mivel a szövegben elsősorban az Aranybullára találunk utalásokat, a nyomtatvány egyfajta Aranybulla-értelmezésként is felfogható.

Itt kell röviden utalnunk a dokumentum egyik jellegzetességére. A nyomtatvány szerzőjét nem ismerjük ugyan, de biztonsággal állíthatjuk, hogy az illető elmélyült jogi ismeretekkel rendelkezett. Ezt támasztja alá, hogy az Aranybullát mint forrást nemcsak megemlíti, hanem annak fejezeteire és paragrafusaira is pontosan hivatkozik, illetve számos olyan definícióval szolgál, melyekkel egy átlagos műveltségű, ám a jogtudományban járatlan ember nem valószínű, hogy rendelkezne. Példa erre a *primarium precum* jus¹⁹ meghatározása, de ugyanide sorolhatók azok a (jog)történeti adatok és apróságok, amelyeket más császárok koronázásáról megtudhatunk. Van még valami, ami arra enged következtetni, hogy a szerző jártas

volt a jogtudományban. A szöveget kicsit alaposabb vizsgálat alá vetve feltűnik, hogy mind szóhasználatában, mind szemléletében szembetűnő hasonlóságot mutat Christian August Beck²⁰ „államjogi tankönyvével”.²¹ Becket, a Theresianum oktatóját 1755-ben kérte fel a bécsi császári udvar, hogy legyen az ifjú főherceg, a későbbi II. József császár tanára. Az oktatás 1755/6–1760 között zajlott,²² s a főherceg kimerítő jogi képzésben is részesült. A tananyagnak része volt a császárválasztás és több olyan téma, mely a Wahl und Crönung lapjain előkerül. Foglalkoztak Beck óráin a császárválasztással és -koronázással (ez utóbbival korántsem olyan részletességgel, mint a Wahl und Crönung), a birodalmi fő- és örökös tisztségekkel, a birodalmi vikáriusokkal – hogy csak néhányat említsünk azok közül, melyekről az elemzendő nyomtatványban is szó esik majd. A szóhasználat és a szemlélet hasonlósága mellett további egyezéseket is megfigyelhetünk. Érdekes, hogy mind a Beck-féle tankönyv, mind a Wahl und Crönung ugyanazokat a hivatkozásokat tartalmazza az Aranybullából az egyes kiemelt részekre vonatkozóan. A császárválasztásra kiküldendő meghívók mintájául például mindkettőben a 18. fejezet 1. § szerepel forrásként. Szintén figyelemre méltó, hogy a választófejedelmek főhivatalainak leírásakor mindketten ugyanolyan sorrendben vonultatják fel a választókat, és gyakran hasonló kérdéseket vetnek fel egy-egy probléma kapcsán. Ezek az egybeesések azonban korántsem igazolják teljes mértékben azt, hogy a nyomtatvány névtelen szerzőjének Becket kellene feltételeznünk. Azért sem, mert különbségek is mutatkoznak. Például a koronázáshoz szükséges ékszerek és ereklyék felsorolása nem egyezik a Wahl und Crönung szövegében és Beck munkájában.²³ A hasonlóság azonban utalhat arra, hogy valamilyen módon közös a forrásuk, hiszen ugyanabban a felfogásban, ugyanazonokon a példákon keresztül szemléltetve tanulták a császárválasztás szabályait és lezajlását. Az egyezések révén Beck könyve alkalmassá válik arra, hogy referenciaként szolgáljon a Wahl und Crönunghoz, másrészt támaszkodhatunk rá, ha ismeretlen szerzőnk nyomtatványának szövegezése és szerkesztése helyenként zavarosnak vagy bonyolultnak mutatkozik.

Erasmus – és személyén keresztül a szerző – két dokumentumot használt fel a szöveg elkészítéséhez. Az egyik a IV. Károly német-római császár által 1356-ban kiadott Aranybulla, melynek alapján a jogi vonatkozású részek készültek. A másik egy 1619-ből származó kézirat. Ez szolgált a koronázási szertartás részletes (imákat, áldásokat stb. szó szerint idéző) leírásának alapjául.

Az Aranybullát a szerző a következőképpen definiálta a nyomtatványban: „Az Aranybulla a Szent Római Birodalom alaptörvénye, melyet IV. Károly 1356-ban a birodalom magas választófejedelmeinek összehívásával Nürnbergben a városházán készíttetett el, hogy általa a birodalmi rendek közötti egyetértést megteremtse, és a Szent Római Birodalom virágzását fenntartsa, és ezeket a törvényeket azért nevezik Aranybullának, mert aranyértékűnek tartott dolgokat erősít meg, és azért is, mert a császári birodalmi jelvény egy aranybullában vagy -kapszulában van ráfűggesztve.”²⁴ A megfogalmazás elég „nagyvonalú” és általános, nem derül ki belőle, hogy azért szolgálhat a diskurzus alapjául, mert a császárválasztás szabályozását tartalmazza. Amit a szerző fontosnak érzett hangsúlyozni róla, az az volt, hogy egyetértést – tehát nyugalmat – teremtsen, és a virágzást, a jólétet biztosítsa. Ez, továbbá az aranyértékűnek tartott dolgok emlegetése rímelt arra a gondolatra, hogy a dokumentum a német-római császárnak, azaz a birodalmi nyugalom és a jólét megteremtőjének trónra kerülését szabályozza. A szöveg Beck meghatározásával egybevetve ugyanakkor pontatlannak tűnik, és nem is egyezik teljesen a kettő tartalma. Becknél

ugyanis szerepel az az adalék is, hogy az Aranybullát két részben adták ki. Az első huszonhárom cikkelyt Nürnbergben, 1356 januárjában bocsátották ki, míg a szöveg második része, a 24–31. fejezet ugyanazon év decemberében, Meztben kelt.

A nyomtatvány hitelességének vizsgálatakor igyekeztünk összevetni a szövegben található lábjegyzeteket az Aranybulla szövegével. Magyarországon a teljes latin nyelvű szöveg egy 19. század végéről származó, a középkori német alkotmánytörténet forrásait tartalmazó kötetben található meg.²⁵ A lábjegyzetek visszakeresésekor azonban rá kellett jönnünk, hogy az összehasonlítás csak részben végezhető el. A szöveg beosztása ugyanis nem egyezik meg teljes mértékben azon példányéval, melyet a Wahl und Crönung szerzője használt a 18. században. A fejezetek (capitulusok) beosztásai fedik ugyan egymást, a paragrafusokéi azonban már nem. Így például a birodalmi helytartókról szóló 5. fejezet a 19. századból származó példányban nincs paragrafusokra tagolva, így a nyomtatvány cap. 5. § 2. jelzetét nem tudjuk megkeresni. A hivatkozott részek azonban a fejezetben megtalálhatók, de paragrafusszám nélkül. Az is megesik, hogy a régi szöveg több paragrafusba sorolta a szöveget, így a cap. 1. § 23. alatt hivatkozott információk megtalálhatóak a szövegben, de más paragrafusban, mivel 23-as nem létezik. Ezen eltérések ellenére azonban a hivatkozásokat pontosnak tekinthetjük.

A másik dokumentum, amelyre a szerző támaszkodik, s amelyből a koronázási szertartás bemutatásához merít igen sokat, egy „*Anmerkungen alles des, was bey einer Kayser-Wahl und Crönung genau inaclut genommen werden muß, aus denen Originalien heraus gezogen, welche ein Churfürst in Mayntz in lateinischer Sprache hat, aus derselben ins Deutsche übersetzt und collationiret*”²⁶ című kézirat. A Wahl und Crönung alapján ez a kézirat 1619-ből való, és egy előkelő férfiú készítette, aki az egyik, de közelebből meg nem nevezett választófejedelem követeként volt jelen II. Ferdinánd megkoronázásán, és így részesült abban a szerencsében, hogy szemtanúja lehetett ennek a pazar szertartásnak. Ő volt az, aki – a Wahl und Crönung szerzője szerint – igen gondos munkával a szertartás során elhangzottakat pontosan feljegyezte, majd német nyelvre ültette át. A kéziratról szóló megjegyzésben (Notamen) szerepel az is, hogy ez az előkelő úr pontosan megfigyelte, és annak megfelelően le is írta a birodalmi jelvényeket. Az már nem egyértelmű a szövegből, hogy ezeknek a birodalmi jelvényeknek a Wahl und Crönungban szereplő, valóban aprólékos leírása is ebből a kéziratból származik-e. Mivel a megjegyzés elején a szerző „speciális értesüléseket” emleget, amelyek ebből a kútfőből származnak, nem elképzelhetetlen, hogy a jelvények leírását is innen vette át.

További észrevételek

Végezetül következzenek nagyon röviden néhány észrevétel a szövegről, melyek a forrás bemutatásában nem kapnak szerepet, a nyomtatvány olvasása és feldolgozása során azonban számos problémát vetettek fel. Talán a szerzőnek a röpirat műfajban való járatlanságára utal, hogy a szövegben nincsen végigvezetve Erasmus és George története. A szöveg elején még egy együtt elköltött ebédről, majd közös utazásról esik szó. A két barát útra is kel, de a szöveg nem mondja, hová indulnak, s azt, hogy a nyomtatvány végére vélhetően Lipcsébe érnek, csak onnan sejtethetjük, hogy Erasmus a nyomtatvány végén azt mondja, örömeire szolgált, hogy az utazást ezzel a „beszélgetéssel” töltötték.²⁷ Bár tényleg nagyon részletes az elbeszélés, korántsem tart

olyan hosszan, mint eleinte Erasmus ígéri: az egész Lipcsébe vezető úton, majd még az estébe nyúlóan is.²⁸

A szöveg szerkesztésében is több hibára bukkanhatunk. Itt elsősorban olyan apróságokra gondolunk, mint például a főszöveg és a megjegyzés (Notamen) keveredése,²⁹ a felsorolások számozásának elrontása³⁰ vagy a – szöveg megértése szempontjából lényegtelen – nyomtatási hibák. Előfordul, hogy egy főszövegben feltett kérdésre csak a lábjegyzetben kapunk választ,³¹ a szöveg végén pedig, mikor a Rómer előtt zajló eseményekről van szó, a szerző az ünnepségbe közbeékeli a császári étkezéstről szóló részt.

A nyomtatvány elemzésekor sok fejtörést okozott az „u betű problémája”. A szövegben ugyanis különböző helyeken „u.” rövidítéssel találkozunk. Bizonyos kontextusban egyértelműnek tűnik, hogy az „und”, illetve az „und so weiter” rövidítésére szolgál.³² Más esetekben azonban a rövidítés után hiányzik a mondat befejezése: „...wollest du Ihn lassen würdig seyn zu der ewigen Freude zu gelangen, durch u.”³³ Ebben és a hasonló esetekben láthatóan hiányzik valami a mondat végéről, nem tudni, miért. Elképzelhető, hogy a szerző később még be akart volna toldani bizonyos részleteket, vagy szándékában állt befejezni a mondatot, erre azonban végül valamilyen okból nem került sor.

A Wahl und Crönung tartalmát tekintve három nagyobb egységre bontható (nem számítva a bevezető párbeszédet). Erasmus is három dologról szándékozik hosszabban beszélni: „azon fogok fáradozni, hogy amennyire lehetséges, minden fontos körülményt érintsek, melyet a megürült császári méltóság esetén; egy római király és császár választásánál; annak koronázásánál, majd azt követően szükséges figyelembe kell venni”.³⁴ A dolgozat nem teljesen mértékben követi a nyomtatvány tartalmát: a következő fejezetben lesz szó a császári méltóság megürüléséről (azaz az interregnum időszakáról), a császár megválasztásáról és megkoronázásáról, de a koronázás után, a Rómernél lezajló ünnepségeket külön fejezet tárgyalja majd.

Öfelsége megválasztása és megkoronázása

Interregnum és birodalmi helytartók

A szöveg első nagyobb egysége azzal az eshetőséggel foglalkozik, amikor a német-római császári méltóság megürül. Amennyiben ebben az időpontban van római király (a császár életében utódul választott személy értelemben) a birodalomban, a helyzet egyszerű: a római király automatikusan a császár örökébe lép, és a trón ismét be van töltve. Bonyolódik azonban a helyzet, ha a császár halálkor nincs római király. Ilyenkor jutnak szerephez a birodalmi helytartók, nevezetesen a szász herceg és a pfalzi gróf.³⁵ Mielőtt azonban megismerkednénk az ő szerepükkel, rövid kitérőt teszünk. A röpirat szerzőjének megfogalmazása szerint: „Amint egy római császár elhalálozik, és római király mint a *birodalom állandó vikáriusa* nem áll rendelkezésre (...) a birodalom magas vikáriusai azonnal birodalmi helytartói tisztükbe lépnek” (kiemelés V. M.).³⁶ A szerző rosszul fogalmaz, amikor a római királyt állandó vikáriusként jelöli meg. Kétségtelen, hogy a római király léte éppen az interregnum bekövetkeztét előzte meg, azt az időszakot, amikor a helytartók irányították a birodalmat. Ez azonban nem azért volt lehetséges, mert a római király birodalmi helytartó lett volna. A római király nem volt vikárius, a két fogalmat tévedés ilyen módon azonosítani egymással.

Térjünk vissza a birodalmi helytartókhoz, a pfalzi grófhhoz és a szász herceghez! Azt, hogy éppen ez a két személy tölti be ezeket a funkciókat, szintén az Aranybulla határozta meg. A választófejedelmek között is szereplő pfalzi gróf és szász herceg az interregnum idején együttesen gyakorolták a hatalmat, és szintén az Aranybullában megszabott jogkörrel rendelkeztek. A helytartóknak a birodalom egy-egy része felett volt kormányzati jogkörük, az alájuk tartozó terület meghatározása azonban már a 18. században is sok problémát okozott. A nézeteltérések egyik gyökere az volt, hogy a helytartók területeit homályosan írták körül. Így például a szász herceg fennhatósága alá tartoznak azok a területek, „ahol a szász jogokat megtartják”.

Az egyik helytartó tehát a pfalzi gróf volt, választófejedelem, a birodalom főkincstartója.³⁷ A szerző némileg bonyodalmas leírása alapján a következő területek tartoztak az ő fennhatósága alá: a sváb és frank részek; „a Duna mentén egészen a magyar határig, Tirol, Karintia, Krajna, Stájerország, Ausztria, Bajorország; a Rajna folyó Svájtól Hollandiáig, következésképpen a felső- és alsó-rajnai, a sváb, bajor, frank, osztrák, vesztfáliai és burgundiai kerület”.³⁸ A szász herceg, aki szintén választófejedelem volt és a birodalom főmarsallja is, töltötte be a másik helytartó tiszttét, s akinek területéről már megtudtuk, hogy ott a szász jogot alkalmazták. A szöveg alapján némileg konkrétabban ő irányította interregnum idején a felső- és alsó-szász kerületeket, és azokat a részeket, ahol az Aranybulla idején még a szász jog volt érvényben, azóta már viszont nem ezek voltak a hatályos jogszabályok. Ez utóbbi kategóriába tartozott például Mecklenburg, Lüneburg vagy a Braunschweigi Hercegség. A szerző nem megy bele részletesebb felsorolásba, inkább utal azokra az ellentmondásokra, amelyek a területek hovatartozása kapcsán felmerültek.³⁹ A birodalmi helytartói méltóság aktivizálódása némi módosulást jelentett a két választófejedelem titulátúrájában is. A választófejedelmi méltóság és az ahhoz kapcsolódó főhivatali tisztség (a szász herceg esetében a birodalmi főmarsall, a pfalzi gróféban pedig birodalmi főkincstartó) mellett ideiglenes jelleggel feltűnt a „Vicarius” cím, bizonytalan területi körvonallakkal. A pfalzi gróféban: a frank jogú területek helytartója, a szász hercegeében: a szász jogú területek helytartója.

A birodalmi helytartók egyik első dolga volt, hogy a Wetzlarban székelő Birodalmi Kamarai Bíróságnak közös jelvényt küldtek, hogy az interregnum idején is működő hatóság el tudja látni feladatait. Azt is megtudjuk, hogy ez volt az egyetlen olyan bíróság, amelynek irányítását a két helytartó közösen látta el. Saját tartományaikban ugyanis önálló helytartói hatalommal (Vicariats-Regiment) rendelkeztek, ami a Titkos és Birodalmi Vikáriusi Kancelláriában (Geheimde und Reichs-Vicariats-Canzley) jelent meg.⁴⁰

A következő sorokból kiderül, milyen előjogaik vannak a helytartóknak hivatali idejük alatt. A jogkör igen széles volt, az egyházi és világi igazgatásra egyaránt kiterjedt. Közéjük tartozott az egyházi javak betöltéséről való intézkedés, amelynek alapjául a *ius primarium precum* és a *ius patronatus*⁴¹ szolgáltak, s amely alapvetően a német-római császárt illette meg. Beszedték továbbá a bérleti díjakat és egyéb jövedelmeket, amelyeket – bizonyos költségek levonása után – a megfelelő időben át kellett engedniük a császárnak, vagy a birodalom szükségleteire kellett fordítaniuk. Voltak bizonyos lehetőségeik a hűbérek adományozása területén, de intézkedéseik a jövőendő császár jóváhagyásával váltak csak végérvényessé.⁴² A birodalmi helytartói jogok közé tartozott a birodalmi pénz védelme, városi jogok adományozása, a kegyelmi jogkör gyakorlása, bizonyos lehetőség a nemesítésre.

Elrendelhettek moratóriumot, törvénytelen gyermekeket törvényesíthettek, nagykorúsíthattak, és „ha az ügy megkövetelte, más privilégiumokat is adományozhattak”.⁴³

A német-római császár halálakor tehát – ha nem volt római király – a szász és a pfalzi választófejedelem kezébe került az irányítás. Hivatalukba a császár halálakor léptek, és – mint fentebb láthattuk – igen széles és önálló jogkört gyakoroltak a nekik alárendelt, ám meglehetősen bizonytalan körvonalú területeken. Intézkedéseik véglegesítéshez azonban császári (római királyi) jóváhagyás volt szükséges, amelyet egyből meg lehetett szerezni, amikor a választófejedelemi testület az új római király személyében megállapodott, s az elfogadta a választási kapitulációt. Abban a percben, amikor a római király megesküdt a választási kapitulációra, a vikáriusok feladata véget ért, és innentől a római király gyakorolta a császári jogköröket.⁴⁴

Istennel a választófejedelmek által – a császárválasztási „eljárás”

Azt már tudjuk, hogy a császárválasztás feladata a választófejedelmekre hárult, az ő döntésük nyomán lehetett valakiből római király, majd császár. A császár személyéről határozni azonban nehéz feladat volt. A kortársak nem tekintették pusztán formalitásnak, ki kerül a császári trónra. Hogy a döntést felelősségteljesen kellett meghozni, mutatja az elemzett szöveg is, hiszen a szerző több esetben hangsúlyozza, hogy a választáson a Szent Római Birodalom jóléte múlik. Ugyanígy, a birodalmi érdeket szem előtt tartva a választófejedelmeknek félre kellett tenniük a választáskor egymással való konfliktusaikat.

A választófejedelmek összehívása a mainzi érsek kötelessége volt. Neki kellett a császár halálhírének megérkezésétől számított egy hónapon belül szétküldeni a választási ceremóniára szóló meghívókat. Ezek formáját szintén az Aranybulla útmutatása szabta meg, bár a 18. században már német nyelvű, a korabeli stílusnak megfelelő szövegezést használtak.⁴⁵ A meghívólevélnek három hónapon belüli időpontra kellett összehívnia a választófejedelmek gyűlését. Előfordulhatott, hogy a mainzi érsek ezen kötelességének mégsem tett eleget, ilyenkor „a magas választófejedelem urak nem kevesebb mint három hónapon belül saját indíttatásukból, hívatlanul, a Sz. R. Birodalom iránti elkötelezettségükből, a fent említett Frankfurt városában összejönnek, és római királyt, jövődö császárt választanak.”⁴⁶

Ezen a ponton szól a szöveg arról, hogy a választófejedelemség nem személyhez kötődött. George kérdésére, miszerint mi történik akkor, ha valamelyik választófejedelem elhalálozik, hogyan lehet így szavazni, Erasmus elmondja, hogy az elhalálozással nem szűnik meg a választójog, és az örökös nem lehet kizárni a választójogból. Akkor sem, ha még nem vette át hivatalosan a hűbért (Lehn-Folger). Ennek mikéntjét azonban nem fejti ki részletesebben. Említi továbbá azt a lehetőséget, hogy a választófejedelem örökébe lépő utód kiskorú, azaz nem töltötte be az Aranybulla által előírt tizennyolc esztendő. Ilyenkor a gyermek gyámja vagy gondnoka (Vormund) jogosult a választáson érvényes szavazatot leadni. Az, hogy a választófejedelemség dinasztian belül öröklődött, nem jelentette azonban, hogy nem lehetett elveszíteni a státust. Bár a szerző nem foglalkozik ezzel a témával, érdemes utalni rá, hogy – miként Becknél megtalálhatjuk – a birodalmi átokkal sújtott választófejedelem minden jogát, beleértve a választójogot is, elveszíti.⁴⁷ Arra már Beck sem tért ki részletesebben, és itt is csak jelezzük, hogy nem egy alkalommal előfordult, például a harmincéves háború idején, hogy elvették és másnak adták a

választófejedelemséget, sőt 1692-ben Braunschweig-Hannover számára újat is kreáltak.⁴⁸

A szövegből egyértelműen kiderül, hogy a választófejedelmek nem voltak kötelesek személyesen megjelenni Frankfurtban a választáson, hanem maguk helyett követséget küldhettek. Erre minden lehetőségük megvolt, amennyiben egy követségnek nyilvános, a választófejedelem nagypecséttjével megerősített levéllel a teljes, szabad és független szavazás jogát átruházták. Ez persze nem azt jelentette, hogy a küldöttség saját belátása szerint adhatta le szavazatát egyik vagy másik jelöltre, hanem azt, hogy a választáson a meghatalmazásban szereplő jelöltet kellett támogatnia. Erre az iratra azért is szükség volt, mert ha a választófejedelem a választás lebonyolítása előtt elhagyta Frankfurtot, de nem hagyott legitim meghatalmazottat, akkor szavazati jogát nem érvényesíthette, abban az esetben szavát nem vették figyelembe.

A császárválasztás színhelye hagyományosan Frankfurt volt. A tradíción túl így rendelkezett az Aranybulla is. Ettől csak olyan kivételes esetekben lehetett eltérni, ha például háború dúlt, vagy pestis dühöngött a városban és környékén. Máskülönben a választófejedelmeknek útra kellett kelniük, és Frankfurtba vonulniuk. Az út során védelmükről és ellátásukról azoknak a birodalmi rendeknek kellett gondoskodniuk, amelyeknek a területén átvonultak. Szintén az ő feladatuk volt, hogy a gyakran nagy létszámú kíséret élelmezését biztosítsák. Ezen kötelezettségek alól a választófejedelmek sem bújhattak ki, és mindenkinek, ellentétekre és feszültségekre való tekintet nélkül eleget kellett tennie a szabálynak. A választófejedelmek vagy küldötteik fegyveres kísérete az Aranybulla rendelkezése szerint nem haladhatta meg a 200 lovast, amelyek közül legfeljebb 50 fő lehetett a felfegyverzett lovas. Erasmus értelmezése szerint ezt az előírást azonban nem vették komolyan, és csak arra szolgált, hogy a választófejedelmek a lehető legkevesebb akadályoztatással, minél gyorsabban juthassanak el Frankfurtba.

Bár a városba érkezők létszáma korlátozott volt, a császárválasztásra így is tekintélyesre duzzadt a városban tartózkodók száma. Goethe leírásából⁴⁹ is emlékezhetünk rá, hogy a nagy esemény idején az egész város megbolydult, és hatalmas tömegek seregletek össze a nem mindennapi látványosságok megtekintésére. Az Aranybulla szerzője azonban előrelátó volt e tekintetben, és kötelezte a frankfurti városi vezetést és polgárságot, hogy a választófejedelmek megérkezésekor esküvel biztosítsák őket arról, hogy minden kellemetlenségtől megóvják őket. Ennek megoldása azért is volt különösen bonyodalmas, mert a fegyveres kíséret mellett számolni kellett egyéb személyekkel, akik Frankfurtban tartózkodhattak. Szolgák, kereskedők és még sokan mások. Szabályozás erre is létezett: az Aranybulla elrendelte, hogy a választás lezajlásának idejére minden olyan személyt, aki nem tartozik a választófejedelmekhez vagy azok küldötteihez, ki kell küldeni a városból (nem a városlakókra gondoltak). Ugyanígy kellett eljárni az éppen a város területén tartózkodó idegen (külföldi) személyekkel, még akkor is, ha rangjuk miatt egyébként megkülönböztetett figyelmet élveztek.

Ezt a szabályt sem mindig tartották be. Maga a nyomtatvány is számos példával támasztja alá, hogy nem lehetett kizavarni a városfalakon kívülre mindazon személyeket, akiknek nem lett volna joguk a városban tartózkodni. I. Lipót megválasztásának napján a választófejedelmi kollégium külön engedélyt adott arra, hogy külföldi hercegek és más személyek is a városban tartózkodhassanak, de nyomban kiadtak egy dekrétumot, miszerint ez nem tekintendő a jövőben általános

gyakorlatnak.⁵⁰ Ettől függetlenül 1690-ben, I. József megválasztásakor sem tiltották ki az idegeneket a városból, George pedig tudni véli – igaz, helytelenül –, hogy 1742-ben, VII. Károly megválasztásakor a francia diplomata, Belle-Isle herceg⁵¹ is a városban tartózkodott, bár még csak választófejedelmi küldött sem volt.⁵² Az idegenek kiküldése Beck szerint is már csak „puszta formalitás” volt, és a választófejedelmi kollégium sokak számára adott felmentést a város elhagyása alól.⁵³

Frankfurt városát a választás napjára valóban elzárták mindenki elől, aki a városon kívül tartózkodott. A választás előestéjén a városkaput bezárták, a kulcsot pedig egy börszerénybe helyezték. Az erszényt másnap a választófejedelmek a Szent Barnabás-templomba⁵⁴ vitték, oda, ahol a császárválasztás lezajlott. „Egy olyan fontos munka, melyen az egész Szent Római Birodalom jóléte múlik, megköveteli Isten segítségét és áldását, s hogyan is eshet ez leginkább ránk, mint az ima által”⁵⁵ – így hát a választási ceremónia imával kezdődött, s így rendelte ezt az Aranybulla is. Ezután a választófejedelmek esküt tettek arra, hogy a megfelelő módon fogják megválasztani a római királyt. Az eskütétel rangsorrendben történt, először az egyházi, majd a világi fejedelmek következtek. A sort a mainzi érsek nyitotta meg, aki az eskü szövegét János evangéliuma előtt, kezét a mellkasára helyezve mondta el, őt követte a trieri, majd a kölni érsek. A világi választófejedelmek ugyanazt formulát mondták, de úgy, hogy közben kezükkel megérintették az oltárnál lévő evangéliumot. A világi méltóságok a következő sorrendben tették le az esküt: először a cseh király, őt követte a bajor választó, majd a pfalzi, a szász, a brandenburgi, végül pedig a hannoveri fejedelem.⁵⁶

A nem túl hosszú esküformulából érdemes közelebbről megnézni néhány mozzanatot. Az egyik az a már többször hangoztatott dolog, hogy a választófejedelmek nem császárt, hanem római királyt választanak.⁵⁷ Azt is említettük már, hogy a választófejedelmi „munkát” igen felelősségteljes és fontos feladatnak tekintették, hiszen a döntésben a Szent Római Birodalom jólétének zálogát látták. S hogy maguk a résztvevők is tudatában legyenek választásuk súlyának, az esküben is megerősítették, hogy elővigyázatosan és legjobb tudásuknak megfelelően fognak eljárni. Ehhez kapcsolódik egy harmadik, az eskü szövegében is előforduló kitétel. A választófejedelmek ugyanis ígéretet tesznek arra, hogy szavazatukat „minden elkötelezettség, ajándék, adomány vagy ígéret, vagy bármi legyen is a neve [ti. a befolyásolás módjának]”⁵⁸ nélkül fogják leadni. Az eskü ezen részletét tekinthetjük pusztá formalitásnak, hiszen ha fontosnak is tartották saját feladatukat a választók, egyáltalán nem volt jellemző rájuk a pártatlanság, és a szemük előtt gyakran saját érdekeik lebegtek, nem annyira a birodalom jólétének nemes eszméje. Elég csak arra gondolnunk, hogy a korszak elején a későbbi V. Károly császár a Fuggerek komoly anyagi támogatásával tudta biztosítani a császárválasztás sikerét, és a későbbiekben is gyakran egyengették a választás rögzös útját több-kevesebb (de inkább több) pénzzel vagy adománnyal. Beck munkájából tudjuk továbbá, hogy amikor Braunschweig-Hannover választófejedelmi státust kapott I. Lipóttól, az újdonsült fejedelem kötelezte magát, hogy szavazatát mindig az elsőszülött osztrák főhercegre fogja adni.⁵⁹ A példákat még hosszán sorolhatnánk, de talán a fentiekkel sikerült érzékeltetni, hogy mennyire volt alkalmanként megfontolt, szabad és minden nyomástól mentes a választófejedelmek döntése. Mindenesetre az eskütétel megtörténtét jegyzők rögzítették.

Az eskütétel után a választófejedelmek kancellárjaik, tanácsosaik, valamint a jegyzők kíséretében a Szent Barnabás-templom kápolnájába mentek át, ahol a

választási aktusra sor került. Maga a Szent Római Birodalom jólétét meghatározó esemény azonban még mindig nem kezdődhetett el. Miután a fent említett személyek mind a kápolnába vonultak, a birodalmi marsall⁶⁰ a helyiség ajtaját kulcsra zárta, s így is hagyták egészen addig, amíg a jövődő császár személyében meg nem állapodtak. Szerzőnk egy megjegyzés erejéig kitér arra is, hogy IV. Károly a császár személyéről szóló, a végtelenségig elhúzódó procedúrák megelőzése érdekében az Aranybullába foglaltatta, hogy amennyiben a választófejedelmek a fent bemutatott eskü letételétől számított harminc napon belül nem nevezik meg az új római királyt, kenyéren és vízen kell, hogy éljenek, s a várost egészen addig nem hagyhatják el, míg a választást be nem fejezik.⁶¹

Az ajtó bezárása után a választófejedelmi kollégium feje, a mainzi érsek megkérdezte, tud-e valaki bármilyen okot arra, hogy a választást ne lehessen lebonyolítani.⁶² Majd elővette az addigra már megfogalmazott választási kapitulációt, és mindenki kézfogással megerősített esküt tesz (Händgelöbniß, de a szövegből nem világos, mire vonatkozik pontosan a kézfogás) arra, hogy a kapitulációt elfogadja, ha netán őt választanák meg római királlyá, akkor is megtartja, annak megfelelően viselkedik, végül megígéri, hogy a többségi szavazás elvén fognak eljárni.⁶³ Az újabb eskü: a jelen lévő nótáriusok jegyzőkönyvbe foglalták, majd mindenki kivonult a kápolnából, csak a választófejedelmek maradtak benn, és végre megkezdődhetett az érdemi munka.

Szerzőnk szükszavúan nyilatkozik arról, mi történik ilyenkor a kápolnában. Azt írja, ekkor rögtön megkezdődik a választás, s a mainzi érsek sorban szólítja a választókat, hogy adják le a szavazatukat. Elsőnek ezúttal a trieri érsek szavaz, őt követi a kölni érsek, majd a cseh, a bajor, a pfalzi, a szász, a brandenburgi, végül a hannoveri választó. Utolsónak a mainzi érsek adja le a voksát. A szerző még két dolgot tart fontosnak kiemelni a választási aktsussal kapcsolatban. Egyrészt azt, hogy a szavazás általában szóban történik, de semmiképpen sem teheti meg egy választófejedelem sem, hogy írásban küldi el, kit szeretne a császári székben látni. A másik pedig az, hogy a választófejedelmek vagy egyhangúan állapodnak meg a római király személyében, vagy ha nincs teljes összhang, a többség álláspontját fogadják el. A „többség dönt” elv azonban csak akkor működik, ha legfeljebb két lehetséges jelölt közül kell választani. Expressis verbis nem szerepel ugyan a szövegben ez a kitétel, az viszont igen, hogy „ha a választófejedelem urak három vagy több pártra szakadnak, és egy személyre több szavazat is esik, akkor ezt a választást érvénytelennek tekintik”.⁶⁴ Nem szól azonban arról a fáma, hogy ilyen esetben hogyan lehet a jelöltek közül dönteni, miként lehetne például a pályázók számát csökkenteni. Az Aranybulla lehetőséget nyújt arra, hogy az a választófejedelem, akire adott esetben több szavazat érkezik, megválasztását saját szavazatával is elősegítse.⁶⁵

Ha a választófejedelmek döntésre jutottak, a mainzi érsek ismét behívja a jegyzőket, és a tanácsosok és kancellárok tanúsága mellett közli, kire esett a választásuk. A választás lezajlását írásba foglalják, s a választófejedelmek vagy küldötteik az iratot jelvényeikkel megerősítik. Az örömteli eseményt – hogy újra van feje a Szent Római Birodalomnak – ekkor nyilvánosságra hozzák háromszoros vivát és harangszó mellett, miközben száz ágyú háromszor díszsortüzet ad le.⁶⁶

A legfelemelőbb pillanat – a koronázási szertartás

A választás elemzése után a Wahl und Crönung meglehetősen terjengősen, néha már-már bosszantó részletességgel mutatja be a koronázási szertartást. Ez talán érthető, ha arra gondolunk, hogy a ceremóniák ezen részéről keveseknek lehetett értesülése. Ugyanakkor a kor alapvetően vallásos embere bizonyára örömet lelt a részletes leírásban, a felemelő imák, áldások és látványos szertartások olvasásában. Mint már korábban említettük, a szerző egy 1619-es kézirat alapján írta meg a koronázási részt, az imákat és áldásokat – melyek a mainzi érsek szájából hangzottak el eredetileg latin nyelven – ebből átvéve, német nyelven illesztette a szövegbe. A leírás valóban nagyon hosszadalmas, bonyolult és részletes. A leginkább bemutatathatónak akkor tűnik, ha esetenként a szöveg szigorú folyamától eltérve néhány fő szempontból vizsgáljuk meg a forrás ezen részletét. Így lesz az egyik alfejezet tárgya a koronázáshoz szükséges kellékek, jelvények, ereklyék stb. bemutatása, a másodiké pedig a koronázási mise szerkezetének vázolója. Végül az imák, áldások és a birodalmi jelvények átadásakor elhangzó szövegek elemzésével megpróbáljuk felvázolni, milyen császárideált közvetít az olvasónak a Wahl und Crönung.

A császárkoronázás szertartása legalább olyan összetett folyamat volt, mint korábban a választás. A helyszínre nézve létezett ugyan előírás, ám mint az a Wahl und Crönung soraiból is hamarosan kiderül, ezt általában nem tartották be. Az Aranybulla rendelkezése szerint ugyanis Aachenben kellett volna a szertartást megejteni, kivéve ha valamilyen fontos ok miatt más helyszín bizonyul megfelelőbbnek.⁶⁷ Általában kellett is lennie valamilyen fontos oknak, hiszen a szabálytól igen régóta eltértek. Így I. Ferenc esetében is, akinek koronázására – a választáshoz hasonlóan – Frankfurtban került sor. Kevésbé hangsúlyos a szövegben, de mindenképp érdemes megemlíteni, hogy a koronázásra nem a választás napján került sor, hanem pár héttel később. Példánknál maradván I. Ferenc 1745. szeptember 13-i megválasztása után a koronázási ceremóniára majdnem egy hónappal később, 1745. október 4-én került sor.⁶⁸

A ceremóniához elengedhetetlen kellékek, koronák, kardok és különböző ruhadarabok három városból érkeztek a koronázás színhelyére – természetesen népes küldöttség és díszes külsőségek közepette. Közülük tizennégyet⁶⁹ Nürnberg városa, négyet pedig Aachen őrzött. A Wahl und Crönung szerint Nürnberg kitüntetett szerepét az indokolta, hogy ott tartották a koronázás utáni első birodalmi gyűlést, Aachenét pedig az, hogy az első koronázásra ott került sor.⁷⁰ A harmadik hely, ahonnan a relikviák érkeztek, Bécs volt, ahol a kifejezetten a Habsburg-házhoz kötődő ékszerek voltak. Lássuk, milyen tárgyak érkeztek hát a koronázó városba!⁷¹

Nürnberg listáján szerepel a legtöbb, összesen tizennégy tétel. Az első három Nagy Károly ereklyéje: koronája, gyűrűje és hosszú kardja. A hagyomány szerint a kardot Károlynak egy angyal hozta, és markolatán a „Krisztus győzedelmeskedik” (Christus triumphat) felirat található.⁷² Még egy kard érkezett Nürnbergből, Mauritius⁷³ kardja, melynek markolatára pedig az volt vésve: „Krisztus kormányoz”(Christus gubernat). Szintén innen hozták a koronázásra a birodalmi jogart és a birodalmi almát is. Itt találjuk továbbá a pluviálét,⁷⁴ a dalmatikát,⁷⁵ az albát⁷⁶ és a stólát. Érkezett még Nürnbergből egy régi harisnya, egy pár szandál, kesztyű és a ruhadarabok rögzítésére szolgáló öv (cingulum). Aachenből a fentiekhez képest jóval kevesebb, mindössze négy darab koronázási ékszert kellett a koronázó városba vinni. Értékük azonban legalább olyan becses volt, és régiségüket tekintve sem múlták alul

az eddig hallottakat. A listán elsőként szerepelt Nagy Károly császár újabb kardja, melyet a nyomtatvány inkább szablyának nevez. Hoztak hozzá megfelelő akasztókat is, melyek hasonlatosak voltak azokhoz, amelyeket a török szablyákhoz készítettek. Drágakövekkel kirakott aranydobozban vitték a ceremónia színhelyére Szent István⁷⁷ ereklyéit. Végül, de nem utolsósorban Aachen városa küldött egy igen régi evangéliumot is. Mint már említettük, Bécsből is érkeztek ékszerek és relikviák, amelyek kifejezetten Habsburg-ékszerek voltak, és valamilyen módon az ő koronázásaikhoz kapcsolódtak. Ez esetben összesen öt tétellel kell számolnunk: a „házi korona”, egy arany pluviálé, egy újabb stóla és az első Habsburg-császár, Rudolf⁷⁸ cipői és kesztyűi. A végelszámolásnál összesen (mindhárom városból) tehát huszonhárom ékszert, ruhadarabot, kardot stb. lehet megszámlálni. Ezeknek a koronázás napjára hiánytalanul meg kellett érkezniük a koronázó városba, hogy el lehessen kezdeni a szertartást. Nem mindegyiknek volt azonban egyforma jelentőségű funkciója a ceremónia során: a Wahl und Crönung leírása alapján, míg bizonyos ékszerek (kard, korona, birodalmi alma stb.) szorosan kapcsolódtak a szertartás egyes mozzanataihoz, másoknak, mint például Szent István ereklyéinek pusztán a jelenléte volt lényeges.

A koronázási előkészületek között kell megemlíteni, hogy a koronázás napjára a templomot is megfelelő módon elő kellett készíteni. Különböző székeket és állványokat kellett felállítani nemcsak a koronázandó császár számára, hanem külön a szertartáson részt vevő választófejedelmek, hölgyek, magas állású személyek, valamint a külföldi követek részére. Ezeket az állványokat és székeket a leendő császár saját kárpitosai vonták be különböző értékes drapériákkal. Új oltár is készült a nagy alkalomra, továbbá új pohárszék-asztal is, melyekről azon érseknek kellett gondoskodni, amelyik a koronázást és felszentelést végezte.⁷⁹

A következőkben a koronázási szertartás eseményeit tárgyaljuk. Már felhívtuk rá a figyelmet, hogy ez a ceremónia nem szükségszerűen Frankfurtban és a mainzi érsek vezényletével zajlott le, mivel azonban a Wahl und Crönung (bár említi a lehetséges eltéréseket) alapvetően ezt az esetet mutatja be, így az alábbiakban ezen eshetőséget vesszük alapul.

A templom előkészítése és a koronázási ékszerek megérkezése után a kitűzött napon megkezdődhetett a koronázási szertartás, melynek során a választófejedelmek által római királlyá emelt személy fejére felkerült a korona, s így a Szent Római Birodalom legitim uralkodója lett. A ceremóniára a Szent Barnabás-templomban került sor, ahová először az egyházi választófejedelmek, a püspökök és prelátusok érkeztek meg kora reggel. Aachen és Nürnberg követei a koronázási jelvényekkel nyolc órákor indultak meg a templom felé, népes kísérettel. Elöl nyolc lakáj vonult párokban, majd a küldöttek jegyzői és trombitásai. Utánuk a küldöttek, a koronaörök és a birodalmi ékszerek öreai, majd a városi tanácsosok. Ezután jöttek azok a hatlovas kocsik, melyek a jelvényeket vitték. Oldalukon négy „koronalovag” (Cron Cavallier) haladt, továbbá hat császári darabont és még hat testőr is kísérte őket.⁸⁰ A menet végén számos konflis érkezett, s bár a Wahl und Crönung nem említi, mi volt a funkciójuk, bizonyára a szertartáson részt vevőket szállították.

A választófejedelmek és küldöttek harangszóra indultak a császári udvar táborába, ahol a római király csatlakozott hozzájuk. A menet a Szent Barnabás-templomba vonult, közben a leendő császár feje fölé a városi tanács tíz tisztviselője tartott baldachint. Miután a templomhoz értek, a mainzi érsek egy rövid imát mondott, majd a résztvevők bevonultak a templomba. A két „segédkező érsek”⁸¹ zeneszó

közben a római királyt a felszentelő oltárhoz vezette, a mainzi érsek elé, ahol egy térdeplőpárnára ereszkedett. Az oltár melletti asztalon már ott sorakoztak a birodalmi jelvények.

A mise úgy indult, mint a háromkirályok ünnepén, ugyanazzal az imával, s hasonlóan következtek a mise egyes részei. A litániát a résztvevők térdelve hallgatták végig, majd a mainzi érsek felemelkedett, és hat kérdést intézett a római királyhoz. Először azt kérdezte, megmarad-e a katolikus hitnél és megőrzi-e azt, másodszorra azt, hűséges „gyámja” (Vormund) és védelmezője lesz-e az egyháznak és szolgálóinak. A harmadik kérdés: akarja-e a birodalmat elődei igazságosságával kormányozni és erősen védelmezni; a negyedik: akarja-e a királyság igazságosságát és a császárság jóságát, melyeket jogtalan módon leromboltak, visszaállítani, megtartani, a királyság és császárság hasznára használni. Ötödszörre azt kérdezte, igazságos bírāja lesz-e szegénynek és gazdagnak, jámbor védelmezője az özvegyeknek és árváknak, végül azt, elismeri-e a római pápát.⁸² A leendő császár mindegyik kérdésre érthető igennel válaszolt, majd az oltárhoz közelebb vonult, és feleleteit esküvel is megerősítette. Ekkor a felszentelést végző érsek a körülállókhoz fordult, és azt kérdezte tőlük: „Akarjátok magatokat egy ilyen fejedelemnek és uralkodónak alávetni, a királyságát erősíteni, hűségét és hitét megtartani, és parancsának engedelmeskedni (...)?”⁸³ A körülállók „természetesen” igennel válaszoltak.

Két terjedelmes ima után következett a szent olajjal való felkenés. Az olajat az érsek először öfélére fejére kente fel kereszt alakban, majd következtek a vállak, a nyak, a mellkas, a jobb kar, aztán az alkar. Minden testrész beolajozásakor az érsek a következő szavakat mondta: „Királlyá kenlek fel a szent olajjal, az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében!”⁸⁴ Végül szent olajjal kenték be a római király jobb tenyerét, „ahogyan királyokat és prófétákat kentek fel, és ahogy Sámuel Dávidot felkente...”⁸⁵ A felkent császárt a sekrestyébe vezették, ahol felvette az albát, a stólat, a harisnyát és a szandálokat, majd visszatért az oltárhoz, ahol az érsek három áldást mondott el a császár felett.

Ezután kapta meg a császár a birodalmi jelvényeket. Először felövezték a karddal. A kard jelképezte az erőt, mellyel a császár a gyengéket megvédelmezte, és a birodalom, valamint a kereszténység ellenségeit legyőzte. A következő jelvény Nagy Károly gyűrűje volt, melynek emlékeztetnie kellett a császárt arra, hogy a koronázás napján az igaz hittel megpecsételték,⁸⁶ és kötelessége a keresztény hit terjesztése és megtartása. Ekkor hozták elő a méltányosságot és erényt jelképező jogart és birodalmi almát. Előbbit a császár jobb, utóbbit pedig bal kezébe helyezték. Végül a felszentelést végző érsek az oltárról felemelte a koronát, majd a trieri és a kölni érsekkel együtt a császár fejére helyezte. Közben elmondta, hogy a korona egyrészt a császári dicsőséget és bátorságot szimbolizálja, ugyanakkor elnyerésével az uralkodó is részese lett az egyháziak lelki szolgálatának. Kötelessége a jövőben megvédelmezni Krisztus egyházát, illetve az Isten által neki adományozott országot is. A császár a felövezés, a birodalmi jelvények átvétele és a koronázás után esküt tett arra, hogy az egyház törvényeit és igazságát megtartja, a neki alávetett népnek hasznára lesz, igyekezni fog a birodalom törvényei szerint uralkodni. Megígérte továbbá, hogy az őket megillető tisztelettel fog bánni a birodalom főpapjaival, rendjeivel és hűbéreseivel.⁸⁷

Az immár megkoronázott német-római császárt a jelenlévők (választófejedelmek, küldöttek, egyházi és világi fejedelmek) egy oldalt felállított állványhoz kísérték. Ennek tetején helyezkedett el a császári trón, amely Nagy Károly aacheni trónusához volt hasonló. A császár a mainzi érsek szavainak kíséretében

foglalta el az öt megillető helyet: „Foglald el és tartsd meg a királyi széket (Königliche Stelle), melyet nem az öröklés jogán vagy atyai utódlás révén szereztél, hanem a Német Birodalom választófejedelemeinek szavazatai, különösen azonban a mindenható Isten rendelése, és az összes püspökök és Isten más lovagjainak átruházása által.”⁸⁸

Ekkor felhangzott a Te Deum laudamus; trombitaszó, dobpergés, a harangok zúgása, az ágyúk és muskétások lövései hirdették az új császár megkoronázását. A templomban eközben a császár fogadta a választófejedelemek köszöntését, majd Nagy Károly kardjával lovaggá ütött néhányakat.

A császárideál

A koronázási ceremónia leírásakor általában csak utaltunk az egyes mozzanatokat összekötő imákra és áldásokra. Ezek ugyanis igen hosszúak, és nem lenne értelme mindegyik tartalmát leírni ott, ahol a szertartás során éppen szerepel. A bennük foglaltak felsorolása nem lenne más, mint a nyomtatvány lemásolása. Ráadásul számos elem újra és újra előfordul az egyes imákban, így a folyamatos ismételtetés unalmassá és követhetlenné válhatna. Célravezetőbbnek tűnik inkább az imákra és áldásokra mint egységre tekinteni, és tartalmuk szolgai visszamondása helyett megvizsgálni, vajon milyen császárideál körvonalazódik belőlük. A szövegekből kiderül, milyennek is kellett volna lennie egy császárnak, milyen elvárásoknak kellett volna megfelelnie (milyen elvárások teljesítésére tett ígéretet). A kép természetesen – és hangsúlyozottan – idealizált, már csak azért is, mert a megfogalmazott elvárások (könyörületes, igazságos, védelmezze a hitet stb.) meglehetősen általánosak. Arról nem is beszélve, hogy később, a gyakorlatban mit tudtak vagy akartak megtartani a császárok a koronázáson tett esküikből. Ennek ellenére talán nem felesleges rövid leltárt készíteni azokról az erényekről, melyek megvalósítását a császártól „várták”.⁸⁹

Nem meglepő, katolikus szertartásról és méltóságról lévén szó, hogy Isten kitüntetett szerepet kap a ceremónia során. Az áldásokban egyrészt „természetesen” dicsőítik őt, másrészt jelentős szerepet kap a császárválasztásban. Érdekes kérdés, hogy a misén elhangzó szövegek alapján pontosan miként is kerül a császár a birodalom élére. Amikor elfoglalta a trónt, a felszentelő érsek nyomatékosan emlékeztette arra, hogy trónját nem örökjogon szerezte, hanem a Német-római Birodalom választófejedelemei választották meg, de különösen Isten rendelése által került oda. (Az egyháziak közreműködését külön hangsúlyozta.) Hogy a trónt a császár végső soron Istennek köszönhette, nem egy alkalommal előjön az áldások szövegében. Isten az, aki méltónak találta „N. N.”-t⁹⁰ arra, hogy a trónra/királyrá emelje, hogy a nép fölé helyezze. Őt kéri, hogy áldásával és adományaival támogassa az új császárt, hogy szabadítsa meg minden kellemetlenségtől. A szövegben előfordulnak biblikus utalások, elsősorban a Bibliában szereplő királyokkal kapcsolatban. A szertartás során kéri Istent, hogy segítse a császárt, ahogy segítette annak idején Mózes, Józsuát, Gedeont és Sámuelet; áldja meg, ahogy Ábrahámmal tette; segítsen, hogy Mózes igyekezetével, Józsuá bátorságával, Dávid alázatával és Salamon bölcsességével rendelkezessen; hogy támogatásával jogarát oly magasra emelhesse, mint Dávid – és még folytathatnánk a sort. Isten támogatása és áldása elengedhetetlen a sikeres uralkodáshoz, és ő az, akinek révén a császár végül az örök boldogsághoz eljuthat. Abból, hogy Isten emelte a trónra, bizonyos „kötelezettségek” is következnek a császárra nézve. Tisztelnie kell a klérust, és meg kell védenie

Krisztus egyházát az ellenségeitől, Isten hűséges szolgájának kell lennie, igyekeznie kell a keresztény hit terjesztésében és megtartásában.

A császári méltóság együtt járt bizonyos bírói hatalommal, így érthető, hogy a legtöbbet hangoztatott erény, mellyel egy császárnak rendelkeznie kell, az igazságosság. Ez a kritérium az áldások szinte mindegyikében megtalálható különböző kontextusban. Igazságosan kell ítélnie szegények és gazdagok felett, uralkodnia a nép felett, szeretnie kell az igazságosságot, hiszen ennek kell eltöltenie a világot, s ha annak szellemében uralkodik, akkor juthat el az örök boldogsághoz.

A császári képhez szorosan hozzátartozott a bátor és erős katona eszménye. A császár a legbátrabb az uralkodók között, „Józsua bátorságával” kell rendelkeznie. Neki kell megvédelmeznie a hazát (Vaterland) és az egyházat is a hitetlenektől. Erőre van szüksége, hogy legyőzhesse a barátságtalan és nem keresztény népeket, hogy ellenségei felett diadalmaskodhasson, a gonoszokat megfélemlíthesse. Ebben ismét Isten siet a segítségére, aki nemcsak isteni fegyverekkel támogatja őt, de védőpajzsot is borít a császár és országa fölé.

A császárnak nemcsak a legbátrabbnak kell lennie az uralkodók között, de mindegyikük előtt tekintéllyel is kell rendelkeznie. A szertartás során imádkoznak azért, hogy a császári udvart fenségesség és dicsőség hassa át, a császár személye pedig úgy ragyogjon, mint a „legvilágosabb fény”, mint a legmagasabban levő csillag.

Szintén jelentős szerepet kap az image-ban a császár „béketeremtő” feladata. Említettük már, hogy a szerző is azért örül kiváltképpen az új császárnak, mert úgy véli, most már végre béke fog honolni a birodalomban. Az áldások és imák is hangsúlyozzák, hogy (miután a bátor katona legyőzte ellenfeleit) a császár trónra léptével a békesség időszaka köszönt az országra. Ez a békesség azonban nemcsak a külső ellenfelekkel folytatott harc (sikeres) lezárását jelenti, hanem egyfajta belső biztonságot is. Az imák azért is szólnak, hogy a császár által kormányzott birodalomban legyen bőven gabona, bor és olaj, gyümölcsök is gazdagon, s uralkodása a bőség korszakát jelentse. Igényként fogalmazódik meg a társadalmi nyugalom: a császárnak számos nép felett kell uralkodnia, ami nem egyszerű feladat. Ha azonban dolgát – Isten segedelmével – jól végzi, mindenekelőtt igazságosan bánik velük, akkor a népek készségesen alávetik magukat uralmának, szeretni fogják, jóllehet félni is.

A császárképhez hozzátartoztak a hagyományos keresztényi erények, melyekben öfelségének elől kell járnia, példát kell mutatnia. Ide sorolhatóak az alázatosság, a könyörületesség és a méltányosság. Ez utóbbinak szimbóluma a jogar, melynek átvételekor a felszentelő érsek szavai arra szólítják fel az új császárt, hogy a jámboroknak jót tenni, a tévelygőknek utat mutatni, az elesetteknek kezet nyújtani igyekezzen.

Parádé és lakoma a Römernél

A ceremóniák a koronázással még nem fejeződtek be, s a számos ima és áldás emelkedett hangulata után az újdonsült császár kivonult a templomból, hogy megmutassa magát az összesereglett tömegnek. Ezután következett a császárválasztás és -koronázás talán leglátványosabb, de a frankfurti lakosság által minden bizonnyal legjobban várt fejezete. Az új császár díszes ruháiban, a szintén ünnepi díszben pompázó választófejedelmek és más méltóságok kíséretében, zeneszó mellett a Rómer Platzra vonult, a városházához, ahol még néhány látványos ceremóniában kellett részt vennie, hogy aztán megkezdődhessen az ünnepi lakoma.

A császár, aki időközben levette a szandálokat és a dalmatikát, népes kíséretével – amennyiben a koronázásra Frankfurtban került sor – a Römer Platzra indult. Ezen a hatalmas téren állt a frankfurti városháza, a Römer, ahonnan az új császár az utolsó ceremóniákat szemlélte. A menet elején az udvarnép vonult, őket követték a császári és választófejedelmi zenészek, trombitások és dobosok, akik felváltva muzsikáltak. Utánuk következtek az ünnepségen megjelent világi fejedelmek, majd a császári heroldok, örökös marsallok érkeztek. Ezután jött a trieri érsek, majd a választófejedelmek, illetve azoknak követei az ékszerekkel, a birodalmi örökös marsall, utána a szász választófejedelem. És csak ekkor következett az új német-római császár, akinek feje fölé ismét a frankfurti városi tanácsosok tartottak baldachint. A menet végén jött a két másik egyházi választó, a mainzi és a kölni érsek, őket követték a birodalom további egyházi fejedelmei.⁹¹ A felvonulók számára a templomtól a térig vezető úton egy díszes drapériákkal bevont „hidat” (Brücke) készítettek, mely a leírás szerint a Römerhez érve a magasba emelkedett, így a vonulók bejuthattak rajta a városházába. A Römerhez érkező császárt a muskétások díszsorsütze üdvözölte.

Kicsit zavaró és a szöveg alapján nehezen értelmezhető elem a leírásban a magasba emelkedő híd. A sorok alapján nem világos, mi is pontosan ez, és hogyan kötik össze vele a templomot a városházával. A kérdések megfjtéséhez alaposan szemügyre kell vennünk a nyomtatvány elején található képi ábrázolást, mely a leírást némileg megvilágítja. A 8. oldalon található ábrázolás a képaláírás szerint⁹² a Römer Platzon lejátszódó jelenetet mutatja, ahol sor került arra, hogy a választófejedelmek – illetve inkább helyetteseik – főhivatalukat gyakorolják (ezt lejjebb tárgyaljuk). A meglehetősen leegyszerűsített ábrán szemben látható a városháza, melynek központi ablaka előtt egy erkélyen áll öfelsége, az éppen megválasztott német-római császár. Ez nagyjából egyemeletnyi magasságban látható, s a központi ablak mellett jobbról is és balról is két-két további ablak található. Az épületet szemből nézve (tehát a képre pillantó szemszögeből) a jobb oldaliakban más személyek állnak és szemlélik a téren zajló eseményeket. Bal oldalon csak a császárhoz közelebb található ablakban álldogál valaki, a távolabbi pedig nem is igazán ablak, inkább egy szárnyak nélküli ajtóhoz hasonló bejárat. Ennek aljához van odaerősítve a drapériával lefedett „híd”, amely az utcáról emelkedik fel az emeletnyi magasságban levő ablakhoz. Maga a „híd” pedig egy pallóra emlékeztet, melynek végeit a téren, illetve az ablak aljához rögzítették. A szöveg szerint ezen jut fel a császár az épületbe, melynek erkélyéről a parádét nézi.

A mellékelt ábrázolásból azonban még csak azt sikerült megfjteni, hogy ez a szerkezet az utcáról a Römer ablakához emelkedik, hogy a menet tagjai – illetve akiknek közülük kell – ezen keresztül jussanak be a városháza épületébe. A „híd” viszont a templomtól ér egészen a Römerig, ami még mindig különösnek tűnik, és erre vonatkozóan már a kép sem segít. A továbbiakban érdemes egy korábbi koronázásról fennmaradt metszethez fordulni. Habsburg Mátyást 1612-ben szintén Frankfurtban koronázták császárrá, és erről az eseményről fennmaradt egy olyan kép is, melyen a Römerhez vonuló menet látható a választófejedelmekkel és a baldachin alatt haladó császárral.⁹³ Közelebről szemlélve felfedezhetjük a képen a „hidat”. Ez gyakorlatilag a két helyszín között épített, a talajszint fölé emelt „műút”, s az ábrázolásról még a bevonáshoz használt drapériák redői is jól kivehetők.

Egy-két gondolatot fűznénk még hozzá a híd problematikájához. Az illusztrációk segítségével talán már könnyebben elképzelhető, mit jelentett ez a szerkezet, az azonban továbbra is különösnek tűnik, hogy az új császárt egy ilyen

alkalmilag tákolt pallón juttatná fel a Rómerbe, nagyjából egyemeletnyi magasságba. Azért is meglepő ez, mert a Rómernek gyönyörű lépcsősora volt díszes korlátokkal, melyet „Kaisertreppének”, azaz Császárlépcsőnek is neveztek. Igyekeztünk tehát olyan ábrázolásokat, leírásokat segítségül hívni, melyek a Rómernél lezajló ünnepségeket mutatják be. Az eddig fellelt képek között – egyikük éppen I. Ferenc 1745-ös koronázása alkalmával készült – nem volt olyan, amely a Wahl und Crönunghoz hasonlóan a Rómer emeletére felívelő pallót ábrázolna. Goethe, aki a későbbi II. József császár római királlyá koronázásán vett részt 1764 áprilisában Frankfurtban, beszámol arról a „hídszerűen ívelő”, vörös-sárga-fehér posztóval bevont útról, mely a székesegyháztól a városházáig tartott,⁹⁴ de a megérkező menet a Császárlépcsőn jutott fel a Rómerbe, ahonnan a téren játszóddó jelenetet végignézték. „Nem sokáig néztem ezt a féktelen tülekedést [ti. ahogy az emberek a téren az útról lebontott posztóért verekednek], hanem elhagytam magas megfigyelőhelyemet, és mindenféle folyosókon, melléklépcsőkön át lesiettem a Császárlépcsőhöz, amelyen a távolból megcsodált fényes, előkelő tömegnek fel kellett vonulnia. (...) és így a háromszor forduló lépcsőn minden oldalról s végül közvetlen közelből láthattam őket.”⁹⁵ A fentieket figyelembe véve nem teljesen világos, miért írta a Wahl und Crönung szerzője, hogy a templomból érkező menet ezen a magasba emelkedő „hídon” jut a Rómerbe, nem tudni, honnan származott ezen értesülése.

Ekkor került sor arra, hogy a világi választófejedelmek az évszázados szokásnak megfelelően szimbolikusan gyakorolják választófejedelmi címükhöz kapcsolódó főhivatalukat.⁹⁶ Illetve a választófejedelmek – ahogy a szerző is megjegyzi – igen ritkán gyakorolták személyesen ezeket a tradicionális funkciókat, bevett szokás szerint helyetteseik, az örökös főméltóságok tettek eleget ennek a kötelezettségnek. Ha maguk a fejedelmek ebben a parádében nem is vettek részt, kétségtelenül ez jelentette a leglátványosabb, a Frankfurtban tartózkodók számára legélvezetesebb epizódot. A Wahl und Crönung az ünnepség részletes leírása előtt számba veszi még egyszer a világi választókat, hogy ki melyik főhivatalt (Ertz-Amt) töltötte be, ki volt az őt helyettesítő örökös tisztségviselő (Erb-Ämter), és milyen szerepe volt a városháza előtti ceremóniában. Tekintsünk végig röviden ezen a felsoroláson!⁹⁷

A szerző először a cseh királyt és helyettesét, Limburg grófját emlegette. A birodalom főpohárnokaként feladata az volt, hogy ő adja az első korty italt a császárnak. A díszes kehelybe, melyet az új uralkodónak átnyújtott, vízzel kevert bort töltöttek.⁹⁸ Szintén egyik fő- vagy örökös hivatalnokától kapta meg az első falat ételt az új császár. Ez egy szület volt annak az ökörnek a húsából, melyet időközben a Rómer előtt felállított „alkalmi sütődében” kezdtek elkészíteni. A császár a szület húst a birodalmi főtérfogótól, a bajor választófejedelemtől vehette át, akit Waldburd-Ziel grófja helyettesített. A birodalmi főmarsall tisztsége a szász hercegé volt, akinek helyettesítését a pappenheimi gróf látta el. A főmarsall volt az a személy, aki a nyilvános szereplések alkalmával a kardot hordozta öfelsége előtt. A brandenburgi választó a birodalmi főkamarás tisztét viselte, akinek egy vízzel teli tálat és törülközőt kellett a császárhoz vinnie. Természetesen neki is volt helyettese az einsenheimi gróf személyében. Az összesereglett tömeg feltehetően leginkább a pfalzi választót, illetve helyettesét, Sinzendorf grófját várta nagy lelkesedéssel. Ő volt ugyanis a birodalom főkincstartója, koronázásokkor feladata pedig az volt, hogy pénzérmekeket szórjon a nép közé. Hátralenne még a braunschweig-hannoveri választó, aki azonban főhivatalok tekintetében „kakukktójásnak” számít. A nyomtatvány szerzője is elmondja, hogy ő lehetne a birodalmi főzászlósúr. Választófejedelmi méltósága azonban még annyira új

volt, hogy akkor még nem született megállapodás arra nézve, hogy mi is lenne az ő feladata a koronázás utáni ceremóniában, mint ahogy azt sem határozták meg meg, ki legyen az őt helyettesítő örökös méltóságot viselő személy.

Ezután szól a Wahl und Crönung a városháza előtt lejátszódó látványos jelenetről. Ennek bemutatása előtt jeleznünk kell, hogy a leírás nem teljes. A szerző ugyanis – miután többször is elbeszélte a választófejedelmek tradicionális feladatait – bizonyára véletlenül kifelejtette a cseh választót, a főpohárnokot, akinek egy kupában italt kellett vinnie a császárnak. A Römer előtti ünnepséget a szász herceg, a birodalmi főmarsall nyitotta meg: lovával a térre korábban odahordott nagy kupac zabba ugratott, ezüstedénnyel merített belőle, szimbolikusan gondoskodva a császári istállók ellátásáról. Ezután a bajor választófejedelelem, a főetekfogó léptetett a bódéhoz, melyben az ökör sült. Vágott egy darabot a húsból, majd egy ezüsttálba helyezte, és visszaindult a Römerbe, hogy öfelsége asztalához vigye.⁹⁹ Harmadikként a brandenburgi választó következett, aki a téren felállított asztalhoz lovagolt, elvett onnan egy ezüst kézmosó tálat, egy kancsót és egy törülközőt, majd a szökőkúthoz lovagolt (nem a kétfejű sas alakúhoz), vizet merített belőle, majd visszament a Römerbe. Ezután érkezett az örökös kincstartó, aki arany- és ezüstérméket dobált a nép közé. Ezt a színjátékot a császár a Römer ablakából nézte végig az egyházi választófejedelmek társaságában. Miután teljesítették feladataikat, a főhivatalnokok bevonultak a Römerbe, ahol a császárral közös étkezésen vettek részt.

S hogy mi történt ezután a Römer előtt? A Wahl und Crönung szerzője megemlíti, hogy a téren sült ökröt, a zabot, a szökőkútból folyó bort és a templomtól a Römerig tartó hídról leszedett drapériát szabad prédául hagyták a népnek. Így az ünnepség után a téren gyakorlatilag fejtelenség uralkodott. Goethe a következőket írja erről: „...és most újabb áldozat következett a csöcselék oltárán: mert a nép ilyen alkalmakkor szívesebben rabolja az ajándékot, semhogy nyugodtan és hálással elfogadja. (...) Ezúttal azonban a szerencsétlenségeket elkerülendő, amennyire csak lehetett, rendes mértéket tartottak. Azért persze ezúttal is megestek a régi gonosz tréfák, hogy mihelyt valaki felpakolt egy zsák zabot, a másik lyukat vágott belé, s más efféle kópéság. A sült ökörért azonban ezúttal is, mint máskor, komoly harcot vívtak. (...) Az efféle ünnepség rendszerint veszélyes és ijesztő mozzanattal végződik; így most is valóban félelmetes látvány volt, mikor magát a deszkából rótt konyhát bocsátották közpredául. A tetőn abban a pillanatban nyüzsögtek az emberek, noha senki se tudta, hogyan jutottak oda fel; kitépték és lehajították a deszkákat, s a távolból igazán azt kellett hinni, minden szál deszka agyoncsap egy-két ostromlót. (...) Érzékenyebb idegzetűek elfödtek szemüket, s mindenki súlyos szerencsétlenségre volt elkészülve...”¹⁰⁰

Eközben a Römerben a császár és a választófejedelmek részvételével megkezdődött a lakoma. Az étkezésen a választófejedelmek csak személyesen jelenhettek meg. Ha küldöttséggel képviseltették magukat a koronázáson, akkor a küldötteknek külön szobában terítettek, nem ehetek a császárral együtt. Ez volt az egyetlen olyan helyzet, melyben nem tölthették be megbízójuk feladatát. Az Aranybulla előírása szerint a császár egyedül evett az asztalánál, mely hat lábbal magasabb volt a választófejedelmi asztaloknál. A választófejedelmeknek is saját asztalaik voltak, melyekhez külön-külön táltak nekik. Az ülésrend is kötött volt. Erre vonatkozóan a szöveg nagyon bonyolultan fogalmaz, de nagyjából a következő ülésrend bontható ki belőle: a császár jobb oldalán ült a trieri és a mainzi érsek, a cseh, a szász, majd a pfalzi választó, a bal oldalon pedig a kölni érsek, a bajor, a

brandenburgi és a braunschweig-hannoveri fejedelem.¹⁰¹ Az étkezést csak akkor lehetett megkezdeni, amikor már mindegyik választófejedelem teljesítette főhivatalnoki feladatait. Akik előbb végeztek, asztaluk mellett állva várták be a többieket. Az asztali áldást a három egyházi választó mondta el, s ezután kerülhetett sor a bőséges lakomára. Az ebéd után a választófejedelmek a császár elé járultak, hogy köszöntsék új uralkodójukat. A ceremónia végeztével a császárt visszakísérték a lakosztályába, aki ott elkészönt tőlük, és visszatérhettek saját szobáikba. Ezzel zárult tehát a mozgalmas nap, ezzel zárult a Wahl und Crönung is.

Térjünk még vissza röviden a korábban már részben bemutatott képre! Mint korábban már láthattuk, a Wahl und Crönung szövegének jól megfelel, még ha úgy is tűnik, hogy a gyakorlattól eltéréseket mutat. Az illusztráció nagy biztonsággal külön e nyomtatvány számára készült, és a Römer előtt zajló eseményekre koncentrált. A szövegben megtalálható minden lényeges mozzanat leolvasható a képről: középen áll a császár az erkélyen, ami alatt a díszlovásokat leadó muskétások vonulnak el. A kép bal szélén látható egy nagyméretű bódé, amelyben éppen sül a hatalmas ökör, hogy a császár az első falatot megkaphassa belőle. A kép alján követik egymást a világi választófejedelmek, illetve helyetteseik. Az egyes személyeket elég nehéz megkülönböztetni egymástól, az ábrázolásokból nem lehet tisztán kivenni, ki melyik főtiszttséget gyakorolja. Kivéve talán a pfalzi választót, a főkincstartót, aki lován ülve, a nyeregtáskájából érmeket dobál a nép közé. Az emberek buzgón szedegetik a földre hulló érmeket, egyesek térdélve, mások már hason fekvé igyekeznek minél többet megkaparintani az adományból. Láthatunk továbbá a téren két szökőkutat. Az egyikken semmilyen jellegzetes vonás nem figyelhető meg, a másik alakja azonban a Habsburg kétfejű sasé, fején koronával. A madár egyik lábában a birodalmi almát tartja, a másikban pedig két hosszúkás alakú tárgyat. Bár a képen nem teljesen jól látható, de az egyik a birodalmi jogar, a másik pedig vélhetően az egyik, koronázásnál is használt kard. A sas két oldalára egy-egy dézsát helyeztek, amelyek felfogták a madár csőrein kiömlő vörös és fehér bort.¹⁰²

Az illusztráción nemcsak a már korábban emlegetett híd okozhat feltűnést. A képet alaposabban vizsgálva úgy tűnik, hogy a rajzoló nem fektetett különösebb hangsúlyt bizonyos részletekre, talán mert maga sosem járt Frankfurtban. Más ábrázolásokkal összevetve a rajzot, jól látható, hogy az eredeti tér sokkal tágasabb, mint ezt a Wahl und Crönung melléklete sugallja. Ami azonban tényleg szemet szúr, az maga a városháza, ahonnan a császár az ünnepségeket nézi. Ennek alakja ugyanis még csak nem is hasonlít arra az épületre, amely egykor a Römeren állt. Bár a második világháború teljesen tönkretette az eredeti épületet,¹⁰³ tudjuk, hogy tetejének igen jellegzetes, lefelé lépcsőzetes alakja volt. Ez a sajátosság mindenütt, a 18. századi ábrázolásokon is egyértelműen kiviláglik. A nyomtatványba került képen ez azonban sehol sem látszik, mint ahogyan az sem, hogy a városháza mellett még további épületek is voltak. Úgy tűnik tehát, hogy a rajzoló nem törődött igazán a részletekkel. Ennek ellenére a kép nagyon hasznos tartozéka a Wahl und Crönungnak. Egyrészt azért, mert a szöveget teljes mértékben illusztrálja, az abban leírt események nyomon követhetők a kép mozzanatain keresztül. Másrészt azért, mert az ábrázolás segítséget nyújthatott a szöveg értelmezésében azok számára is, akik kevésbé tudtak olvasni.

„Isten, aki azon hatalmások szívét a kezekben tartod, hozd azon vitatkozó magas főknek a lelkét olyan harmóniába, hogy a vágyott békét mihamarabb a mi szeretett Németországunkban lássuk, minden ország a régóta áhított nyugalmat és biztonságot elnyerhesse...”¹⁰⁴ – mondja végszavában, s egyben a Wahl und Crönung befejezésekként Erasmus. 1745. október 4. óta volt tehát császára a Német Nemzet Szent Római Birodalmának I. Lotharingiai Ferenc István személyében. Neki kellett gondosodnia Németország jólétéről, boldogulásáról, tőle várták, hogy elhozza a békepálmát a birodalomba. Az új császár személyéhez fűzött remények azonban nem igazolódtak be rögtön, s még bő három esztendő kellett várni, hogy a régóta húzódó háború végre befejeződjék.¹⁰⁵

Jegyzetek

¹ Das Tagebuch Kaiser Karl's VII. aus der Zeit der österreichischen Erbfolgs kriegs. Hrsg.: Heigel, Karl Theodor. München, 1883, 52.

² Schindling, Anton–Ziegler, Walter (Hrsg.): Die Kaiser der Neuzeit 1519–1918: Heiliges Römisches Reich, Österreich. Deutschland. München, 1990. 26.

³ Uo. 26.

⁴ Goethe, Johann Wolfgang: Életemből: Költészet és valóság. Budapest, 1982. 161.

⁵ Lásd I. Miksa 1508. február 8-i nyilatkozata. Erklärung König Maximilians üben die Annahme des Titels ohne päpstliche Krönung. www.rechtsgeschichte.jku.at.

⁶ Bajorország a harmincéves háború alatt lett választófejedelemiség. Braunschweig-Hannover pedig I. Lipót emelte választófejedelemiséggé 1692-ben. Ez utóbbit a birodalmi rendek 1708-ban erősítették meg méltóságában. A 19. század elejére a választófejedelmek száma tízre emelkedett.

⁷ A római király a választási kapitulációban esküt tett arra, hogy amíg a császár él, nem avatkozik bele kormányzati ügyekbe. Ettől el lehetett térni, amennyiben a császár valamilyen feladatot a római királyra átruházott, vagy ha császár például betegsége miatt nem volt képes feladatait ellátni. Recht und Verfassung in der Zeit Maria Theresias. Hrsg.: Conrad, Hermann. Köln und Opladen, 1964. 476. (Továbbiakban: Recht und Verfassung.)

⁸ A Wahl und Crönungban a cím szerint Lotharingiai Ferenc megválasztásáról és megkoronázásáról van szó. Őt elődje, VII. Károly életében – teljesen érthetően – nem választották meg római királynak (azaz utódnak), így az ő esetében mindig arról a római királyról van szó, amelyiket a választófejedelmek választanak, hogy császár legyen belőle. A szövegben egyszer kerül elő a római királynak a császár életében utódul választott és koronázott személy jelentése, a birodalmi helytartók kapcsán (lásd alább, az „Interregnum és birodalmi helytartók” című részt), de a szerző nem jelzi a szövegben, hogy itt a fogalmat nem a korábbi értelemben használja.

⁹ Bajor Lajos (1314–1347), Pfalzi Ruprecht (1400–1410). Utóbbi esetében elmaradt a római koronázás, így de jure sosem lett belőle császár.

¹⁰ (III.) Miksa József bajor választó az 1745. április 22-én kötött füsseni békében többek között lemondott a Wittelsbachok osztrák örökségére támasztott igényéről, elismerte a Pragmatica Sanctiót és ígéretet tett, mely szerint Lotharingiai Ferenc fog szavazni a császárválasztáson.

¹¹ Wahl und Crönung. 4.

¹² Rotterdami Erasmus (1469–1536) humanista gondolkodó, akinek 1516-ban jelent meg a későbbi V. Károly császárnak (ur. 1519–1556) ajánlva a „Keresztény fejedelem neveltetése” (Institutio Principis Christiani saluberrimis referta praeceptis) című munkája.

¹³ Itt emlékeztetünk rá, hogy a fiktív párbeszéd időpontjában (1745. szeptember vége) még zajlik az osztrák örökösödési háború. A háborúban Franciaország is részt vállalt, kezdetben Károly Albert bajor választó, a későbbi VII. Károly császár szövetségeseiként. Franciaország szerette volna, ha a Habsburgok hatalmát sikerül meggyengíteni, ezért támogatta velük szemben a bajor igényeket. VII. Károly halálának időpontjára azonban az erőviszonyok megváltoztak, és a császár elhunyt után béketaogatások kezdődtek francia részről. A tárgyalások 1745 őszén, de főleg 1746-ban vettek lendületet. A békekezdeményezések egyike lehetett ez a miniszeri indítvány, amelyről Erasmus szavaiból értesülünk. A szöveg említi ugyan, hogy a kezdeményezés Hágában zajlott, erre a konkrét helyszínre való utalást azonban a szakirodalomban eddig nem találtam.

¹⁴ Wahl und Crönung, 4.

¹⁵ „*Kan ich Ihnen hiemit die Reise verkürzen, werde ich mir ein Plaisir daraus machen.*” Wahl und Crönung. 4.

¹⁶ „*Welches sich ihnen alles (...) deutlicher machen wird, wobey ich mir aber zum Voraus bedingen muß, daß ich bey dieser Erzählung des Wahlgeschüfftes ohne Unterbrechen fortfahren kan.*” Wahl und Crönung. 21.

¹⁷ Wahl und Crönung. 68.

¹⁸ Wahl und Crönung. 4–5.

¹⁹ A primarium precum jus a császár azon előjoga, hogy a trónra lépése után elsőként megürülő egyházi méltóság betöltésére javasolhat valakit. (Wahl und Crönung. 9. vö. *Schröder-von Künssberg: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte.* Berlin und Leipzig, 1932. 570.)

²⁰ Christian August Beck (1720–1784) protestáns polgári családból származott, Jénában és Lipcsében tanult jogot. Később katolizált és császári szolgálatba lépett. 1748–1754 között a bécsi Theresianumon oktatott köz- és feudális jogot. A császári udvar Johann Joseph Khevenhüller-Metsch tanácsára kérte fel 1755-ben, hogy legyen József főherceg oktatója. Az oktatás lezárulta után Beck továbbra is császári szolgálatban maradt. Életére és munkásságára bővebben lásd *Recht und Verfassung*, 10–17.

²¹ Azért az idézőjel, mert nem a szó szoros értelmében vett tankönyvről van szó, hanem azokról az anyagokról, melyek alapján Beck az óráit tartotta. A keletkezéstörténetre és a kiadásra részletesebben lásd *Recht und Verfassung*. 1–25.

²² *Recht und Verfassung*. 11.

²³ Wahl und Crönung. 27–31. vö. *Recht und Verfassung*. 445.

²⁴ Wahl und Crönung. 13. lábjegyzet.

²⁵ *Ausgewählte Urkunden zur Erläuterung der Verfassungsgeschichte Deutschlands im Mittelalter.* Hrsg.: *Altmann, Wilhelm–Bernheim, Ernst.* Berlin, 1891. 39–67.

²⁶ Wahl und Crönung. 56–57. Notamen.

²⁷ Wahl und Crönung. 68.

²⁸ Wahl und Crönung. 5.

²⁹ Az 57–58. oldalon található, George szavai után következő Notamen, melyben a koronázás leírásához használt kéziratról (lásd fentebb!) esik szó, úgy ér véget, mintha végig Erasmus beszélt volna, de a főszöveg és a Notamen közötti váltást csak a betűméret jelzi, Erasmus nevének feltüntetése nem.

³⁰ A 27. oldalon a Nürnbergből érkező koronázási ékszerek felsorolásánál két darab hatos sorszámu tárgy szerepel, az 59. oldalon a Rómerhez tartó menet sorrendjében pedig a negyedik elem után rögtön a hatodik következik.

³¹ George megkérdezi Erasmustól, mi az a már annyiszor emlegetett Aranybulla, de a szerző csak a lábjegyzetben ad magyarázatot, a főszövegben nem. Wahl und Crönung. 13.

³² Rövidítés jelölésére példák: „...*Königs von Jerusalem u. Groß-Hertzogs von Toascan.*...” (Wahl und Crönung. 1.): „...*Hertzog zu Sachsen u[nd so weiter]*...” (Wahl und Crönung. 11.)

³³ Wahl und Crönung. 46.

³⁴ Wahl und Crönung. 5.

³⁵ Beck ír részletesebben arról a vitáról, amely a pfalzi és a bajor választó között bontakozott ki a birodalmi vikáriusságot illetően a 17. században, és a 18. században is megoldatlan volt. A harmincéves háborúban, amikor a pfalzi választó jogai Bajorországra szálltak, a birodalmi helytartói státusz is a bajor választóhoz került. Miután a vesztfáliai béke után Pfalz új választófejedelemséget kapott, visszakövetelte a birodalmi helytartói címet is, melyet azonban Bajorország nem akart visszaadni. A felek között 1724-ben létrejött megállapodás szerint a pfalzi és bajor választó a birodalmi vikáriusi jogokat közösen gyakorolták, ám ezen megoldás nem volt működőképes, mint azt az 1740-es években tapasztalták. A Beck által említett utolsó megoldási javaslat az volt, hogy a két választó felváltva töltsen be a vikáriusi hivatalt. *Recht und Verfassung*, 471–472.

³⁶ „*Sobald ein Römischer Kayser mit Tode abgehet und kein Römischer König, als beständiger Vicarius des Reichs vorhanden (...), die hohen Vicarii des Reichs aber treten alsobald das Reichs Vicariat an.*” Wahl und Crönung. 5–6. (Kiemelés V. M.)

³⁷ A választófejedelmek töltötték be a legfontosabb birodalmi főhivatalokat, melyek részletes bemutatására később kerül sor. Most csak azt emeljük ki, hogy a Wahl und Crönung a birodalmi vikáriusokról szóló részben egy alkalommal rosszul adja meg a pfalzi választó által betöltött főhivatalt. A 6. oldalon ugyanis helytelenül a főtekefogói (*Ertz-Tuchseß*) tisztséget tulajdonítja neki, a 11. oldalon azonban már helyesen a főkinestartóé (*Ertz-Schatzmeister*). A keveredésre azonban van logikus magyarázat: kezdetben valóban a pfalzi gróf viselte a főtekefogói tisztelet, amikor azonban a harmincéves háborúban elvesztette választófejedelemségét, a főhivattaltól is meg kellett válnia, mely a választófejedelemséggel együtt Bajorországgá lett. A vesztfáliai béke után Pfalz számára új választófejedelemséget kreáltak, és 1652-ben a főkinestartói címet kapta meg, és ezt a főhivatalt gyakorolta a későbbiekben egy rövid időszaktól eltekintve

a spanyol örökösödési háború idején. (Csak említésszinten utalunk rá, hogy a főkinestartóságot ekkor Braunschweig-Hannover kapta meg, és ebből a cseréből még számos vita adódott. A koronázásokon azonban a főkinestartói tisztelet mindig a pfalzi gróf töltötte be.) Recht und Verfassung. 464–465.

³⁸ Wahl und Crönung. 6. A szövegben említett kerületek a Német-római Birodalom területi-politikai egységei. Az elsőket, összesen hat darabot 1500-ban, I. Miksa uralkodása alatt hozták létre, de a beosztás ekkor még nem vonatkozott az örökös tartományokra és a választófejedelemségekre. 1512-ben azonban már ez utóbbiakra is kiterjesztették a kerületi rendszert, és összesen tízet alakítottak ki: a frank, bajor, sváb, felső-rajnai, alsó-rajnai-vesztfáliai, alsó-szász, felső-szász, rajnai választói, osztrák, burgund.

³⁹ Wahl und Crönung. 6.

⁴⁰ Wahl und Crönung. 9. A *Geheinde- und Reichs-Vicariats-Cantzley* intézményét ebben a formában csak a Wahl und Crönung említi. Becknél ez a megnevezés nem szerepel.

⁴¹ Főkegyúri jog.

⁴² Wahl und Crönung. 10.

⁴³ Wahl und Crönung. 10. Azt nem mondja meg a szöveg, hogy melyek ezek a kivételes esetek, és ezekben milyen jogok adományozására nyílt volna lehetőség a helytartóknak.

⁴⁴ A Wahl und Crönung szövege pontatlanul fogalmaz a vikáriusok feladatának megszűnésével kapcsolatban. A 10. oldalon azt találjuk, hogy a vikáriusok addig töltik be tisztségüket, „bis ein Römischer König oder Kayser wiederum erwählt werden, und dieser sich des Reichs angenommen, nicht aber bis zu dessen Crönung-Tage” (amíg római királyt vagy császárt nem választanak ismét, és ez át nem veszi a birodalmat, de nem a koronázás napjáig). Pontatlan egyrészt azért, mert mint tudjuk, a választófejedelmek mindig római királyt választanak és sosem császárt (ebben a szöveg önmagának is ellentmond, hiszen korábban saját maga hangsúlyozta ezt a tényt). Másrészt azért, mert nem mondja meg, hogy a birodalom átvétele a választási kapituláció aláírását jelenti. Ez azért fontos, mert a választási kapituláció elfogadása nem feltétlenül esett egybe a római király megválasztásának napjával. Beckettől tudjuk, hogy amennyiben a római királlyá választott személyt csak követével képviseltette magát a választógyűlésen (aki helyette elfogadta a választási kapitulációt), akkor még a koronázás előtt személyesen meg kellett esküdnie a választási kapitulációra. Amíg erre az aktusra nem került sor, addig a vikáriusok tisztsége fennállt, jöllehet már volt római király a birodalomnak. Recht und Verfassung. 475.

⁴⁵ A Wahl und Crönung és Beck is ugyanúgy az 1. cap. 18. § alatt adja meg a meghívólevél hivatalos formuláját.

⁴⁶ Wahl und Crönung. 14. Beck tankönyve említi meg azt a lehetőséget, hogy ha a meghívók kiküldésének idejében a mainzi érseki szék nincs betöltve, a trieri érsek küldi szét az értesítéseket. Emellett vagylagosan szerepel a fent említett változat, azaz amikor a fejedelmek önszántukból ülnek össze. Az azonban Beck előadásaiból sem derült ki, mikor kell a trieri érseknek intézkednie, és mikor a maguknak a választófejedelmeknek.

⁴⁷ Recht und Verfassung. 436.

⁴⁸ Lásd a birodalmi vikáriusokról szóló részt!

⁴⁹ Johann Wolfgang Goethe személyesen is jelen volt 1764-ben Frankfurtban, amikor a későbbi II. Józsefet római királlyá választották és koronázták. A fontos eseményről szemléletes beszámolót írt Életemből: Költészet és valóság című munkájában. A leírást a későbbiekben is jól használhatjuk a Römernél tartott ünnepség bemutatásánál (lásd lejjebb: Parádé és lakoma a Römernél című fejezet).

⁵⁰ Wahl und Crönung. 19.

⁵¹ Charles Louis August Fouquet, duc de Belle-Isle (1684–1761) francia marsall, diplomata; fontos szerepet játszott abban, hogy Franciaország 1736-ban megszerezte Lotaringiát. Az osztrák örökösödési háború kezdetén Károly Albert bajor választó igényeit támogatta a Habsburgokkal szemben. 1756–1761 között Franciaország hadügyminisztere.

⁵² George téved Belle-Isle frankfurti tartózkodását illetően, ugyanis 1742-ben őt is kiküldték a városból, és csak egy külvárosi bérelt házban tudott megszállni, aminek a frankfurtiak igencsak örültek. Heigel: Der Oesterreichische Erbfolgekrieg und die Kaiserwahl Karls VII. Nördlingen, 1877. 251.

⁵³ Recht und Verfassung. 441.

⁵⁴ A templomot a 9. században építették, eredetileg a Megváltóhoz címezve. 1239-ben nevezték át Szent Barnabás apostol tiszteletére. Szent Barnabás életéről keveset tudunk, valószínűleg az örmények közt halt mártírhálált, amikor élve megnyűzták, majd lefejezték. Ereklýét először a Lipari-szigetekre, majd Rómába szállították. Egy helyen találtam utalást arra, hogy a 10. század óta a dombban őrzik Szent Barnabás koponyáját. (www.katolikus.hu/szentek/0824.html, 2004. 03. 21.)

⁵⁵ Wahl und Crönung. 20–21.

⁵⁶ Wahl und Crönung. 22.

⁵⁷ Ebben az esetben a római király általunk elsőként említett értelemben veendő. Lásd A császár és birodalma című fejezetet!

⁵⁸ Wahl und Crönung. 22.

⁵⁹ Ez volt az ún. Pactum Unionis perpetuae. Recht und Verfassung. 435.

⁶⁰ A szász választó, az ő főhivatala volt a birodalmi marsalli tiszti. A fő- és örökös hivatalokra alább visszatérünk.

⁶¹ Wahl und Crönung. 23.

⁶² A szöveg nem feltételezi, hogy bárkinek is tudomása lenne a választást lebonyolítását kizáró okról. Legalábbis nem foglalkozik ezzel az eshetőséggel, így nem tudjuk azt sem, mi történik, ha valaki megvétőzza az eljárást. Azt is érdekes lenne megvizsgálni, milyen okok jöhetnének szóba a választás elnapolására.

⁶³ Wahl und Crönung. 23.

⁶⁴ Wahl und Crönung. 25, Notamen.

⁶⁵ Wahl und Crönung. 25, Notamen.

⁶⁶ Wahl und Crönung. 25.

⁶⁷ Wahl und Crönung. 27, lábjegyzet. A szerző rögtön példákat is hoz az eltérésre. Lásd uo.

⁶⁸ Schindling–Ziegler: i. m. 236.

⁶⁹ A szövegben az utolsó darab sorszáma csak tizenhárom, mivel korábban elrontották a sorszámozást. Így két hatos sorszámu tárgy szerepel (a birodalmi alma és a pluviálé), de összesen tizennégy tárgy érkezett Nürnbergből. (Wahl und Crönung. 28–29.)

⁷⁰ 800-ban Nagy Károlyéra.

⁷¹ A szerző igen részletesen írja le az egyes koronázási ékszereket és ruhadarabokat. Aprólékosan értesülünk a tárgyak formájáról, színéről, méretéről, súlyáról, különlegességeikről. Ezeket a leírásokat – bár kétségtelenül szemléletesek, és a laikus számára nagyon hasznosak – csak ott használtam fel, ahol szükségesnek találtam.

⁷² Wahl und Crönung. 28, „b” lábjegyzet.

⁷³ Szent Mauritius az i. sz. 3. században egy római légió tagjaként halt mártírhálált a Rajna vidékén.

⁷⁴ Császári palást.

⁷⁵ A diakónusokéhoz hasonló felsőruházat.

⁷⁶ Miseing: fehér köpeny, mely egészen a cipőig leért, és a miseruha alatt szokták viselni.

⁷⁷ Szent István vértanú, az első keresztény, aki mártírhálált halt a hitéért.

⁷⁸ I. Habsburg Rudolf (1273–1291).

⁷⁹ Wahl und Crönung. 32.

⁸⁰ Wahl und Crönung. 33.

⁸¹ A császárrá koronázást a nyomtatványban a mainzi érsek végezte, őt nevezte a Wahl und Crönung „Herr Consecrator”-nak. A másik két egyházi választó, a trieri és a kölni érsek is segédkeztek a szertartásnál, őket nevezte a szerző „Herren Aßistenten”-nek.

⁸² Wahl und Crönung. 39–40.

⁸³ Wahl und Crönung. 41.

⁸⁴ Wahl und Crönung. 43.

⁸⁵ Wahl und Crönung. 43.

⁸⁶ „...mit dem wahren Glauben versiegelt seyde...” Wahl und Crönung. 49.

⁸⁷ A birodalmi jelvények (kard, gyűrű, jogar, birodalmi alma, korona) átadására és a császári esküre vonatkozóan lásd Wahl und Crönung. 48–53.

⁸⁸ Wahl und Crönung. 55.

⁸⁹ A koronázási szertartás leírása nagyjából a Wahl und Crönung 31. oldalától az 57. oldalig tart. Ebben a részben a 36–37. és a 41–55. oldalakon találhatjuk meg azokat az imákat, áldásokat és a birodalmi jelvények átadásához kapcsolódó szövegeket, melyeket az elemzésben felhasználtunk. A szöveg egységének megőrzése érdekében az egyes oldalszámokra külön nem hivatkozom.

⁹⁰ Mivel a Wahl und Crönung nem egy konkrét császár megválasztását és megkoronázását írja le, a szerző így jelölte az imákban, áldásokban stb. azt a mindenkori személyt, akit császárrá koronáznak.

⁹¹ A menetben haladók sorrendjére vonatkozóan lásd Wahl und Crönung. 59.

⁹² „Die Ertz-Aemter so wie hier verrichten sind zeigen von dem Alterthum da sie der Chur als Churhauff pflichten verbubden, zum dienst dem deutschen Kayserthum.” Wahl und Crönung. 8.

⁹³ A Mátyás megkoronázásáról készült ábrázolást lásd: www.sk-szeged.hu/deutsch/Buchkultur/magy3.html

⁹⁴ Goethe: i. m. 177.

⁹⁵ Goethe: i. m. 180.

⁹⁶ A Német-római Császárság legfontosabb főhivatalait a választófejedelmek töltötték be. A Wahl und Crönung csak a világi választók hivatalaival foglalkozik, mivel az ő hivatalaikhoz bizonyos hagyományos feladatok is társultak, melyeket a főhivatalnokok elvileg a császárválasztások alkalmával gyakoroltak. Ezekkel a főhivatalokkal a főszövegben részletesen foglalkozunk. A teljesség kedvéért álljanak itt az

egyházi méltóságok főhivatalai is: a mainzi érsek volt a birodalmi főkancellár, a trieri érsek a galliai és areláti főkancellár, a kölni érsek pedig az itáliai kancellár.

⁹⁷ A Wahl und Crönung egyszer már hasonló részletességgel leírta a birodalmi fő- és örökös tisztségviselők szerepét egy terjedelmes lábjegyzetben. (Wahl und Crönung. 50–51.) Az ott és a városháza előtti ünnepségek bemutatásánál szereplő szövegek szinte teljes mértékben megegyeznek.

⁹⁸ Egyedül itt jelenik meg, hogy ebbe a kehelybe vízzel kevert bort töltenének (Wahl und Crönung. 60.), Goethe leírásában a főpohárnok tiszta bort visz a császárnak. (Goethe: i. m. 181.)

⁹⁹ Goethétől tudjuk, hogy a Wahl und Crönung szerzője által kifejejtett cseh választónak, a főpohárnoknak (illetve helyettesének) ekkor kellett a szökőkúthoz lovagolnia, ahol egy kehelybe felfogta az abból kiömlő bort, és a császárhoz vitte. (Goethe: i. m. 181.)

¹⁰⁰ Goethe: i. m. 182–183.

¹⁰¹ Wahl und Crönung. 63.

¹⁰² Arról, hogy a madár csőrei vörös és fehér bort permeteztek, a szövegből értesülünk, a Wahl und Crönung ábrájáról ez nem derülne ki. (Vö. Goethe: i. m. 176–177.)

¹⁰³ Lásd a www.altfrankfurt.com vonatkozó képeit!

¹⁰⁴ Wahl und Crönung. 68.

¹⁰⁵ Az osztrák örökösödési háborút végül az aacheni béke zárta le 1748 októberében.

A POLITIKAI BŰNCSELEKMÉNY FOGALMA AZ 1649-ES OROSZ TÖRVÉNYKÖNYVBEN

Maga a *politikai bűncselekmény* kifejezés nem túl régi, csak a francia forradalom idején jelent meg a nyugat-európai nyelvekben.¹ Annak ellenére, hogy a nemzeti nyelvekben a *politikai* melléknév már évszázadok óta használatban volt, valamint annak dacára, hogy a politikai bűncselekmény fogalmát is ismerték már évszázadokkal korábban. A 18. század vége előtt azonban a bűncselekményeknek ezt a megkülönböztetett kategóriáját, tehát az uralkodó, illetve az állam elleni bűncselekményeket „a római jogi tradíciót követő országokban” a római jogból vett *crimen laesae maiestatis*, azaz a „széles értelemben vett” *felségárulás* fogalmába sűrítették bele.²

Oroszországban azonban a római jog tanulmányozása terén csak a 18. században tették meg az első bizonytalan lépéseket, s a *politikai* jelző is csak Nagy Péter idején került be a nyugatosodott elit szótárába, hogy csak e két fontos különbséget említsük. Az *Ulozsenyje* nevet viselő 1649-es törvénykönyv az első, amely a korábbi orosz törvénykönyvekkel (1497, 1550) szemben már külön kategóriaként, tehát az egyéb köztörvényes bűncselekményektől – például a rablástól – megkülönböztetve kezeli, és minőségileg más bűncselekményként fog fel bizonyos tetteket (például az árulást), továbbá a politikai bűncselekmény kategóriájába tartozó esetek „viszonylag teljes” felsorolását adja egy külön fejezetben.³

Az a gondolat azonban, hogy a „legfőbb monarchikus hatalom és az uralkodó személye, illetve családja elleni bűncselekmények” külön kategóriát képeznek, először nem az 1649-es törvénykönyvben jelent meg, hanem az uralkodóknak tett hűségeskükben: első ízben a Borisz Godunovnak tett hűségeskükben a 16. század végén.⁴ A hűségeskükben megfogalmazott új elvnek adott aztán törvényi definíciót az 1649-es törvénykönyv.⁵ Ezekre az esetekre mind a hűségeskük, mind az 1649-es törvénykönyv előírták a feljelentési kötelezettséget. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a feljelentés sokkal régebbi keletű és általános kötelezettség volt a moszkvai államban: tehát nem Borisz Godunov vezette be azt, és nemcsak a – Godunov uralkodásától már külön kategóriaként kezelt – politikai bűncselekménynek számító, hanem az egyéb köztörvényes ügyekre is kiterjedt!⁶

Borisz Godunov és az utána uralkodó cárok ingatag legitimációja tette szükségessé az uralkodó hatalmának, személyének és családjának fokozottabb védelmét, s ezen megfontolásból egyben a feljelentési kötelezettség fokozott hangsúlyozását.⁷ „Az 1649-es *Ulozsenyje* idejére a feljelentés – mind a felségárulás, mind a közönséges bűncselekmények esetében – általános gyakorlattá vált.”⁸ A törvénykönyv mindkét említett kategória esetében tartalmaz rendelkezést a feljelentésre vonatkozóan, számunkra azonban csak a politikai bűncselekmény kérdése fontos.

A politikai bűncselekmény meghatározására a törvénykönyv II. fejezetében került sor, mely a következő címet viseli: *Az Uralkodói becsületről, és hogy miként kell az Ő Uralkodói egészségét megóvni (O Goszudarszkoj csesztyi, i kak Jego Goszudarszkoje zdorovje oberegaty)*.⁹ A fejezetben a bűncselekmények tételes felsorolásán túl egy terminus technicus is található a politikai bűncselekmény megnevezésére, melyet véleményünk szerint a korábbi eljárási gyakorlatra

támaszkodva alakítottak ki. Mindezek után ki lehet jelteni, hogy a törvénykönyv áttörést jelentett a politikai bűncselekmény fogalmának oroszországi történetében. A törvénykönyv, a téma klasszikus kutatója szerint, „a legkörültekintőbb és legátgondoltabb” módon szabályozza e kérdést.¹⁰ Ebben bizonyára az is közrejátszott, hogy több esetben a litván jog vonatkozó passzusai képezték az *Ulozensyije* II. fejezetének forrását.¹¹

Magát a politikai bűncselekményt a törvénykönyvben átfogóan a *Goszudarevo gyelo ili szlovo* „az Uralkodóra (*Goszudar*)” vonatkozó tett vagy szó” kifejezéssel jelölték, amely véleményünk szerint a korábbi megjelölések továbbfejlesztett és egyben standardizált változata volt. A formula aztán a későbbiekben *szlovo i gyelo goszudarevo* („az uralkodóra vonatkozó szó és tett”) alakban honosodott meg, és így használja a szakirodalom is. A politikai bűncselekmény oroszországi történetének taglalása kapcsán a szerzők – egy-két kivételtől eltekintve – rendre ezt a későbbi, 18. századi változatot említik a 17. század első felére és a törvénykönyvi formulára utalva egyaránt, annak ellenére, hogy nem ez az alak szerepel a törvénykönyvben.¹² Jurganov például kijelenti, hogy a *szlovo i gyelo goszudarevo* formula a 17. század elején keletkezett, de nem említ erre nézve semmiféle forrást, vagy szakirodalmat.¹³

Azt az állításunkat, hogy az 1649-es törvénykönyvben szereplő *Goszudarevo gyelo ili szlovo* alak egy továbbfejlesztett és egyben standardizált változat volt, Novombergsszkij forrásközlésére alapozzuk. Több mint 300 eset áttanulmányozása alapján azt mondhatjuk, hogy a 17. század első felében a *goszudarevo gyelo*, illetve a *goszudarevo szlovo* nem együtt, hanem külön-külön szerepelnek az ügyek anyagaiban. Mindössze két esetet sikerült találni, ahol ez nem így volt, ekkor viszont nem a törvénykönyvbeli alak, azaz nem a vagylagos, hanem a későbbi változathoz közel álló alak van jelen. Így 1623-ban a *goszudareva gyela i nyikakogo szlova nyet* („az uralkodóra vonatkozó tett és semmiféle szó sincs”) megfogalmazással találkozhatunk, míg 1646-ban a *goszudarevi gyela i szlova* alakkal.¹⁴ Ezek a kifejezések már lényegileg megegyeznek a később általánossá váló formulával (*szlovo i gyelo goszudarevo*), attól eltekintve, hogy az uralkodó az utóbbi esetben nem a kifejezés elején, hanem a végén szerepel, valamint eltérés van az elemek sorrendjében is (a *gyelo* helyett a *szlovo* áll elől), amelyek megcserélődtek.

Nem célunk a politikai bűncselekmény 17. századi történetének részletes tárgyalása, így csak a 17. század eleji előzmények felvázolására szorítkozunk. (A formula kapcsán ezt az ímént már meg is tettük.) Egyébként is, a fogalmi behatárolás tekintetében az *Ulozensyije* előtti évtizedekre vonatkozóan, törvényi szabályozás híján, mindössze az ítélkezési gyakorlat ad valamiféle eligazítást. Ráadásul Tyelberg 1912-ben megjelent munkája óta, legjobb tudomásunk szerint, nem jelent meg monografikus feldolgozás a politikai bűncselekmény kérdésének 17. századi történetéről, bár disszertáció született e témában.¹⁵

Úgy tűnik, hogy nemcsak a terminológia, de az eljárás is Mihail Romanov alatt alakult ki. Mindazonáltal „nincs dokumentálható bizonyíték” az eljárás hivatalos bevezetésére, ami pedig a menetét illeti, az 1649-es törvénykönyv jelenti az első törvényi szabályozást.¹⁶ Mégis, a procedura már a 17. század első felének eseteiből is világosan megállapítható. Három fő szakaszból állt az eljárás: a feljelentésből, az eset kivizsgálásából, az ítélelhozatalból.¹⁷

Az 1649-es törvénykönyv szerint a feljelentés olyan kötelezettség volt, melynek elmulasztása halálbüntetést vont maga után. A módszer, ha valaki ilyen

ügyben eljárást kívánt indítani, az volt, hogy az illető nyilvánosan elkiáltotta a formulát (*goszudarevo gyelo ili szlovo*), a jelenlevőknek pedig kötelességük volt feljelentést tenni.¹⁸

Az eljárás bevezetésének az oka nyilvánvalóan a Romanovok ingatag legitimitációjában keresendő: a cél az volt, hogy „súlyos büntetést szabjanak ki bárkire, aki a legkisebb kétséget fejezte ki az új dinasztia legitimitációját illetően”.¹⁹ Elejét kellett venni újabb álcárok megjelenésének és elrettentő példát kellett statuálni, hogy semmiféle kósza híresztelés ne veszélyeztesse a politikai stabilitást. Ez pedig azt jelentette, hogy a feljelentési kötelezettség és a politikai bűncselekmény kezdett szorosabb kapcsolatba kerülni egymással. Az első Romanov uralkodók szinte „paranoiás” aggodalma az uralmukat veszélyeztető „vélt vagy valós ellenségek” miatt²⁰ természetesen esetek sokaságát produkálta, ami viszont maga után vonta az eljárás rutinizálódását, valamint a politikai bűncselekmény elnevezésének kialakulását.

S. Dixon szerint már annak is jelentősége van, hogy az 1649-es törvénykönyvben a politikai bűncselekménnyel foglalkozó fejezet milyen elnevezést visel:²¹ nevezetesen, hogy a hangsúly az uralkodó személyén volt. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a definíció „precedens nélküli jelentőséget adott az árulásnak”, valamint azt, hogy amikor az „államról» egyetlen alkalommal említés történik – a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* [moszkvai állam] kifejezés formájában –, akkor az állam területi értelemben szerepel”.²² Ebből következően Dixon konklúziója pedig az, hogy „az áruló nem egy személytelen absztrakciót árult el, hanem a cár személyét, tipikus módon úgy, hogy hűséget esküdött egy másik személynek.”²³ Továbbá Dixon szerint a moszkvai állam „a felségárulás egyetlen személytelen formáját ismerte”: ez pedig a hitehagyás volt, amely „a személyes árulással együtt továbbra is élt a péteri korszakban”.²⁴

Dixon egyébként tanulságos és módszertanilag is gondolatébresztő megállapításai több vonatkozásban pontatlanok. A *goszudarsztvo* (állam) ugyanis nemcsak a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* összetételben (bár igaz, hogy főként így) fordul elő a II. fejezetben, s az sem igaz, hogy kizárólag területi értelemmel bír. Hasonlóképpen problematikus a hitehagyást a felségárulás személytelen formájának tekinteni a cár és az ortodoxia közti szoros kapcsolat miatt. Mert igaz ugyan, hogy az oroszok szemében a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* a 17. század elején az igazi ortodoxia területe volt és fordítva, de az ortodoxia őre, védelmezője a cár volt: ebből következően pedig a cárt, valamint az ortodoxiát, legalábbis a *szmuta* előtt, aligha lehetett elválasztani egymástól, s normál esetben ez volt a mérvadó felfogás a 17. században is.

Dixon megállapításainak részletesebb kritikája előtt tekintsük át magának a II. fejezetnek a szövegét. A törvénykönyv pontjai közül azokat emeltük ki, amelyek a politikai bűncselekmény eseteit sorolják fel, illetve tartalmazzák az erre vonatkozó új, standard megjelölést, valamint fontosak az államfogalom szempontjából. Azon pontokat, amelyek a büntetések kapcsán azt tárgyalják, mi történjék a politikai bűncselekményt elkövetők közvetlen hozzátartozóival és rokonságával (illetve birtokaikkal), nem ismertetjük. Annyit azért érdemes megemlíteni, hogy a bűnöst a halálbüntetés mellett teljes vagyonekobzással sújtották, de a halálbüntetés csak akkor vonatkozott a családtagokra, rokonokra, ha maguk is tudtak a bűncselekményről, de azt nem jelentették. Fontos tehát, hogy nem alkalmazta a törvénykönyv a kollektív bűnösség elvét!

„1. Ha valaki bármely szándékkal az Uralkodói egészség ellen irányuló (*Goszudarszkoje zdorovje*) gonosz tett (*zloje gyelo*) kigondolására vetemedik, és valaki az ő gonosz szándékáról (*umislenyije*) feljelentést tesz, és e feljelentés nyomán az ő gonosz szándéka bizonyítást nyer, hogy a Cári Felség (*na Carszkoje Velicesesztvo*) ellen irányuló gonosz tettet gondolt ki és akart végrehajtani, akkor az ilyen embert a vizsgálat lefolytatása után halállal büntessék.

2. Hasonlóképpen ha valaki, aki a Cári Felség hatalma alatt áll, a moszkvai államot birtokába akarná keríteni (*pri gyerzsave Carszkovo Velicesesztva hotyja Moszkovszkoje goszudarsztvo zavlagyety*) és Uralkodó akarna lenni, és e gonosz szándékának végrehajtására fegyveres erőt kezd gyűjteni, vagy ha valaki a Cári Felség ellenségeivel baráti kapcsolatot létesít és titkos levelek útján nekik tanácsokat ad, és bármilyen módon segíti őket, hogy az Uralkodó ellenségei az ő útmutatása alapján a moszkvai államot birtokukba kerítsék, vagy bármilyen más rossz dolgot cselekszik, és erről valaki ellene feljelentést tesz, és ennek nyomán az ő árulása (*izmenu*) bizonyítást nyer, akkor az ilyen árulót hasonlóképpen halállal büntessék.

3. Ha valaki a Cári Felség ellenségének árulással kezére ad egy várost, vagy valaki a Cári Felség városaiba fogad be más államokból (*iz inih goszudarsztvo*) külföldi embereket ugyancsak árulás céljával, és ez bizonyítást nyer, akkor az ilyen árulókat is halállal büntessék.

4. Ha valaki előre megfontolt szándékkal és árulással egy várost vagy házakat gyűjt fel, és tetten érik, vagy később a gyűjtőgátot letartóztatják, és ez a gaztett bizonyítást nyer, akkor őt magát is égessek meg mindenféle kímélet nélkül.

11. Ha valamely áruló valamely államban tartózkodott (*biv v kotorom goszudarsztve*) és a moszkvai államba jön (*v Moszkovszkoje goszudarsztvo*), és az Uralkodó jóindulattal lesz hozzá és megparancsolja, hogy a bűne bocsátassék meg, akkor neki újra meg kell szolgálnia a szolgálati birtokaiért (*pomesztje*), örökbirtokaival (*voicsina*) viszont az uralkodó saját belátása szerint rendelkezhet, de korábbi szolgálati birtokait nem kapja vissza.

12. Ha valaki feljelentést tesz valaki ellen az Uralkodóra vonatkozó fontos ügyben (*velikoje Goszudarevo gyelo*), de nem tud előállni tanúkkal feljelentésének igazolására, és semmilyen más bizonyítékkal sem, és ennél fogva nem lehet eljárást kezdeményezni ezen nagy fontosságú Uralkodói ügyben (*Goszudarevo velikoje gyelo*), akkor az ilyen fontos ügyre vonatkozóan, mérlegelés után, olyan ukázt kell szerkeszteni, amelyet a cár parancsol.

14. Ha pedig bármiféle rendű emberek az Uralkodóra vonatkozó tett vagy szó (*Goszudarevo gyelo ili szlovo*) ügyében feljelentést tesznek, de később azt mondják, hogy az Uralkodót érintő tett vagy szó (*Goszudareva gyela ili szlova nyet*) nem létezik, hanem azért tettek az Uralkodót érintő tett vagy szó (*Goszudarevo gyelo ili szlovo*) ügyében feljelentést, hogy ezzel megszabaduljanak valaki bántalmazásától, vagy éppen részek voltak, akkor ezért őket kancsukával verjék meg, majd megveretvén a kancsukával adják őket oda annak, akinek az emberei.

16. Ha valaki az Uralkodót érintő nagy fontosságú tetről (*pro Goszudarevo velikoje gyelo*), vagy árulásról tesz feljelentést valaki ellen, de az illető, aki ellen az ügyben a feljelentés történik, nincs jelen személyesen, akkor azt az illetőt, aki ellen az ügyben a feljelentés történt, fel kell kutatni és szembesíteni kell a feljelentővel, és minden eszközt igénybe véve ki kell vizsgálni az Uralkodóra vonatkozó tett (*pro Goszudarevo gyelo*) és árulás (*izmenu*) tárgyában eszközölt feljelentést, és a vizsgálat után ukázt kell szerkeszteni, amint az fentebb írva vagyton.

18. Ha a moszkvai állam bármely rendű emberei közül valaki (*Moszkovszkogo goszudarsztva vszjakih csinov ljugyi*) tudomást szerez arról, vagy azt hallja, hogy valamely emberek részéről a Cári Felség ellen irányuló lázadás, összeesküvés, vagy bármely más gonosz szándék létezik (*szkop i zagovor ili inoj kakoj zloj umiszt*), akkor nekik ezt jelenteniük kell Uralkodójuknak és Cáruknak, Oroszország Nagyfejedelmének, Alekszej Mihajlovicsnak, vagy az Ő Uralkodói Bojárjainak és közeli embereinek, vagy a városokban a vajdáknak és a prikázbeli embereknek.”²⁵

A 19. pont kimondja: ha valaki elmulasztja a feljelentést, akkor halállal bünhődik az illető.²⁶ A következő pont pedig cár és környezete fizikai védelmét volt hivatott szolgálni: „20. Önhatalmúlag, vagy lázadás, vagy összeesküvés folytán senki ne közeledjen fenyegető szándékkal és rablás és testi sértés szándékával a Cári Felség és az Ő Uralkodói Bojárjai... és Tanácsosai és közeli emberei felé, és a városokban és ezredeken a vajdák és a prikázbeli emberek felé.”²⁷

A 21. pont ez ilyen cselekményeket halállal bünteti, „minden kímélet nélkül”.²⁸ Végül a 22. pont a következőkkel foglalkozik: ha a hadseregből és a vidéki városokból a vajdák vagy a hivatalnokok arról tudatják az uralkodót, hogy a katonai szolgálók lázadás és összeesküvés révén meg akarták ölni őket, de azok a szolgálók, akiket ezzel vádolnak azt mondják, hogy nem volt ilyen szándékuk, hanem csak kérelmet akartak benyújtani, akkor ki kell vizsgálni az ügyet a kérelem alapján. Ha beigazolódik az ártatlanságuk, akkor a feljelentőket kell szigorúan megbüntetni, „úgy ahogy az uralkodó rendeli”.²⁹ Az a tény, a 12. és a 22. pont az uralkodó belátására bízta az ítéletet, ami egyébként másutt is többször előfordul a törvénykönyvben, a jogbizonytalanság jele.³⁰

Mennyiben igazolják a forrásból vett idézetek Dixon korábban citált megállapításait a politikai bűncselekmény törvénykönyvbeli felfogásával kapcsolatosan? Igaz-e továbbá Dixon azon kijelentése, hogy Nyugaton 1350–1700 közt a modern államfogalom kialakulásával a személyes, tehát az uralkodóhoz fűződő lojalitást végül felváltotta az államhoz való „absztrakt lojalitás eszméje”?³¹ Azaz valóban az állam vált-e az alattvalói hűség kizárólagos tárgyává?³² Ez utóbbi kérdések röviden megválaszolhatók a szakirodalom alapján.

Nos, más kutatók eredményei alapján J. Daly így összegezte az akkoriban uralkodó felfogást: az 1770-es évek előtt, tehát „a népszuverenitás eszméjének kifejlődését megelőzően” a politikai bűncselekmény felfogása döntően személyes jellegű maradt Nyugat-Európában, azaz „elsődleges tárgyai” mindenütt alapvetően az uralkodók voltak „úgy a politikaelméletben, mint az ítélkezési gyakorlatban”!³³ Tehát főként az uralkodóhoz és „nem annyira az államhoz való hűség” elárulását, „személyesen az uralkodónak”, vagy közvetlen családtagjainak, illetve a „háztartásába tartozó személyeknek a bántalmazását”, valamint „az uralkodó személyes méltóságának, tekintélyének megsértését”, továbbá legitimációjának kétségbe vonását tekintették politikai bűncselekménynek.³⁴ (E felsorolással teljesen összhangban van az 1649-es törvényi szabályozás!) Annak ellenére volt ez így, hogy Nyugat-Európában az államról szóló politikai filozófiai diskurzus igen magas szinten állt, és Hobbesnál a 17. század közepén már megjelent az állam kétségtelenül modern fogalma.³⁵ Ami pedig az ítélkezési gyakorlatot illeti, erről Ingraham így nyilatkozik: „úgy tűnik, a bírók nem hajlottak arra, hogy megváltoztassák” a politikai bűncselekményről alkotott létező jogfelfogást, és beemelik az államot „mint a védelem tárgyát”.³⁶ Léteztek azonban ilyen irányú kísérletek is, például Richelieu részéről, aki szerint „az állam elleni

bűncselekménynek még a gondolatát is büntetni kell”.³⁷ A királyok isteni jogalapjának virágkorában, azaz a 17. században azonban aligha várhatunk döntő áttörést az államfogalom javára! E jelenség okát abban látjuk, amit Strayer fogalmazott meg plasztikusan, de nem a politikai bűncselekmény kapcsán: „A királyhoz fűződő személyes lojalitás a királyok isteni jogalapjában érte el a csúcspontját.”³⁸ Tehát nem a király politikai teste, hanem a természetes teste volt a figyelem, a gondolkodás középpontjában, amit érthetővé tesznek a nemzetközi felháborodást kiváltó franciaországi királygyilkosságok (1589, 1610), valamint a király perbe fogásának és lefejezésének angliai (1649) eseményei.

A politikai bűncselekmény definíciója még Nagy Katalin idején is igen sok hasonlóságot mutat a nyugat-európai felfogással. Katalin a „felségsértés büntetetté” (*presztuplenyje v oszkorblenije velicesesztva*) így határozta meg *Utasítás* (1767) című művében: „Ezen megnevezés alatt értendők mindazon bűncselekmények, amelyek a Szuverén (*Goszudar*) és az Állam (*Goszudarsztvo*) biztonsága ellen irányulnak”.³⁹ A hasonlóság oka nyilvánvalóan a nyugati hatás, hiszen az *Utasítás* köztudottan nagyrészt nyugati adaptációk gyűjteménye. A korabeli Franciaországban 1771-ben így definiálták a politikai bűncselekményt: „minden olyan szándék vagy bűncselekmény, amely a szuverén személye vagy az államérdek ellen irányul”.⁴⁰

Ugyancsak fontos az összehasonlítás szempontjából, hogy a „vallás és az egyház elleni bűncselekmények” is politikai bűncselekménynek számítottak egészen a 18. századig, hiszen a vallás és az adott ország egyháza „a létező társadalmi rend pillérét képezték”, valamint meghatározóak voltak abban a tekintetben is, amit modern szóval világnézetnek lehet nevezni.⁴¹ Nemcsak olyan dolgokra kell gondolni, mint az eretnokség, ami „különösen főben járó bűn volt”, és magától értetődően mindenhol üldözték,⁴² de „súlyos politikai bűncselekmény volt Itáliában és Franciaországban megsérteni egy bíborost vagy családját”.⁴³ A vallás és az egyház elleni vétségeket Oroszországban is a legsúlyosabb büntetéssel szankcionálták, annak ellenére, hogy nem a politikai bűncselekménnyel foglalkozó fejezetben tárgyalja azokat az 1649-es törvénykönyv. Sokatmondó viszont, hogy az *Ulozszenyje* éppen ezeknek a kérdéseknek a szabályozásával kezdődik, I. fejezete a következő címet viseli: *Az istenkáromlókról és a templomi bajkeverőkről*.

A rendelkezés szerint ha bárki, akár ortodox, akár más hitű, az Úristent, Jézus Krisztust és a szeplőtelen Szűz Máriát, vagy a szenteket és a Szent Keresztet káromolja, és ez bizonyítást nyer, akkor az illetőre tűzhalál vár.⁴⁴ Aki pedig a templomban a szent liturgiát oly mértékben megzavarja, hogy azt nem lehet befejezni, akkor az illetőt „minden könyörület nélkül halállal kell büntetni” – szól a törvénykönyv.⁴⁵ A halálbüntetés kiszabása tehát azt mutatja, hogy a politikai bűncselekménnyel azonos kategóriaként kezelték az itt említett eseteket. A pátriárka, a metropoliták, érsekek, püspökök, sőt a papi rend bármely tagjának rendzavarást okozó megsértése a liturgia alatt kevésbé súlyos büntetést, a piactéren történő nyilvános botozást vont maga után.⁴⁶

A vallás kérdése ugyanakkor szorosan kapcsolódott az uralkodóhoz való lojalitás problémájához, különösen ha az uralkodó egyben egyházfő is volt. Ezt jól mutatja Anglia példája I. Erzsébet alatt, amikor kitágították a felségárulás fogalmát. Ennek egyik eleme volt, hogy 1581-ben törvénybe iktatták: felségárulást követ el az, aki valakit „az uralkodóval szembeni engedelmesség” megvonására és az anglikán egyháztól való elpártolásra vesz rá.⁴⁷ Ez a szabályozás azért érdekes, mert párhuzamát megtalálhatjuk az 1649-es törvénykönyvben, még ha nem is a politikai bűncselekmény

kategóriájában (XXII. 24.): „Ha egy muzulmán bármely módon, erőszakkal vagy csalárdsággal egy orosz embert az ő muzulmán hitére kényszerít, és az ő muzulmán hite szerint körülmetéli, és ez egyértelműen bizonyítást nyer, büntessék meg azt a muzulmán a vizsgálat után, égessék meg tűzzel minden könyörület nélkül.”⁴⁸ A forrásban szereplő „orosz ember” természetesen az ortodox vallású ember szinonimája. A cár az ortodoxia védelmezője volt, mint ahogy az angol király a „hit védelmezője”, és persze egyben az anglikán egyház feje is. Egyértelmű tehát, hogy a hitehagyás bűnének személyes vonatkozásait nem lehet figyelmen kívül hagyni sem a moszkvai államban, sem másutt. Mindezek sok vonatkozásban cáfolják Dixon arra vonatkozó megállapításait, miszerint a politika bűncselekmény felfogásában elmaradt lett volna a moszkvai állam.

Ez már csak azért sem igaz, mert ismert, hogy az 1649-es törvénykönyv II. fejezetének fő forrása a litván jog, az 1588-as statútum volt. Ezt egyértelművé teszik az *Ulozensenije* eredeti példányában levő, erre vonatkozó bejegyzések.⁴⁹ Következésképp már maga az átvétel ténye óvatosságra int abban a tekintetben, hogy kerüljük a sommás megállapításokat az orosz államfogalomnak a „nyugatitól” eltérő alakulásáról, legalábbis a politikai bűncselekmény vonatkozásában. Ez még akkor is így van, ha – amint arra Tyelberg rámutatott – a törvénykönyv összeállítói nem pusztán átmásolták a releváns passzusokat, hanem szabadon átalakították azokat saját szempontjaik alapján.⁵⁰ Így például a litván jog politikai bűncselekményre vonatkozó passzusa foglalkozik az uralkodó egészségének kérdésével, s e szabályozást módosított formában be is emelték az 1649-es törvénykönyv összeállítói.⁵¹ A litván jog ezt a kérdést a következőképpen szabályozta: „bárki, aki uralkodói egészségünk ellen összeesküvést, lázadást vagy felkelést (*zagovor, szkop ili bunt*) követett el”.⁵² Tehát a már megvalósult cselekményre, és nem annak szándékára vonatkozott, másrészt az összeesküvést, lázadást is az uralkodó egészsége ellen irányuló dologként fogta fel. Az *Ulozensenije* viszont már a szándékot is büntette, és az összeesküvést, lázadást külön kategóriaként kezelte.⁵³ Ingerflom szerint az *Ulozensenije* (II. 1.) azért büntette már a szándékot is, és nem korlátozódott a már megvalósult cselekményre, mert „a 17. századi Oroszországban általános volt az a felfogás, miszerint: mondani, annyi[t tesz], mint cselekedni.”⁵⁴

Összefoglalva: az uralkodó személyének előtérbe állítása tehát nem volt kizárólagosan orosz sajátosság, bár a speciális intellektuális és intézményes közegben – az államról szóló politikai fejtegetések hiánya miatt – a személyes jelleg nyilvánvalóan erősebb volt, mint másutt. Továbbá fontos rámutatni a politikai bűncselekmény személyes jellege kapcsán arra a szempontra, hogy az uralkodó egészségének kérdése a közelmúlt történései miatt is központi jelentőségű volt Oroszországban. Sőt nem csupán az uralkodó egészségének, hanem a családtagok egészségének a védelmében is fel kellett lépni. Ismert ugyanis, hogy Mihail első házassága az általa kiválasztott menyasszonnyal éppen a menyasszony egészsége ellen irányuló udvari intrikák miatt hiúsult meg 1616-ban: Mihail jegyesét hányási tüneteket produkáló szerrel betegítették meg a Szaltikovok, s ezért az esküvőre nem került sor.⁵⁵ Mihail második házassága (1626) után az alattvalóknak hűségesküjükben meg kellett esküdniük az egész uralkodócsalád egészségének megőrzésére.⁵⁶ Valószínű, hogy a litván jogon kívül e hűségeskü szövege is inspirálhatta az *Ulozensenije* összeállítót.

Mivel az *Ulozensenije* az uralkodó egészségével csak az első pontban foglalkozik, írja Tyelberg, ezért tekintettel a fejezet címére, a szerző azt a következtetést vonja le, hogy a törvénykönyv az összes többi cselekményt

összefoglalóan az uralkodói becsület mint gyűjtőkategória alá sorolta be.⁵⁷ Ez nem meglepő, hiszen a becsület (*csesty*) fogalmának meglehetősen széles értelmezése volt a 17. századi Oroszországban.⁵⁸ Mutatja ezt többek közt az is, hogy a második pont nem annyira magáról az uralkodóról szól, hanem az absztrakció felé történő elmozdulást jelez. Tyelberg szerint a 2. pont eleje („ha valaki, aki a Cári Felség hatalma alatt áll, a moszkvai államot birtokába akarná keríteni, és ott uralkodó akarna lenni”) olyan cselekményekre vonatkozik, amelyek célpontja „a legfőbb jogok összessége”: „de nem a legfelső állami hatalom általában véve, hanem a törvényes cár kezében összpontosuló legfelső hatalom”.⁵⁹ Bár véleményünk szerint Tyelberg sokkal nagyobb modernitást vetít bele az idézett megfogalmazásba, mint amellyel az valójában bír – ugyanis a *Velicsesztvo* jelentését, amely a nyugati hatások folytán majd a szuverenitást jelölő egyik szó lesz például Krizsanicsnál, vagy később Nagy Péter idején, egyetlen orosz szerző sem írta még körül ez idő tájt –, az a megállapítása kétségtelenül igaz, hogy e cikkely tárgya nem az uralkodó személye. Ebben a vonatkozásban pedig tényleg szembeállítható az előző ponttal, amely az uralkodó személyére, annak egészségére vonatkozik.⁶⁰ Az absztrakció irányába mutató megfogalmazás okát azonban nem nehéz megadni. Fontos tudni, hogy az 1. cikkelyhez hasonlóan a 2. cikkely forrása is ugyanaz volt: az 1588-as litván státútum egyik cikkelyét szedték szét két részre a törvénykönyv orosz összeállítói.⁶¹

Ugyancsak az absztrakció jeleként értékelhetjük a 3. pont megfogalmazását is, amely a „Cári Felség” városainak az ellenség részére történő átadásáról szól, azaz a törvényes cári hatalom alá tartozó terület integritására vonatkozik. A területi értelem tehát jelen van, de a cikkely inkább a terület felett gyakorolt uralomról szól. Meg kell említeni Jurganov nézetét, aki kategorikusan kijelenti a 2–4. pontokról, hogy azok „specifikusan a moszkvai állam elleni árulással foglalkoznak”.⁶² Ez viszont a másik végét, ha Dixont tekintjük a szembenálló pólusnak. Nos, úgy gondoljuk, hogy a valóság e két vélekedés közt van, de azért mégis közelebb a személyes felfogáshoz, tekintettel az államfogalom oroszországi fejletlenségére.

Mindazonáltal Ingerflom következő megállapítása az előbbieken elmondottak alapján vitatható: szerinte nincs értelme az állam fogalmát alkalmazni Oroszország történetének tanulmányozására a 17. század második fele előtt, mivel „gyakorlatilag konszenzus létezik” abban a tekintetben, hogy „hiányzik a *goszudar*’ [uralkodó] és *goszudarsztvo* [állam] szférái közti különbségtétel”, valamint „az államról szóló teória is”.⁶³ Módszertani kiindulópontként pedig J. Strayer azon kijelentését választotta Ingerflom, amely szerint „az állam főként az állampolgárok szívében és tudatában létezik”.⁶⁴ Nos, amint arra kutatásaink során nemrégiben rámutattunk, nem helytálló az említett különbségtétel hiányáról beszélni, s főként nem helytálló azt kijelenteni, hogy a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* ne lett volna lojalitás tárgya.⁶⁵ Ellenkezőleg, a „moszkvai államhoz” fűződő hűség igen fontos volt már a 17. század első felében, elismerve viszont, hogy a *goszudarsztvo* aligha fordítható ekkor minden fenntartás nélkül államként! Mégis, az államfogalom az 1649-es törvénykönyvben nem volt annyira végletesen személyes, mint ahogy azt a II. fejezet címe sugallja. Ennek legfőbb bizonyítékát nem is a politikai bűncselekményt definiáló fejezet tartalmazza, hanem az államügyek kifejezés használata. Mindazonáltal az államról alkotott teória a 17. század második felében sem létezett, sőt még Péter alatt sem beszélhetünk erről!⁶⁶

Hangsúlyozni kell végül a 2. ponttal kapcsolatban is, hogy annak beemelése a litván jogból részben szintén aktuálpolitikai okok miatt vált szükségessé. Az álcár

jelenség okozta problémák kiküszöbölése állt ugyanis azon kitétel mögött, hogy valaki „gonosz céllal” akarja megszerezni a moszkvai államot, hogy ott „uralkodó legyen”.⁶⁷ A *szmuta* 1613 után is gondot okozott, hiszen még 1649-ben is létezett egy olyan trónkövetelő álcár, aki a zavaros időszak egyik cárijától, Vaszilij Sujszkijtől származtatta jogigényét, az ő leszármazottjának adva ki magát.⁶⁸ Tyimofej Ankugyinovról van szó, aki több külföldi udvarban is megfordult, és csak 1653-ban adták ki őt Holsteinből a cárnak, ezt követően pedig Moszkvában kivégezték.⁶⁹

Végezetül fontos megemlíteni, hogy miről hallgat a törvénykönyv II. fejezete. Miközben tételesen megnevez olyan bűncselekményeket, amelyek kétségkívül a felségárulás körébe tartoztak, és konkrétan azonosítható szándékokra, valamint cselekményekre vonatkoznak, maga a *Goszudarevo gyelo ili szlovo* formula meglehetősen tág teret adott a bizonytalanságnak. A törvénykönyv ugyanis a „formulát használva nem dolgozta ki alkalmazásának pontos határait”.⁷⁰ Az *Ulozsennyije* teljességgel hallgat arról a politikai bűncselekményről, amelyet az „illetlen szavak”, „illetlen beszéd” (*nyeprisztójnije szlova, nyeprisztójnije recsi*) kifejezésekkel jelöltek.⁷¹ További korabeli megnevezések voltak még a „ronda szavak”, „nem helyénvaló szavak” (*nyeprigozsije szlova, nyepodobnije szlova*).⁷² Ha pedig ki akarták említeni a legsúlyosabb vétet ebben a kategóriában, akkor az „elfogadhatatlan szó” (*nyevmesztymoje szlovo*) kifejezést használták, melynek korabeli definíciója így hangzott: olyan szó, melyet „nemcsak kimondani, de még gondolni sem szabad”.⁷³

Nem az a fontos, hogy mi volt a cselekmények konkrét megnevezése az egyes esetekben, hanem az, hogy a 17. századi moszkvai állam „jól ismerte a politikai bűncselekmények e fajtáját”, melyen „általában véve az uralkodói becsület szóbeli megsértését értették”.⁷⁴ A törvénykönyv hallgatása azért is különös, mert az ítélkezés gyakorlata azt mutatja, hogy az efféle ügyek tették ki a politikai(nak minősített) bűncselekmények zömét.⁷⁵ „A feljelentések csak úgy ömlöttek az ország minden részéről, elsősorban az alsóbb társadalmi osztályokból kikerülő informátoroktól.”⁷⁶ Tyelberg a 17. századi moszkvai állam ítélkezési gyakorlatának vizsgálata alapján tárja fel, milyen ügyeket takarnak a forrásokban „illetlen szó”, illetve „illetlen beszéd” és az imént említett elnevezések alatt szereplő esetek.⁷⁷ Négy fő csoportot különít el.

Az első csoportba azokat a megnyilatkozásokat sorolja, amelyekben „olyan szándék fedezhető fel vagy feltételezhető”, amelyeket az 1649-es törvénykönyv a legsúlyosabb vétségekként tart számon: úgymint árulás, lázadás, az uralkodó egészsége ellen irányuló gonosz cselekedet.⁷⁸ Az efféle szándék valós megítélése a hatóságokon múlt, de akkor is súlyosan szankcionálták, ha az illetőnek esze ágában sem volt nemhogy végrehajtani az adott cselekményt, de még csak nem is gondolta komolyan azt, amit mondott.⁷⁹ A gyanúhoz azonban elég volt egy kijelentés. Ilyen esetek többször előfordultak, mint például amikor 1634-ben egy tor alkalmával valaki azt találta mondani: „én meg elvágom a cár torkát”,⁸⁰ vagy elvileg árulást lehetett feltételezni azon kijelentés mögött is, hogy egy sztrelec, ugyancsak 1634-ben, a cár ellenségét, a litván uralkodót dicsérte.⁸¹

A második csoportba tartoznak a „szoros értelemben vett” „illetlen szavak”, amelyek sértő megjegyzések voltak a cár személyére, származására, családjára, viselkedésére stb. vonatkozóan, beleértve a legsúlyosabb állítást, a cár legitimációjának megkérdőjelezését is (azaz, hogy az uralkodó nem valódi cár), valamint az ilyen jellegű híresztelések terjesztését.⁸² Ez különösen az első két Romanov uralkodása alatt jelentett problémát, amikor, mint említettük, paranoiásan üldöztek minden ilyen megnyilvánulást. Gyanússá válhatott, ha valaki például a

múltról mesélve egyszerűen azt találta mondani (1624/25), hogy amikor egy bizonyos helyen élt, akkor „cár volt”.⁸³ Nyilván azt értette ezalatt, hogy jól ment a sora. Alig 10 évvel a *szmuta* után azonban ezt veszélyes megnyilvánulásnak ítélték. M. Perrie a következőképpen magyarázza az ilyen ügyekben való hatósági fellépést. Nemcsak amiatt vizsgálták ki és büntették az efféle kijelentéseket, mert a cár becsületén esett ezáltal csorba, hanem abból a megfontolásból is, mert „valóban féltek attól, hogy még a látszólag tréfás állítások is valódi összeesküvést takarnak, amelynek folytán egy trónkövetelőt léptethetnek fel”.⁸⁴ Érdekes megfontolás az is, mely szerint az ilyen állítások a cár becsületének megsértésén túl egyben szentségtörésnek is minősültek,⁸⁵ hiszen a *cár* szó az oroszok számára szent szónak számított, amit többek közt a gyakori nagybetűs írásmód is jelez.

A harmadikba csoportba tartozik az államügyekre vonatkozó kritika, illetve „kösza hírek terjesztése közelgő politikai változásokról”.⁸⁶ 1716-ban Péter Hadiszabályzata, szemben az 1649-es törvénykönyvvel, a cár személyének és politikájának kritizálását már *expressis verbis* a politikai bűncselekmény kategóriáiként kezelte.⁸⁷

Végül az utolsó, negyedik csoport a legkevésbé definiálható, mivel olyan esetekről van szó, amikor a cár becsületének megsértését vélték felfedezni, még ha ez legkevésbé volt is a beszélő szándéka.⁸⁸ Azaz pusztán arról volt szó, hogy a cár említése olyan módon, vagy egy olyan szövegkörnyezetben történt, amelyet a fültanúk közül valaki, valamilyen okból sértőnek ítélt. 1623-ban azért jelentettek fel valakit, mivel a következő kijelentést tette: „Legyen egészséges Nyikita Dmitrijevics Vorobin vajda és az uralkodó!”⁸⁹ Ezt a cárra nézve a bejelentő sérelmesnek tekintette, mivel az uralkodó csak a második helyen említett meg, és e bejelentés jogosságát a vizsgálat is helybenhagyta, mivel az illetőt, aki a kijelentést tette, botbüntetésre ítélték.⁹⁰

Az illetlen szavak túlnyomórészt ital hatása alatt hangzottak el, amint erre a törvénykönyv 14. pontja egyértelműen utal is. A *szlovo i gyelo goszudarevo* formula, melyet csak 1762-ben töröltek el, tehát olyan „biankó vád” volt, amely „nem tett különbséget felségárulás és felségsértés közt”.⁹¹ A „biankó vád” pedig, ahogy azt S. Dixon nevezte, az elrettentés hatásos eszköze volt.⁹²

Még egy szempontot figyelembe kell venni annak megértéséhez, hogy miért büntették az „uralkodóra vonatkozó szót” tartalmazó megnyilatkozásokat számos esetben: ez pedig a kimondott szónak tulajdonított rontó hatás az uralkodó és családjának egészségére nézve. Ártani ugyanis nemcsak méreggel, hanem rontás útján is lehetett. A káromkodásnak Oroszországban a 17. században még mindig mágikus jelentőséget tulajdonítottak, következésképp úgy gondolták, hogy reális veszélyt jelent a cárra nézve.⁹³ A mágia különböző fajtáinak fontosságáról, beleértve a szomágiát is, bárki meggyőződhet Ryan kiváló monográfiájában. Ryan egyetért Tyelberggel abban, hogy a törvénykönyv 1. pontjában szereplő „gonosz szándékot” túlnyomórészt „boszorkányságként” értelmezték, a „rontás” különböző módzatait értették alatta: ezt egyaránt alátámasztják a század első és második feléből származó ügyek.⁹⁴ Tyelberg szerint fontos, hogy az 1. pont egyáltalán nem határozza meg azokat a módokat, amelyek révén az uralkodó egészségében kárt lehet tenni: a szankció szempontjából ez közömbös volt, hiszen mindenféle ártó szándék büntetése halál volt.⁹⁵ Az uralkodó egészsége ellen irányuló cselekmény tehát lehetett közvetett, valamilyen módon való ártás, beleértve a rontást, de lehetett éppenséggel fizikai támadás is, az uralkodó testi épségének veszélyeztetése, amint az a 20. pontban szerepel. A kimondott szó(alak)nak és nem annyira magának a szó valódi jelentésének tulajdonított fontosság fejeződik ki

például az ördögűzés korabeli értelmezésében is. Ügyelni kellett arra, amint Uspzenszkij rámutatott, hogy az ördögöt jelölő szavak (*besz, csort, gyjavol*) közül melyiket használják. A korabeli felfogás szerint az egyházi szláv nyelv szent nyelv volt, ezért egyedül az egyházi szláv *besz* szó hatásos az ördög ellen, míg az orosz *csort* szó említésétől az ördög egyáltalán nem fél.

Jegyzetek

E cikk a T 043432-es számú OTKA pályázat keretében készült.

¹ *Ingraham, B. L.*: Political Crime in Europe. A Comparative Study of France, Germany and England. Berkeley– Los Angeles, 1979. 19.

² Uo. 19–20.

³ *Tyelberg, G. T.*: Ocserki polityicseszkovo szuda i polityicseszkih presztuplenij v Moszkovszkom goszudarsztve. Moszkva, 1912. 50–53.

⁴ *Pavlov, A. – Perrie, M.*: Ivan the Terrible. London– New York, 2003. 85.

⁵ Uo. 85.

⁶ *Hellie, R.*: The Origins of Denunciation in Muscovy. In: Russian History/Histoire Russe, 1997. Nos. 1–2. 11–13., 18.

⁷ Uo. 13.

⁸ Uo. 16.

⁹ A hivatkozások a R. Hellie által készített bilingvis kiadásból valók. *Hellie, R.* (ed., transl.): The Muscovite Law Code (*Ulozhenie*) of 1649. Irvine, California, 1988.

¹⁰ *Tyelberg*: i. m. 53.

¹¹ Uo. 62.

¹² Lásd pl. *Jurganov, A. L.*: Categories of Medieval Russian Culture. In: Kollmann, N. S. (ed.): Russian Studies in History. A Journal of Translations. 1999–2000. no. 3. Flirting with Postmodernism. 63–66.

¹³ Uo. 66.

¹⁴ *Novombergcszkij, N.*: Szlovo i gyelo Goszudarevi. Processzi do izdanyija Ulozszenyija Alekszeja Mihajlovicsa 1649 goda. Moszkva, 1911. vol. I. No. 9. (9.); No. 86. (147.)

¹⁵ A vonatkozó irodalomra tájékoztató jelleggel lásd: *Dunning, Ch. L.*: Russia's First Civil War. The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty. Pennsylvania State University, 2001. 585. (12. vj.)

¹⁶ *Ryan, W. F.*: The Bathhouse at Midnight. Magic in Russia. Pennsylvania State University, 1999. vol. II. 413.

¹⁷ *Jurganov*: i. m. 66.

¹⁸ *Hingley, R.*: The Russian Secret Police. Muscovite, Imperial Russian and Soviet Political Security Operations 1565–1970. London, 1976. 7.

¹⁹ *Jurganov*: i. m. 64. *Dunning*: i. m. 446.

²⁰ *Dunning*: i. m. 446.

²¹ *Dixon, S.*: The Modernisation of Russia 1676–1825. Cambridge, 1999. 195.

²² Uo. 195.

²³ Uo. 195.

²⁴ Uo. 195.

²⁵ *Ulozszenyije*. 4–6.

²⁶ Uo. 6.

²⁷ Uo. 7.

²⁸ Uo. 7.

²⁹ Uo. 7.

³⁰ *Hellie*: i. m. 16.

³¹ *Dixon*: i. m. 189.

³² Uo. 189–190.

³³ *Daly, J.*: Political Crime in Late Imperial Russia. In: The Journal of Modern History, 2002. 65.

³⁴ *Ingraham*: i. m. 39.

³⁵ Uo. 40.

³⁶ Uo. 40.

³⁷ *Daly*: i. m. 64–65. 11.lj.

- ³⁸ Strayer, J. R.: On the Medieval Origins of the Modern State. Princeton, 1970. 108.
- ³⁹ Cssecsulin, N. D. (szerk.): Nakaz imperatyici Jekatyerini II, dannij kommisszii o szocsinyenyii novovo ulozsenyija. Szanktpetyerburg, 1907. 126. (XX. 464. cikkely) A cikkely párhuzamos, francia nyelvű változatában a *Goszudar'* szó megfelelője a *Souverain*.
- ⁴⁰ Ingraham: i. m. 44.
- ⁴¹ Daly: i. m. 64.
- ⁴² Uo. 64. 9. lj.
- ⁴³ Uo. 64.
- ⁴⁴ Ulozsényije. 3.
- ⁴⁵ Uo. 3.
- ⁴⁶ Uo. 3.
- ⁴⁷ Williams, E. N.: Dictionary of English and European History. London–New York, 1980. 126.
- ⁴⁸ Ulozsényije. 223.
- ⁴⁹ Tyelberg: i. m. 62.
- ⁵⁰ Uo. 62.
- ⁵¹ Uo. 62. Hellie: i. m. 16.
- ⁵² Tyelberg: i. m. 62.
- ⁵³ Uo. 62.
- ⁵⁴ Ingerflom, C.: Entre le mythe et la parole: l'action. Naissance de la conception politique du pouvoir en Russie. In: Annales, 1996. 743.
- ⁵⁵ Gyemidova, N. F.– Morozova, L. E.– Preobrazsenszkij, A. A.: Pervije Romanovi na Rosszijszkom presztrole. Moszkva, 1996. 56–57.
- ⁵⁶ Uo. 58.
- ⁵⁷ Tyelberg: i. m. 57. Valójában a 13. pont is foglalkozik az uralkodói egészség kérdésével: azzal, mi a teendő, ha bejelentés történt az uralkodó egészségének ügyében, de hiányzik a bejelentés alapját képező bizonyíték.
- ⁵⁸ Tyelberg: i. m. 58.
- ⁵⁹ Uo. 75–76.
- ⁶⁰ Uo. 75.
- ⁶¹ Hellie: i. m. 16.
- ⁶² Jurganov: i. m. 65.
- ⁶³ Ingerflom, C.: Oublier l'état pour comprendre la Russie? In: Revue des études slaves, 1993. 128–129.
- ⁶⁴ Uo. 126. 3. lj. A magyar fordítás az angol eredetiből való. Strayer: i. m. 5.
- ⁶⁵ Erre részletesen lásd Sashalmi E.: Tulajdonosi dinasztizmus és államfogalom a 17. századi Oroszországban. In: Századok 2004/ 4. 905–913.
- ⁶⁶ Uo. 918.
- ⁶⁷ Tyelberg: i. m. 77.
- ⁶⁸ Uo. 78.
- ⁶⁹ Uo. 77–78.
- ⁷⁰ Golikova, N. B.: Polityicseszkije processzi pri Petre Pervom. Moszkva, 1957. 21.
- ⁷¹ Tyelberg: i. m. 105–106.
- ⁷² Uo. 106.
- ⁷³ Uo. 106.
- ⁷⁴ Uo. 106.
- ⁷⁵ Uo. 106., 113.
- ⁷⁶ Kivelson, V. A.: Merciful Father, Impersonal State: Russian Autocracy in Comparative Perspective. In: Modern Asian Studies, 1997. 655.
- ⁷⁷ Tyelberg: i. m. 106.
- ⁷⁸ Uo. 107.
- ⁷⁹ Uo. 108.
- ⁸⁰ Uo. 107.
- ⁸¹ Uo. 107.
- ⁸² Uo. 108–109.
- ⁸³ Jurganov: i. m. 64.
- ⁸⁴ Perrie, M.: Samozvanchestvo Reconsidered: 'Calling Oneself Tsar' in Seventeenth-Century Russia. In: New Directions and Results in International Russistics című nemzetközi konferencia (Budapest, 2004. május 17–18.) rezüméi. Bp. ELTE Ruszisztikai Központ, 2004. 16.
- ⁸⁵ G. Lenhoff megjegyzése M. Perrie előadásához.
- ⁸⁶ Tyelberg: i. m. 109–110.

⁸⁷ Golikova: i. m. 25.

⁸⁸ Tyelberg: i. m. 111.

⁸⁹ Uo. 111.

⁹⁰ Uo. 111.

⁹¹ Dixon: i. m. 196.

⁹² Tyelberg: i. m. 114–115.

⁹³ Perrie, M.: Indecent, Unseemly and Inappropriate Words. Popular Criticism of the Tsar 1648–1650. In: Crummey, R. O.– Sundhaussen, H.– Vulpus R. (eds): Russische and ukrainische Geschichte vom 16–18. Jahrhundert. Wiesbaden, 2001. 146.

⁹⁴ Tyelberg: i. m. 67–68.

⁹⁵ Uo. 67.

SZOMSZÉDOK – EGYMÁS KÖZÖTT, EGYMÁSROL

A 18. századi magyar–orosz kulturális érintkezések problémátörténeti vázlata

Mint ahogyan embertársainkról, barátainkról és kollégáinkról a köztünk levő személyes kontaktusok tükrében formálunk véleményt, ugyanígy az egyes nemzetek a másiktól gazdasági teljesítményeik, kulturális és tudományos értékeik, illetve ezek recepciója alapján mondanak ítéletet. A kulturális kontaktológia – mint diszciplinárizálódott tudásanyag, a művelődéstörténet része – azokat az érintkezési pontokat tárja fel, értékeli és elemzi, amelyek két civilizáció, nemzet vagy etnikum kulturális produktumait összekötik, kölcsönösen megtermékenyítik, valamint filológiai és forráskritikai módszerekkel verifikálja. Előjáróban leszögezzük, nem célszerű, ha a kulturális kapcsolattörténet kutatói a „cui prodest” elvét állítják vizsgálódásaik középpontjába, mivel ez – a legtöbb esetben – az úgynevezett nagy kultúrnemzetek szupremáciáját sugallja, és erősen degradálja a „kis népek” kultúráteremtő jelentőségét. Pedig vitathatatlan, még ha a mind jobban globalizálódó világ ennek ellenében is hat, hogy a kis lélekszámú nemzetek is képesek maradandó és örökbecsű szellemi alkotásokra, kulturális teljesítményekre.

Magyarországon a kapcsolattörténeti kutatások mintegy másfél évszázados múltra nyúlnak vissza. Közismert, hogy a fenti időszakban a magyar–francia érintkezésekről Eckhardt Sándor, Sötér István, Köpeczi Béla, Gábel Asztrik, Szirmay Mária, Baranyai Zoltán, H. Balázs Éva, Sörös Pongrácz, Birkás Géza, Bajomi Lázár Endre, a magyar–német kontaktusokról Heller Ferenc, Pukánszky Béla, Mádl Antal, a magyar–lengyel kapcsolatokról Divékny Adorján, Kovács Endre, Kapronczay Károly, Gerézdi Rabán, Nyáry Pál és mások számos dolgozatot publikáltak. A magyar–olasz kulturális relációkról Veress Endre, Koltay-Kastner Jenő, Szauder József, Ádám Magda, Csorba László, a „hungarus” diákok külföldi egyetemjárásáról, peregrinációjáról pedig Ábel Jenő, Tonk Sándor, Lukinich Imre, Hoffmann Gizella, Gömöry György és Szögi László adott közre írásokat. Szomorúan konstatáljuk ugyanakkor, hogy az említett kapcsolattörténeti kutatásokhoz viszonyítva – hazai történetírásunkban – lényegesen kisebb teret kapott a kelet-közép-európai szomszédos népekhez fűződő kulturális érintkezések vizsgálata. Minden túlzás nélkül ez jellemző a 18. századi magyar–orosz kontaktusok tudományos igényű feltárására is.

Bár az elmúlt százötven évben számos kiváló színvonalú tanulmány született a címben jelzett problematikáról, alapvetően mégsem lehetünk elégedettek az eddigi kutatások összteljesítményével. Viszonylag jól ismert, hogy a témára vonatkozó eddigi történettudományi kutatások mérlege lehetne még kedvezőbb is, mivel a publikációk száma, minősége és szakmai megbízhatósága nem ritkán elmarad a tudományos közélet igényeitől.¹ A magunk részéről hangsúlyozni kívánjuk, hogy a magyar történészek közül Thallóczy Lajos,² Márki Sándor,³ Hodinka Antal,⁴ Tardy Lajos,⁵ Váradi-Sternberg János,⁶ Niederhauser Emil⁷ valóban értékes, szakmailag igényes tanulmányokat közöltek a 18. századi magyar–orosz kulturális érintkezések egyes kérdéseiről. Ugyanez mondható el V. M. Isztrin,⁸ N. I. Petrov,⁹ A. P. Barszukov,¹⁰ N. I. Sztjelleckij,¹¹ P. P. Mitrofanov¹² és az orosz polgári történettudomány más képviselőiről, valamint a moszkvai Szlavisztikai Intézet kutatóiról, köztük Tofik Iszlamov¹³ és Olga Havanova¹⁴ munkásságáról. Az eddig elért számos kutatási

eredmény ellenére – amely több történész-nemzedék közös produktuma – kissé szomorúan kell megállapítanunk, hogy a címben jelzett tematikáról ez ideig még nem látott napvilágot összefoglaló szintézis. Ezen a hiányosságon kívánt enyhíteni e tanulmány írójának 1994-ben, a Joskar-Olai Állami Egyetem támogatásával megjelent kontaktológiai munkája, valamint a „Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815)” és az „Életutak találkozása (1703–1848)” című köteteinek kiadása.¹⁵

Dolgozatunk bevezetőjében hangsúlyozni szeretnénk, hogy a továbbiakban nem kívánjuk górcső alá venni a 18. századi magyar–orosz érintkezések teljes spektrumát, köztük a politikai, gazdasági, kereskedelmi,¹⁶ katonai¹⁷ kapcsolatok szerteágazó területeit, mivel ezek messze meghaladnák írásunk időbeli korlátait, és tematikailag egyébként is jól elkülönülnek a kulturális kontaktológia problémáitól.¹⁸ A magunk részéről azokra az „arkhimédészi pontokra” hívjuk fel a figyelmet, amelyekre a kölcsönös érintkezések rendszere épült, és jó fogódzó pontokat jelentenek a sokszínű, árnyalt és egymás megismerésére irányuló relációk megértéséhez.

A magyar és az orosz kutatók egyetértene abban, hogy a 18. század (1815-ig, a Szent Szövetség rendszerének létrejöttéig) a két ország közötti kontaktusok jelentős élénkülését hozta. A kapcsolatok számának növekedése, intenzitása bizonyíthatóan összefüggésben állt és jól korrelált az európai felvilágosult abszolutizmusok „nyitottabb” kormányzati politikájával, a nemzetközi kapcsolatok új trendjeivel. A fenti időszakban ugyanis a Habsburg Birodalom „elidegeníthetetlen” részét képező Magyar Királyság és az európai nagyhatalommá váló Oroszország viszonyát ugyanis nem terhelték nemzetközi konfrontációk. Váradi-Sternberg János kutatásai jól bizonyították, hogy a Rákóczi-szabadságharc (bukása ellenére is) miként adott lökést, messze ható impulzusokat az egymás közti érintkezések legkülönbözőbb területein.¹⁹ Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a felemelkedő, európai nagyhatalommá váló Oroszországnak égető szüksége volt katonai, polgári szakemberekre, orvosokra, magasan kvalifikált pedagógusokra, tudósokra. Ezzel magyarázható, hogy a vallási türelmet tanúsító cári birodalom szívesen fogadott állami szolgálatba magyar („hungarus”) származású, itthon gyakorta üldözött protestáns értelmiségieket és délvidéki szerb áttelepülőket. Utóbbiak esetében nemcsak a szakmai karrier, az anyagi megbecsülés szerepelt vonzerőként, hanem a felekezeti azonosságtudat és a „nagy szláv testvér” iránti szimpátia is.²⁰

Az eddigi kapcsolattörténeti kutatások meggyőzően bizonyították, hogy a 18. századi kulturális relációk területén a magyar–orosz orvosi kontaktusok voltak a leghatékonyabbak. V. M. Richter,²¹ Ja. Csisztovics,²² Schultheisz Emil,²³ Tardy Lajos,²⁴ Szilvay Konstantin²⁵ és e tanulmány írójának²⁶ munkáiból ma már rekonstruálni tudjuk azon medikusok tevékenységét, akik Oroszországot második hazájuknak tekintve kimagasló szakmai karriert értek el. A magyar művelődéstörténet végre büszke lehetne európai színvonalú teljesítményeikre, és megérdemelnék, hogy nevük bekerüljön a kultúrtörténeti szintézisekbe. Nem kell szégyenkeznünk amiatt, hogy az itthon üldözött, német és holland egyetemeken tanult, protestáns felekezetű Gyöngyössi Pál, aki 1753-ban lépett cári szolgálatba, 1763-tól II. Katalin udvari orvosaként dolgozott.²⁷ A legnagyobb elismeréssel szólhatunk az államtanácsosi rangra emelt Peken Keresztély (az Orvosi Kollégium titkára, az első orosz gyógyszerkönyv összeállítója)²⁸ és fia, Peken Mátyás (a Göttingenben tanult neves pétervári sebészprofesszor, több tudományos mű szerzője)²⁹ munkásságáról is. Jelentős szakmai karriert mondhatott magáénak az 1738-ban Sárospatakon született, 1762-től a moszkvai orvosi iskolában tanult Keresztúri Ferenc, a Moszkvai Egyetem

orvosi fakultásának dékánja, a neurofiziológiai kutatások egyik úttörője, több külföldi akadémia tiszteletbeli tagja.³⁰ Legalább ilyen jelentős szakmai teljesítményt ért el az 1770-ben, a kárpátaljai Palágyon született Orlay János (az Orvosi Kollégium titkára, I. Sándor cár háziorvosa, 1816-tól államtanácsos, J. W. Goethe barátja, N. V. Gogol nevelője a nyezsini gimnáziumban, az odesszai líceum igazgatója), aki polihisztorként – a medicina, a botanika, a régészet, a pedagógia és az őshazakutatás terén elért eredményeiért – méltó az utókor figyelmére.³¹ E korszak kiváló orvosai között említhetjük Koritáry Györgyöt is, a harkovi egyetem magyar származású, 38 éves korában elhunyt szemészprofesszorát és dékánját.³² Megítélésünk szerint 1815-ig mintegy 15–20 magyar orvos dolgozott Oroszországban, akik közül még Dobsa Ferenc, Polyánkai Ignác, Cserszki Antal, Nyilasi Ferenc, Baranyai László és Österreicher Lipót neve érdemel figyelmet.³³ (Itt jegyezzük meg, hogy már Borisz Gudunov egyik udvari orvosa, Rietlinger Kristóf is Magyarországról került Moszkvába!)³⁴

A magyar („hungarus”) származású pedagógusok oroszországi karrierje kapcsán ugyancsak szomorúan állapíthatjuk meg, hogy a hazai neveléstörténeti munkák még említést sem tesznek tevékenységükről. Pedig a 18. század elejétől jó néhányan közülük az orosz oktatásügy élvonalában dolgoztak, és a korszak színvonalát messze meghaladó szakmai, etikai, didaktikai és metodikai elveket képviseltek. Ismeretes, hogy a Karácscfalván született, nyugat-európai egyetemeken tanult Zékány Jánost 1698-ban maga I. Péter (1689–1725) hívta meg Oroszországba, ahol előbb a Nariskin hercegek, majd a későbbi II. Péter (1727–1730) nevelője lett. Az orosz uralkodó annyira megbízott benne, hogy a cári javak felügyelőjévé is kinevezte, ám emiatt összetűzésbe került a mindenható kegyencsel, A. D. Mensikov herceggel.³⁵

A Magyar Királyság területéről Oroszországba áttelepült pedagógusok közül kétségtelenül a legnagyobb karriert az 1741-ben született F. I. Jankovič érte el, aki Karlócán, Pozsonyban és Bécsben tanult. A temesvári tankerület főigazgatójaként jelentős szerepe volt az úgynevezett normamódszer és a J. I. Felbiger által kidolgozott korszerű pedagógiai elvek meghonosításában. 1782-ben II. Katalin felkérésére utazott Oroszországba, ahol az ő nevéhez fűződik 1783-ban az első tanítóképző szeminárium létrehozása és az 1786-os Iskolai Szabályzat (Skolnij usztav) kidolgozása. Az „orosz népiskola atyjaként” emlegetett Jankovič pályafutása során mintegy 30 tankönyvet, számos tanári segédanyagot, pedagógiai útmutatót írt, amelyek évtizedekig használatban voltak.³⁶ Kár, hogy a hazai neveléstörténeti szintézisek, egyetemi jegyzetek erről nem tudnak!

Tanárként és jogásként is egyaránt figyelmet érdemel a kárpátaljai születésű, Sátoraljaújhelyen, Kassán és Bécsben tanult Balugyánszky Mihály (1769–1847) tevékenysége, aki 1803-ban – Orlay János meghívására – került a nagyváradi jogakadémia professzoraként Oroszországba. Balugyánszky éveken át a későbbi I. Miklós cár jogi nevelőjeként dolgozott, majd az 1819-ben alapított pétervári egyetem első rektorává nevezték ki. I. Miklós uralkodása alatt igazságügyi államtitkár és a 15 kötetes orosz törvénytár szerkesztője lett.³⁷ Balugyánszkyval egy időben érkezett Oroszországba Lódy Péter (a lembergi egyetem korábbi professzora és Martinovics Ignác ottani tanártársa), aki Péterváron az egyetem bölcsészeti (filozófiai) karának lett a dékánja.³⁸

Érdeességképpen jegyezzük meg, hogy az I. Sándor által alapított új egyetemeken is több Magyarországról áttelepült tudós dolgozott. Köztük említhető a Göttingenben tanult, az első szerb nyelvű fizikatan könyv szerzőjeként ismert

Sztojkovics Athanáz, a harkovi egyetem későbbi rektora.³⁹ Az ő ottani kollégájaként ismert, a római jogot és büntetőjogot tanító Pavlovics Konstantin, valamint Dudrovics András, a filozófia és a logika professzora.⁴⁰ (Itt jegyezzük meg, hogy a Magyarországról áttelepült tudóstanárok nemcsak az egyetemeken, hanem a jó nevű gimnáziumokban is oktattak, mint például Kukolnyik László, a nyezsini gimnázium igazgatója és Schildhauer Frigyes, A. Sz. Puskin egyik nevelője a Carszkoje Szeloi líceumban.)

A korabeli kontaktológiai kutatások egyik „fehér foltját” az 1725-ben alapított Pétervári Tudományos Akadémia és hazai tudósaink kapcsolatai jelentik. Ezen a területen még újabb levéltári és kéziratári kutatásoknak kell tisztázni Bél Mátyás,⁴¹ Hell Miksa,⁴² Segner János András,⁴³ Born Ignác,⁴⁴ Kalmár György,⁴⁵ Torkos József,⁴⁶ Hannulik János,⁴⁷ Martinovics Ignác,⁴⁸ Fessler Ignác Aurél⁴⁹ és mások oroszországi kapcsolatait. Érdemes lenne tanulmányozni a Pétervári Tudományos Akadémia pályázataira benyújtott munkákat, mivel köztük bizonyára több magyar szerző értekezését is megtalálhatnánk. (Itt említjük meg, hogy 1783-ban a brassói születésű Hedwig János „A mohák szaporodásáról” című német nyelvű művével nyerte el az akadémiai díjat!)⁵⁰ Célszerű lenne vizsgálni azt is, hogy az 1765-ben létrehozott pétervári Szabad Gazdasági Társaság (Volnoje ekonomiceszkoje obszcsesztvo) pályázataira kik nyújtottak be tanulmányokat Magyarországról, és szerzőik milyen eredményt értek el. Ugyanígy hosszú ideje adósak vagyunk Tessedik Sámuel⁵¹ és Andrej Szamborskij⁵² (két lelkész és polihisztor) szakmai kapcsolatainak feltárásával.

A fentiekhez hasonlóan nagy lemaradásban vagyunk a korabeli magyar szerzők Oroszországra vonatkozó úti feljegyzéseinek, naplóinak és memoárjainak feldolgozásával is. Érdemes lenne vizsgálni, hogy báró Tóth Ferenc,⁵³ gróf Benyovszky Móric,⁵⁴ Kalatay Ferenc,⁵⁵ Esterházy László Bálint⁵⁶ és mások írásai hogyan jellemezték a 18. századi Oroszországot, és ezek mennyiben különböznek a kortárs nyugat-európai utazók megállapításaitól.

Lényegesen jobb helyzetben vagyunk a 18. századi és 19. század eleji – a Napóleon elleni háborúk időszakában ugrásszerűen megszorodó – orosz utazók, főként katonatisztek és diplomaták Magyarországra vonatkozó úti feljegyzéseit illetően. Ma már jól ismerjük V. G. Barszkij, A. I. Turgenyev, F. N. Glinka, V. B. Bronyevszkij, A. M. Danyilevszkij és mások hazánkra vonatkozó feljegyzéseit,⁵⁷ amelyek értékes dokumentumai a korabeli Magyarország társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális viszonyainak. Fontosak ezek a feljegyzések nemzeti identitástudatunk szempontjából is, mivel olyan szokásokra, mentalitásbeli sajátosságokra és nemzet-karakterológiai vonásokra is felhívják a figyelmet, amelyek nem mindig hízelgők ránk nézve.

A kapcsolattörténeti kutatásoknak köszönhetően viszonylag jól ismerjük azon orosz diákok – köztük I. J. Falkovszkij, A. Pekalickij, A. P. Sztavinszkij és mások – életútját, akik hosszabb-rövidebb ideig magyarországi közép- és felsőfokú tanintézményekben tanultak. Szorosan összefügg ezzel a problematikával az is, hogy az adott időszakban milyen orosz nyelvű vallási és tudományos művek, tankönyvek jutottak el Magyarországra, elsősorban a délvidéki szerbekhez, akik egyre erősödő szimpátiával tekintettek a keleti szláv testvérré.⁵⁸

A kontaktológiai kutatások eddigi eredményeit vizsgálva nem titkolt hiányérzetünk támad, ha a kulturális érintkezések kölcsönös sajtóviasszhangját keressük. Nem rendelkezünk ugyanis olyan tanulmányokkal, amelyek azt elemeznék,

milyen recepciójuk volt a 18. századi magyar kultúra és tudomány teljesítményeinek az orosz folyóiratok és napilapok hasábjain. Magyar részről viszont Tardy Lajos⁵⁹, Bor Kálmán⁶⁰ és e tanulmány szerzője⁶¹ már kísérletet tettek arra, hogy bemutassák az 1780–1815 közötti orosz kultúra magyarországi sajtóviasszhangját, azokat a szerkesztőket és publicistákat, köztük Pataki Miklóst, Molnár Jánost, Péczeli Józsefet, Sándor Istvánt, akik népszerűsítő írásaikkal, recenzióikkal jelentősen hozzájárultak a „másik fél” kiemelkedő teljesítményeinek magyarországi megismertetéséhez. A fent említett tanulmányokból, ha mozaikszerűen is, kirajzolódik az a kép, mit tudhatott a korszak olvasója az orosz szellemi életről, a Pétervári Tudományos Akadémiáról, az ott tevékenykedő tudósokról, az 1755-ben létrehozott Moszkvai Egyetemről, a 19. század elején alapított felsőfokú tanintézményekről, a II. Katalin és I. Sándor nevéhez fűződő reformokról, az orosz irodalom, képzőművészet, zene és színházi élet főbb teljesítményeiről. Ezek a kontaktológiai adatok meggyőzően bizonyítják, hogy bár nem beszélhetünk a 18. századi magyar–orosz kulturális relációk rendszeres voltáról, nemzetközi megállapodások formájában történt hivatalos együttműködésről, mégis tagadhatatlan, hogy addig soha nem tapasztalt módon nyilvánult meg az egymás iránti érdeklődés.

A rendelkezésre álló történeti forrásokból világosan kitűnik azonban, hogy a magyar és az orosz közvélemény egyaránt keveset tudott egymásról, és a másik felet érintő híradások – az információáramlás lassúsága miatt – csak viszonylag nagy késéssel jutottak el a másik néphez. Meglehetősen csekély lehetett, mindössze néhány tucatra becsülhető mindkét országban azok száma, akik igazán jól értesültek voltak a szomszédos állam tudományos és művészeti produktumairól, a kulturális élet időszzerű kérdéseiről. Joggal feltételezhető ugyanakkor, hogy a politizáló és újságolvasó nemesség, valamint a kialakuló polgárság felsőbb rétege lényegesen többet tudhatott a határokon túl zajló eseményekről, mint a többnyire lokális problémákkal foglalkozó paraszti népesség. Ugyanakkor arra is szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a 18. századi kulturális érintkezések a két ország között bizonyára még hatékonyabbak és intenzívebbek lehettek volna, ha a magyar közvéleményre nem hatott volna bénítóan a „Dávid és Góliát szindróma”, az „északi kolosszustól” való fenyegetettség érzete. A politizáló nemesség ugyanis – Lengyelország három felosztását követően – némi aggodalommal figyelte az „orosz medve birodalmáról” érkező híreket, tudósításokat, amelyek egy esetleges katonai expanzió vízióját keltették.⁶²

A korabeli kulturális kapcsolatok – 200 év távlatából is – örök tanulsággal szolgálnak, hiszen azt sugallják, hogy a szomszédos népek mindig megértéssel, kellő tapintattal és a kölcsönös közeledés szándékával kell, hogy legyenek a másik ország polgárai iránt. Ebben pedig kulcsszerepet a kulturális „hídépítők” játszanak, akik örökbecsű alkotásaikkal teremtik meg azokat az arkhimédészi pontokat, amelyekre a tudományos és művészeti kapcsolatok rendszere ráépülhet. Ezek kutatásakor azonban sohasem célszerű azt vizsgálni, hogy melyik fél adott többet a másiknak, mivel a 18. századi magyar–orosz kulturális kontaktusok pregnáns módon éppen arról vallanak, hogy egy relatíve kis lélekszámú nép is képes jelentős teljesítmények létrehozására és a másik kultúrkörbe tartozó produktumok közvetítésére. Nem az a feladatunk tehát, hogy egymás múltbeli teljesítményeit méricskéljük, hanem sokkal inkább az, hogy a feledés homályába merült, ma már csak a szakemberek szűk körében ismert kultúrtörténeti adalékokat feltárjuk és feldolgozzuk kapcsolattörténeti szintéziseink hasábjain.

Jegyzetek

- ¹ Erre vonatkozóan lásd: Magyarország és Kelet-Európa (A magyarság kapcsolatai a szomszéd népekkel). Szerk.: Gál István. Budapest, 1947; *Agárdi Ferenc*: Magyarok a cári Oroszországban. Budapest, 1955; Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Szerk.: Kovács Endre. Budapest, 1956.
- ² *Thallóczy Lajos*: Oroszország és hazánk. Budapest, 1884; *Uő*: Tudákos levelek. Budapest, 1914.
- ³ *Márki Sándor*: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. In: *Értekezések a történeti tudományok köréből* XXIII. Budapest, 1913; *Uő*: Magyarok orosz állami hivatalban. In: *Aradi Hírlap*, 1884. május 15. (113. sz.); *Uő*: Orosz–magyar kereskedelem. In: *Aradi Közlöny*, 1887. január 3.
- ⁴ Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére. Szerk.: Udvari István. Nyíregyháza, 1993; *Hodinka Antal*: A munkácsi görög katolikus püspökség története. Budapest, 1910; *Hodinka Antal Emlékkönyv*. Szerk.: Udvari István. Nyíregyháza, 1993; *Hodinka Antal* válogatott kéziratai. Válogatta, szerkesztette és a bevezető életrajzot írta: Udvari István. Nyíregyháza, 1993; *Uő*: Muszka könyvtárak hazánkban, 1711–1771. In: *Könyv és Könyvtár* (A Debreceni gr. Tisza István Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve), 1925. 47–62.
- ⁵ Legfontosabb munkáihoz lásd: *Tardy Lajos*: A budai „orosz könyvtár” és az ürömi mauzóleum orosz leírói. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1965–1966. Budapest, 1968. 429–445.; *Uő*: Balugyánszky Mihály. Budapest, 1954; *Uő*: Históriai nyencfalatok. Budapest, 1989; *Uő*: Kaukázusi magyar tükrök. Budapest, 1988; *Uő*: Régi feljegyzések Magyarországról. Budapest, 1982; *Uő*: Orosz utazók Budán és Pesten. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XVIII. kötet. Budapest, 1971. 202–209; *Uő* (szerk.): Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Budapest, 1988.
- ⁶ *Váradi-Sternberg János*: Utak és találkozások (Tanulmányok az orosz–ukrán–magyar kapcsolatok történetéből). Uzsgorod, 1971; *Uő*: Utak, találkozások, emberek. Uzsgorod–Budapest, 1974; *Uő*: Mir poezii i druzsbi (Issledovanyija v oblasti ruszko–vengerszkij szvjazej). Uzsgorod, 1979; *Uő*: Századok öröksége (Tanulmányok az orosz–magyar kapcsolatokról). Budapest–Uzsgorod, 1981. Életútjáról és tudományos tevékenységéről lásd: *Benda Kálmán*: Váradi-Sternberg János búcsúztatása. In: *Századok*, 1992. 5–6. sz., 692–694.
- ⁷ *Niederhauser Emil*: A történetírás története Kelet-Európában. Budapest, 1995; *Uő*: Az orosz felvilágosodás. Budapest, 1966; *Uő*: Az orosz felvilágosodott abszolutizmus kérdéséhez. In: *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica*. T. 3. Budapest, 1964. 73–82.; *Uő*: Az összehasonlító történetírás lehetőségei és korlátai. In: *A komparatistika kézikönyve*. Szerk.: Fried István. Szeged, 1987. 189–204.; *Uő*: I. Péter („Életek és korok” sorozat). Budapest, 1967; *Uő*: Így élt Nagy Péter. Budapest, 1974.
- ⁸ *V. M. Isztrin*: Putyesesztvije A. I. Turgenyeva i A. Sz. Kajszarova po szlavjanszkim zemljam v 1804 godu. Petrograd, 1915; *Uő*: Russzkije putyesesztvennyiki po szlavjanszkim zemljam v nacsale XIX veka. In: *Zsurnal Minisztjersztva narodnogo proszvescsenyija*. Novaja szerija, csaszty 41. Szankt-Peterburg, 1912. 9. sz., 78–109.
- ⁹ *N. I. Petrov*: Avtobiograficeszkijje zapiszki preoszvjasconnogo Irinyeja Falkovszkogo. Csaszty I. (1762–1783). In: *Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii*, 1907. Knyiga VII. 456–479.
- ¹⁰ *A. P. Barszkov*: Zsizny i trudi V. G. Barszkogo. Szankt-Peterburg, 1885.
- ¹¹ *N. I. Sztjelleckij*: Protoijerej A. A. Szamborskij. In: *Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii*. Kijev, 1896. 182–202., 342–363., 486–526.
- ¹² *P. P. Mitrofanov*: Oppozicija reformam Joszifa II v Vengrii. Szankt-Peterburg, 1905.
- ¹³ *T. M. Iszlamo*: Problemi isztorii Vengrii i ih resenyije v szovetszkaj isztoriceszkaj nauke. Szotrudnyicsesztvo vengerszkij i szovetszkij isztorikov. Red.: Mucsi Ferenc. In: *Studia Historica*, 1977. 67–88.; *Uő*: Ot „nacio hungarika” k vengerszkaj nacii. In: *U isztokov formirovanyija nacij v Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevrope*. Otv. redaktor: A. Sz. Milnyikov. Moszkva, 1984; *Uő–V. I. Frejbszon*: Perehod ot feodalizma k kapitalizmu v Zapadnoj, Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevrope. In: *Novaja i novejsaja isztorija*, 1986. I. sz. Tofik Iszlamo írta Magyarország újkori történetének fejezeteit az orosz nyelvű akadémiai szintézisekben is: *V. P. Susarin–T. M. Iszlamo–A. I. Puskas*: Isztorija Vengrii. T. 1–3. Moszkva, 1971–1972; *Uők*: Kratkaja isztorija Vengrii. Moszkva, 1991.
- ¹⁴ *O. V. Havanova*: Szootnosenyije religioznih i patriotyiceszkij ubezszyenyij v vengerszkom obcsesztve v rannyeje novoje vremja. In: *Religija i polityika*. Ot antyicsnosztij k epohe Proszvescsenyija. Otv. redaktor: Ju. J. Ivonyin. Szmolenszk, 1997; *Uő*: Miklós Forgács: strihi k portretu harizmatyiceszkogo lidera. In: *Centralnaja Jevropa v novoje i novejsze vremja*. Otv. redaktor: A. Sz. Sztikalin. Moszkva, 1998; *Uő*: Isztoki vengerszkogo nacionalizma v polityiceszkaj kulture XVIII veka. In: *Voproszi isztorii*, 1998. 6. sz.; *Uő*: Vengerszkaja isztoriceszkaja nauka i goszdarsztvennaja polityika v mezsvojennij period: novij vzgljad na XVIII vek. In: *Kulturnaja polityika i sztrana Centralnoj i Vosztocsnoj Jevropi*. 1920–1950-je

godi. Ottv. redaktor: A. Sz. Sztikalin. Moszkva, 1999; *Uő*: Proszvcsennije monarhi Jekatyerina II i Joszif II: Opit szoposztavlenijja. In: Vek Jekatyerini II: Rosszija i Balkani. Ottv. redaktor: I. I. Lescsilovszkaja. Moszkva, 1998; *Uő*: Vengri i nyemci v konce XVIII veka: k voproszu szkladivanyija etnokulturnih sztereotipov. In: Szlavjanye i ih szoszegyi. Szrednyije veka – rannyeje novoje vremja. Moszkva, 1999; *Uő*: Nacija, otyecsesztvo, patriotizym v vengerszkoi polityicseszkoi kulture: dvizsenijje 1790 goda. Moszkva, 2000.

¹⁵ V. Molnár László: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815). Joskar-Ola, 1994; *Uő*: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815). Piliscsaba, 2000; *Uő*: Életutak találkozása 1703–1848 (Érdekes fejezetek a kulturális kapcsolatok történetéből). Piliscsaba, 2004.

¹⁶ Tardy Lajos: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története, 1733–1798. Sárospatak, 1963; B. Racsinszkij: Russzkije komisszari v Tokaje v XVIII veke (Po dokumentam Moszkovszkogo glavnogo arhiva Minyisztversztva inosztrannih gyel). In: Russzkij Vesztnyk, 119. sz. (1875. szeptember) 179–198.; V. Molnár László: Tokaji borok a cárok asztalán. In: Világtörténet, 1998. tavasz–nyár, 37–44.; *Uő*: Tokajszkije vina na carszkij sztolah (Dannije o vivoze tokajszkih vin v Rossziju v XVIII veke). In: Meszto Rosszii v Jevrope (The Place of Russia in Europe). Redaktor: Szvák Gyula. Budapest, 1999. 227–236.; *Uő*: Orosz kolónia Tokaj-Hegyalján. In: História, 1998. 5–6. sz., 41–43.

¹⁷ Kiss Miklós: Erzsébet cárnő szerb telepítései. Marosvásárhely, 1909; Honfi József: A huszárság kialakulása a XVIII. századi orosz hadseregben. In: Hadtörténelmi Közlemények, 1968. 1. sz. 95–129.; *Uő*: Obrazovanyije guszarsztva v russzkoi armii XVIII veka. In: Annales Scientiarum Universitatis Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, t. 7. Budapest, 1965. 79–107.; Tardy Lajos: Máriássy kuruc lovasaitól a magyar–grúz huszárezredig. In: Históriai nyencfalatok. Budapest, 1989. 80–90.

¹⁸ V. Molnár László: Az 1750–1815 közötti magyar–orosz kulturális kapcsolatok történetének historiográfiája. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 139–148.; *Uő*: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok a XVIII. században. In: Valóság, 2001. 3. sz. 63–70.

¹⁹ Váradi-Sternberg János: Századok öröksége. Budapest–Uzgorod, 1981. 7–138.

²⁰ V. Molnár László: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815). Piliscsaba, 2000. 155–158.

²¹ W. M. Richter: Geschichte der Medizin in Russland. Bd. I–III. Moskau, 1813–1819.

²² Ja. Csisztovics: Isztorija pervih megycinszkij skol v Rosszii. Szankt-Petyerburg, 1883; *Uő*: Ocserki iz isztorii megycinszkij ucsereszgyenyij XVIII veka. Szankt-Petyerburg, 1883.

²³ Schultheisz Emil–Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Budapest, 1960; *Uő*: Glavi iz isztorii russzko–vengerszkij medicinszkij szvjazej. Moszkva, 1976; Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Budapest–Piliscsaba, 1997. 227–255.

²⁴ Tardy Lajos: Orlay János, 1770–1829. In: Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei (rövidítve: OTKK), 13. (1959) 89–160.; *Uő*: Két magyarországi jövevény II. Herakliusz fővárosában (Reinegs Jakab és Koháry János). In: Kaukázusi magyar tükkör. Budapest, 1988. 228–250.

²⁵ Szilvay Konstantin: Keresztúri Ferenc (1735–1811). In: OTKK, 21–22. (1961) 54–103.; *Uő*: Peken Keresztély és fia, Mátyás orvosi tevékenysége Oroszországban. In: Orvosi Hetilap, 1960. 28. sz. 1003–1005.

²⁶ V. Molnár László: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815 gg.). Joskar-Ola, 1994. 26–56.; *Uő*: Vengerszkije vracci v Rosszii (1750–1815 gg). In: Studia Slavica, t. 38. (1993) 3–4. sz., 271–309.; *Uő*: Magyar medikusok II. Katalin Oroszországában (Kapcsolattörténeti portrévázlatok). In: A Kárpát-medence vonzásában (Tanulmánykötet Polányi Imre emlékére). Szerk.: Fischer Ferenc, Hegedűs Katalin, Majoros István, Vonyó József. Pécs, 2001. 543–566.

²⁷ Életéről és tudományos teljesítményéről részletesebben: Magyary-Kossa Gyula: Adatok Gyöngyössi Pál életéhez. In: Orvosi Hetilap, 1938. 839–841.; Schultheisz Emil–Tardy Lajos: Gyöngyössi Pál orvos és filológus. In: Orvosi Hetilap, 1964. 30. sz.; *Uő*: Gyöngyössi Pál archiater és Platon Levsin. In: OTKK, 50 (1969) 13–22.; *Uő*: Paul Gyöngyössi, ein vergessener Boerhaave-Schüler. In: Janus, 1964. 151–159.; *Uő*: Fejezetek, 41–57.; *Uő*: Glavi, 59–80.

²⁸ V. Molnár László: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, 49–53.

²⁹ Uo. 54–56.

³⁰ Keresztúri Ferenc orvosi és egyetemi tanári tevékenységét tárgyaló munkák: Király József: Keresztúri Ferenc. Adalékok a 18. századi magyar pszichológia történetéhez. In: Acta Universitatis Szegediensis, Paedagogia et Psychologia (Szeged), 1956. 83–91.; Schultheisz Emil–Tardy Lajos: Fejezetek, 86–102.; *Uő*: Glavi, 119–142.; Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből, 233–239.; V. Molnár László: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, 41–48.; *Uő*: Vengerszkij ucsonij F. F. Keresztúri (1738–1811) v Moszkovszkom unyiverszityete. In: Vesztnyk MGU, szerija Isztorija, 1994. 6. sz. 61–68.; *Uő*: Moszkovszkaja karjra professzora F. Keresztúri (1738–1811). In: Specimina Nova (A Pécsi Tudományegyetem Történeti Tanszékeinek Évkönyve). Szerk.: Majoros István. Pécs, 2000. 89–99.

- ³¹ Orlay János oroszországi karrierjére vonatkozóan lásd: *Tardy Lajos*: Orlay János. In: OTKK, 13 (1959) 89–160.; *Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Fejezetek, 133–163.; *Uők*: Glavi, 181–217.; V. *Molnár László*: Adalékok Orlay János oroszországi tevékenységéhez. In: Világtörténet, 2000. tavasz–nyár, 73–81.; *Uő*: Megyik i pedagog Janos Orlai (1770–1829) v Rosszi. In: Specimina Nova (A Pécsi Tudományegyetem Történeti Tanszékeinek Évkönyve). Szerk.: Bebesi György. Pécs, 2001. 198–216.
- ³² Koritár György életútjának rövid leírását lásd: *Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Fejezetek, 164–177.; *Uők*: Glavi, 218–234.; V. *Molnár László*: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, 66.
- ³³ V. *Molnár László*: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi, 54–56.
- ³⁴ W. M. Richter: i. m. I. 373.
- ³⁵ Zékány János tevékenységéről: *Takáts Sándor*: A magyar múlt tarlójáról. Budapest, é. n. 369–379.; *Váradi-Sternberg János*: Zakarpatyec Ivan Zejkan v okruzszenyii Petra I. In: Naukovi zbirnik Muzeju ukrainszkoj kulturi u Szvidniku, t. 14. Bratislava, 1986. 33–49.
- ³⁶ F. I. Janković életművéről részletesebben: V. *Molnár László*: F. I. Janković és a délvidéki szerb iskolatípus. In: Iskolakultúra, 1995. 15–17. sz. 98–109.; *Uő*: Adalékok Theodor Janković oroszországi iskolaszervező tevékenységéhez. In: Pedagógiai Szemle, 1984. 10. sz. 974–984.; *Uő*: F. I. Janković – iskolareformer a felvilágosodás szellemében. In: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, 69–98.; *Uő*: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi, 57–81.; *Uő*: O gyejatyelnosztii F. I. Jankovicsa po organizacii skol v Rosszii. In: Studia Slavica, t. 37. (1991–1992) 235–260.
- ³⁷ *Tardy Lajos*: Balugyánszky Mihály. Budapest, 1954; *Uő*: A Balugyánszky-vita. In: Századok, 1958. 1–4. sz. 348–363.; J. M. *Koszacsevszkaja*: M. A. Balugjanszkij i Petyerburgszkij unyiverszitet pervoj csetvertyj XIX veka. Leningrad, 1971.
- ³⁸ V. M. *Zverev*: Pjotr Dmitrijevics Logyij. In: Bjulletenyj sztugyencseszkogo naucsnoho obscesztva LGU. Vipuszk 2. Leningrad, 1959. 28–42.
- ³⁹ T. *Bajcura*: Zakarpatszko-ukrainszkaja intyelligencija v Rosszii v pervoj polovinye XIX veka. Bratislava, 1971. 49–52.
- ⁴⁰ Uo. 32–33., 102–107.
- ⁴¹ Bél Mátyás oroszországi kapcsolataihoz lásd: *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1980. 143.; Bél Mátyás levelezése. Sajtó alá rendezte: Szelestei N. László. Budapest, 1993. 146–147., 154–157., 162–165., 212., 214–215., 273–274., 275–277., 313–315.
- ⁴² *Zetényi Endre*: Hell Miksa csillagász. In: Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1970. 439–454.; M. *Zemplén Jolán*: Hell Miksa, a XVIII. század nagy magyar csillagásza. In: A Fizika Tanítása, 1970. 123–125.
- ⁴³ *Szénássy Barna*: Segner András matematikai tevékenysége. In: Acta Universitatis Debreceniensis VI/2. (1960) 37–42.
- ⁴⁴ P. M. *Hofer*: Ignaz von Born. Leben, Leistung, Wertung. Wien, 1956; *Szabadváry Ferenc–Szökefalvi-Nagy Zoltán*: A kémia története Magyarországon. Budapest, 1970. 155–170.; *Kosáry Domokos*: i. m. 262., 325., 385–386., 432., 494., 541., 564., 567., 621., 629–633., 636.
- ⁴⁵ *Papp Ferenc*: Kalmár György oroszországi kapcsolatairól. In: Filológiai Közöny, 1958. 2. sz. 346–349.; *Uő*: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. In: Magyar Nyelv, 1980. 1. sz. 1–10.
- ⁴⁶ *Németh Sámuel*: Torkos József (1710–1791). In: Soproni Szemle, 1942. 2. sz. 141–147.; *Szála Erzsébet*: Sopron tudomány- és technikátörténetéből. Sopron, 1997. 50–54.
- ⁴⁷ *Csekey István*: Hannulik János oroszországi kapcsolatai. In: Filológiai Közöny, 1956. 4. sz. 460–469.
- ⁴⁸ Martinovics Ignác lemebergi (1783–1791) egyetemi tanári működéséhez: *Benda Kálmán*: A magyar jakobinusok elleni felségértési és hűtlenségi per iratai I. Budapest, 1957.
- ⁴⁹ *Fenyő István*: Fessler Oroszországban. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1963. 720–722.; *Koszó János*: Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése. In: Német philológiai dolgozatok, XXX. Budapest, 1915; P. *Barton*: Ignatius Aurelius Fessler. Wien–Köln–Graz, 1969.
- ⁵⁰ *Kosáry Domokos*: i. m. 614.
- ⁵¹ Tessedik tervezetét a pavlovszki gazdasági mintaiskola felállítására vonatkozóan lásd: *Tóth Lajos*: Reformjavaslatok Tessedik Sámuel szentpétervári tervezetében. In: Magyar Pedagógia, 1976. 3. sz. A szarvasi tudós ugyancsak 1803. évi, a Szabad Gazdasági Társasághoz elküldött pályázatát közli: *Tóth Lajos*: Tessedik Sámuel (1742–1820). Szarvas, 1976. 335–357.
- ⁵² Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő (Habsburg József nádor első felesége) és gyóntatópapja, Andrej Szamborszkij magyarországi tartózkodásáról legújabban: *Hankó Ildikó–Kiszely István*: A nádori kriptá. Szekszárd, 1990. 32–67.; V. *Molnár László*: Életutak találkozása – Tessedik és Szamborszkij (Kapcsolattörténeti adalékok két polihisztor tevékenységéhez). In: Valóság, 2002. 8. sz. 22–32.
- ⁵³ Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. Amsterdam, 1784.
- ⁵⁴ Benyovszky Mór saját emlékiratai és útleírásai. Budapest, 1888.

⁵⁵ *Thewrewk M.*: Franciscus Xaverius Kalataynak prépost báró Reviczky úrhoz Löwenbergből datált és küldött levele. In: Tudományos Gyűjtemény, 1823. X. sz. 27–36.

⁵⁶ *Valentin Esterházy*: Mémoires. Paris, 1905.

⁵⁷ Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Közreadta, fordította, az előszót és a jegyzeteket írta: Tardy Lajos. Budapest, 1988; *V. Molnár László*: Orosz utazók feljegyzései Magyarországról a 17. század végétől 1815-ig. In: Hungarológia, 1999. 1–2. sz. 50–83.

⁵⁸ *Váradi-Sternberg János*: Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században. In: Utak és találkozások (Tanulmányok az orosz–ukrán–magyar kapcsolatok történetéből). Uzsgorod, 1971. 43–56.; *V. Molnár László*: Orosz könyvek és diákok a 18. századi Magyarországon. In: Képzők ön- és továbbképzése. Szerk.: Kocsis Mihály. Budapest, 1996. 121–135.; *Uő*: Russzkije putyesesztvennyiki, knyigi i ucsenyiki v Vengrii (1750–1815). In: Studia Slavica, t. 37. (1994) 163–202.

⁵⁹ *Tardy Lajos*: Magyarországi úti élmények és magyar irodalmi vonatkozások a XIX. század első negyedében megjelent orosz kiadványokban. In: Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből. I. kötet. Szerk.: Kemény G. Gábor. Budapest, 1961. 121–146.

⁶⁰ *Bor Kálmán*: Orosz tudományos és irodalmi vonatkozások a magyar nyelvű hírlapirodalomban, 1780–1824. In: Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből. I. kötet. Szerk.: Kemény G. Gábor. Budapest, 1961. 86–120.

⁶¹ *V. Molnár László*: Az orosz kultúra magyar sajtóviszhangja a 18–19. század fordulóján (1780–1815). In: Képzők ön- és továbbképzése. Szerk.: Kocsis Mihály. Budapest, 1996. 136–162.; *Uő*: Eho russzkij kulturi v vengerszkij pressze na rubezse XVIII–XIX vekov (1780–1815). In: Studia Slavica, t. 42. (1997) 1–2. sz. 69–88.

⁶² *V. Molnár László*: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok, 9.; *Uő*: Kulturális kontaktológia és történelemtanítás. In: Történelem (Módszertani Lap), 2003. 1. sz. 1–11.

MAGYAR-TÖRÖK KULTURÁLIS KAPCSOLATOK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐEN

A második világháború után a magyar kül- és kultúrpolitikai koncepció kialakításakor Törökország nem játszott centrális szerepet. Ennek ellenére mégis jelentősek voltak a két ország kulturális kapcsolatai. Sajátos volt az együttműködés, mert a magyar-török kapcsolatok alakulását nem befolyásolta a magyarságkép törökországi jobbításának szándéka, mivel Magyarország és Törökország kapcsolatai nagyon jók voltak, a törökökben kialakult magyarságkép egyértelműen pozitív volt. A két ország viszonyát ezért semmiféle probléma nem terhelte.

A második világháború utáni nemzetközi elszigeteltségből való kitörés a magyar-török együttműködésnél nem bírt különleges fontossággal, mert Magyarország és Törökország között a történelmi közelmúltban nem voltak konfliktusok, sőt az első világháborúban szövetségesek voltak. A második világháborúban Törökország mint semleges állam szintén nem került összeütközésbe Magyarországgal. A háborús események alatt nemhogy rossz viszony keletkezett volna a két nép között, hanem Törökország volt a színhelye annak a kiugrást előkészítő próbálkozásnak, amely a Kállay-kormány idején, Szent-Györgyi Albert közreműködésével folyt.

A magyar-török viszonyban a második világháború után nem volt negatív elem, az együttműködés kizárólag pozitív hagyományra építhetett. A török társadalomban a magyarságra mint rokon népre tekintettek. A magyar tudományos életben is többen voltak olyanok, akik a magyarok török eredetét hangsúlyozták. A török uralom 150 évét a törökök úgy értékelték, hogy pozitív hatással volt a két rokon nép kapcsolatára. A hódoltság megszűnését követő időszak megítélése mind a magyarság, mind a törökök számára egyértelműen pozitív volt. A kuruc emigráció, a II. Rákóczi Ferencel török földre érkezett menekültek a történelmi múlt közös emlékei lettek. Nemcsak a Rákóczi-szabadságharc után találtak azonban menedéket a magyarok Törökországban, hanem az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukása után is. Kossuth Lajos első emigrációs menedéke szintén török földön volt. A magyar függetlenségi harc vezetője mellett a szabadságharc számos tisztje, közkatonája is Törökországban talált először menedéket. Közülük többen letelepedtek, és szép karriert futottak be új hazájukban. A magyar-török történelmi jó viszonyt erősítette, hogy Magyarország és Törökország az első világháború elvesztése után megközelítően hasonló megítélés alá került.

A közös történelmi múlt kedvezett a szellemi kölcsönhatásoknak, a kulturális és tudományos kapcsolatoknak. A történelmi múlt miatt mindkét ország érdekelt volt a közös kutatásokban. A magyar kutatók számára nélkülözhetetlenek voltak a török levéltárak és a török múlt emlékei. A két világháború közötti magyar tudománypolitika számára is fontos volt Törökország, a török kultúrával és tudománnyal kialakítandó kapcsolat. Nem véletlen, hogy Ankarában is létrehozzák a Magyar Intézetet. A török tudósok számára viszont a Magyarországon található források voltak pótolhatatlanok. A magyar tudomány tekintélye igen nagy volt Törökországban, amit csak erősített, hogy a török tudományos élet vezetői közül többen Magyarországon jártak egyetemre, illetve jó viszonyt alakítottak ki a világhírű magyar turkológiával. A több generáción át nemzetközileg jegyzett magyar turkológia fontos szerepet játszott a török tudományos élet újabb kori fejlődésében.

A közös múlt, a problémamentes viszony eredményeként a háború utáni nagyon súlyos magyar elszigeteltség idején is volt jövője a magyar–török kulturális kapcsolatoknak. Nem véletlen, hogy a jó viszonyt, a kialakult együttműködést a világ kettészakadása után az eltérő érdekszférákba kerülő Magyarország és Törökország szellemi emberei továbbra is fenn kívánták tartani. Természetesen egy idő után hatással volt a kulturális-tudományos kapcsolatokra mindaz, ami a Truman-elv révén Törökországban, illetve a kommunista hatalmi monopólium kiépülése miatt Magyarországon történt. Azonban a politikai változások ellenére sem következett be olyan szakítás a két ország kapcsolatában, mint az más országok esetében végbement. A többi „nyugati” országgal összehasonlítva Törökország azon kevés államok közé tartozott, amelyekkel Magyarország a hidegháború után sem szándékozott leépíteni az együttműködést. Nem történt totális szakítás annak ellenére sem, hogy az ankarai magyar követ azok közé a legfontosabb diplomaták közé tartozott, akik látványosan szembefordultak a népi demokratikus átalakulást megvalósító politikai erőkkal.

Az Ankarai Magyar Intézet irodalmi és tudományos tevékenysége

A közös történelmi múlt, a magyar–török kulturális és tudományos kapcsolatok fontossága miatt 1935-ben létrehozták az Ankarai Egyetem Magyar Intézetét, illetve ugyanebben az évben felállították a tudományegyetemi Magyar Tanszékét.¹ A jó magyar–török kapcsolatok kiszélesítéséhez nagyban hozzájárult Halasi-Kun Tibor professzor, aki 1943-tól az intézet vezetője volt. Halasi-Kun nemcsak nemzetközi hírnű tudós volt, hanem igen széles körű tevékenységet fejtett ki a magyar–török kapcsolatok fejlesztése érdekében. Az Ankarai Egyetem Hungarológiai Intézete igen nehéz körülmények között, az ország 1944-es német megszállása után is folytatta munkáját, Halasi-Kun Tibor professzor és Eckmann János megtartották előadásait. Az intézetnek négy egyetemi hallgatója volt, továbbá egy irodalmi és egy történész doktorandusza. Halasi-Kun ezenkívül szabad előadásokat is tartott a török–magyar kapcsolatokról, a magyar rovásírásról és arról, hogy miként szerepelnek a hunok és a magyarok az európai mondákban.

Az Ankarai Magyar Intézet a magyar–török kulturális együttműködés szélesítése mellett törekedett arra, hogy segítse az alulról jövő kezdeményezéseket, hozzájáruljon a civil társadalom szerveződéséhez. A kiváló magyar–török kulturális kapcsolatok ellenére erre azért is nagy szükség volt, mert Magyarországon nem aktivizálódott a Magyar–Török Társaság. A Magyar–Török Társaság gr. Andrássy Mihály elnöksége alatt Budapesten a Fő utca 7. szám alatt ugyan létrejött, de különösebb társadalmi hatása nem volt. Ezért volt nagy jelentősége annak, hogy a Hungarológiai Intézet Török–Magyar Társaság létrehozását tervezte. A szervezet létrehívása érdekében az intézet első lépésként megkezdte a Magyarországon végzett törökök nevének összegyűjtését és a társadalmi kapcsolatok kiépítését.²

A Hungarológiai Intézet kiemelt feladatának tartotta a magyar irodalom törökországi megismertetését. A cél megvalósítása érdekében azonban szükség volt egy olyan műfordítói csoportra, amely a magyar irodalmat képes volt törökre fordítani. 1946 elején ezért a Hungarológiai Intézet tervbe vette egy fordítócsoport megszervezését. Hosszú válogatás után az intézet tíz tagból álló fordítógárdát szervezett. A fordítók között találjuk Sadrettin Karatayt, Nemi Serent, Ziva Tugalt, Sami Özerdint, Zahir Törümkünet, Sadetti Piralit, Hamit Kosavot, Yakul Tunailt, Imrahim Kafesoglut és Nilüfer Parant. A Hungarológiai Intézet a török közoktatási

minisztériummal együtt megindította a „Klasszikus magyar szépirodalmi művek” és a „Modern magyar szépirodalmi művek” sorozatot. Mindkét sorozatban összesen 36 művet szándékoztak megjelentetni. A török kulturális vezetés pozitív viszonyulását jelzi, hogy a kiadáshoz szükséges kb. 60 000 dollárt a török közoktatási minisztérium megszavazta, és 1946 tavaszán részben már ki is fizette. A klasszikus sorozatban 1946 márciusában már öt kötet meg is jelent (Mikes Kelemen: Törökországi levelei, Móricz Zsigmond: Isten háta mögött, Herczeg Ferenc: Pogányok, Gárdonyi Géza: A láthatatlan ember és Mikszáth Kálmán: A beszélő köntös). 1946 márciusára már elkészültek és áprilisban már nyomdába kerültek: Jókai Mór: Az új földesúr, Mikszáth Kálmán: Szent Péter esernyője, Gárdonyi Géza: Az a hatalmas harmadik, Herczeg Ferenc: Bizánc. Fordítás alatt állt: Madách Imre: Az ember tragédiája, Jókai Mór: Az aranyember, Jókai Mór: A sárga rózsza. Az intézet igazgatója, Halasi Kun Tibor lefordítandónak tartotta Kemény Zsigmond: Özvegy és leánya, Kisfaludy Károly egy vígjátékát, Katona József Bánk bánját, Csiky Gergelytől a Proletárokat vagy A nagymamát, Szigligeti Edétől a Liliomfit, továbbá a klasszikus magyar költemények antológiáját.

1946 tavaszán a „modern sorozatból” már megjelent Molnár Ferenc: A gyerekek, fordítás alatt volt Kunz Aladár: Fekete kolostor, Vaszary Gábor: Ketten Párizs ellen, Csathó Kálmán: Varjú a toronyórán, Ignác Rózsa: Született Moldovában, Lengyel Menyhért: Tájfun. A Hungarológiai Intézet lefordítandónak tartotta továbbá: Márai Sándor: A féltékenyek, Tamási Áron egy regényét, Nyíró József egy regényét, Makkai Sándor: Ördögszekér, Móra Ferenc: Ének a búzamezőkről, Kodolányi János egy regényét, Zilahy Lajos: Tábornokok, Csathó Kálmán: Te csak pipálg, Ladányi, Surányi Miklós: Arany bástya, továbbá a „Modern magyar költemények” antológiáját.³

1947 őszére a magyar klasszikusok sorozatból Jókai Mór: Az új földesúr című könyve nyomdába került. Továbbá folyamatban volt Kisfaludy Károly: Csalódások elkészült fordításának lektori ellenőrzése. Ugyancsak folyamatban volt Kölcsey Ferenc Parainesis kész fordításának lektori ellenőrzése. Mindkét munkát Halasi-Kun lektorálta. Fordítás alatt volt ezenkívül Kunz Aladár: Fekete kolostor (Seren Nemi fordításában), Jókai Mór: Az arany ember (Zahir Törümkünev), Zilahy Lajos: Két fogoly (Törümkünev), Ignác Rózsa: Született Moldovában (Ziva Tugal), valamint Csathó Kálmán: Varjú a toronyórán (Özzerdin Sami) című műve.⁴

A magyar irodalom Törökországban való megismertetése érdekében a Halasi-Kun Tibor vezette intézet igen értékes munkát végzett. Az Ankarai Magyar Intézet tevékenységéhez hasonló nagyságú irodalomterjesztést csak nagyon kevés külföldi magyar intézet fejtett ki. Hasonlóan nagyra értékelhető az intézet tudományos tevékenysége is.

A magyar–török kapcsolatok szempontjából igen nagy tudománypolitikai jelentősége volt annak, hogy a Hungarológiai Intézet az ankarai egyetem és török magánszemélyek anyagi támogatásával megindította az intézet kiadványsorozatát. Az intézet öt év alatt hét önálló munkát és fordítást szándékozott kiadni. A kiadványokból 1946 tavaszán nyomdakész állapotban volt: Halasi-Kun–Moravcsik–Rásonyi–Eren: A magyarországi turkológiai bibliográfia; Eckhardt Ferenc: Magyarország története és Németh Gyula: A magyar rovásírás. Az ősz folyamán pedig már nyomdában volt Eckmann János: A magyar irodalom története, valamint Ligeti Lajos: Ismeretlen Belső-Ázsia című kötete.⁵ Mindkét munka sikerét jelzi, hogy a megjelenés után a török rádióban Ötügen, a nemzeti könyvtár igazgatója 15 perces felolvasás keretében ismertette Eckmann és Ligeti könyvét.⁶

Igen fontos tudományos vállalkozásnak mondható Eckmann János magyar–

török szótára és Halasi-Kun Tibor török–magyar szótára. Mindkét kézirat 1947 tavaszán már nyomdakész állapotban volt. A Hungarológiai Intézetben folyó kutatómunka részeként Sami Ozerdim doktori disszertációt készített Jókai és a törökök címmel. Halasi-Kun széles körű és kimagasló tudományos tevékenységének részei voltak a Magyar nyelvkönyv a törökök számára és a Bevezetés a magyar filológiába című kötetek. Az intézetben 1946 tavaszán már lefordították Takáts Sándor: Rajzok a törökországi magyarságról, Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása, valamint Fekete Lajos: Buda a török korban című könyveit.⁷

Az elsősorban a magyarországi turkológiát reprezentáló kiadványok mellett az Ankarai Hungarológiai Intézet a Török Történelmi Társulattal együtt elhatározta, hogy Monumenta Turco-Hungarica címmel megindítja a magyar vonatkozású török adóösszeírások kiadványsorozatát. A török kultúrpolitika pozitív hozzáállását demonstrálja, hogy a sorozat kiadásához szükséges anyagi fedezetről a Török Történelmi Társulat gondoskodott, a kiadványok tudományos háttérét viszont a Hungarológiai Intézet biztosította. A tudományos vállalkozás munkatársai voltak Halasi-Kun professzor, Tavvip Gökbilgip isztambuli magántanár és Nazin Tarhan doktorandusz. A Monumenta első kiadványa Nazin Tarhan: A Nógrádi szandzsák 1570. évi adóösszeírásai volt. Az intézet elképzelése és egyben a legfontosabb tudományos célkitűzése lett, hogy a jövőben 10–20 szandzsák adóösszeírásait kiadja. A tervezett sorozatot azért is preferálták, mert az addig hozzá nem férhető török adóösszeírásoknak rendkívüli történelmi forrásértékük volt. A kiadványokból Magyarország népessége – számos kulturális, vallási, gazdasági és egyéb vonatkozásaival együtt – egészen apró statisztikai részletekig összeállítható.⁸ Az 1947 augusztusában és szeptemberében folytatott megbeszélések alapján – az eredeti elgondolástól eltérően – a Török Történelmi Társaság a magyarországi deftereket az Oszmán Birodalom egyéb területeinek deftereivel egy sorozatban óhajtotta kiadni. Kísérletképpen négy területcsoportba rendezve (Magyarország, Rumélia, Anatólia, Szíria). A tervezet szerint a magyarországi részben három szandzsák kerül feldolgozásra. Halasi Kun által a Nógrádi és a Szegedi, Gökbilgin isztambuli magántanár révén a Pécsi szandzsák.⁹

A Hungarológiai Intézet munkájának elismerését jelenti, hogy az egyetlen tudományos török szaklexikonnak, a konstantinápolyi egyetemen megjelenő, tíz kötetre tervezett Islam Ansiklopedisinek (Islám Enciklopédiának) minden magyar vonatkozású cikkét Halasi-Kun Tibor ellenőrizte. Halasi-Kun tudományos tevékenységének a második világháború utáni kedvezőtlen nemzetközi magyar megítélés szempontjából azért is volt nagy fontossága, mert a kötetből sikerült kiemelnie egy román turkológus által írt magyarellenese címszavakat.¹⁰ A Hungarológiai Intézet 1946-ban bekapcsolódott a készülő török közismereti lexikon szerkesztési munkálataiba. A 25 kötetre tervezett lexikon I. kötetének magyar vonatkozású cikkeit Halasi-Kun Tibor készítette. A II. kötet magyar vonatkozású címszavainak megírásával Eckmann János volt megbízva. Eckmann külön érdemének tudható be, hogy nemcsak a trianoni Magyarország, hanem a történeti Magyarországgal kapcsolatban lévő cikkek megírásával is őt bízta meg a szerkesztőség.

Az Ankarai Hungarológiai Intézet tudományos tevékenységéről megállapíthatjuk, hogy a világ különböző pontjain működő Magyar Intézetek között az egyik legeredményesebb volt. A magyar kulturális vezetés Halasi-Kun tevékenységét 1947 tavaszáig elismerte és példaértékűnek tartotta, sőt továbbfejlesztendőnek gondolta. A jó tudományos együttműködés továbbfejlesztéseként a VKM szerint

kíváncsi volna, ha török folyóiratokban minél gyakrabban jelennének meg magyar tárgyú tanulmányok. Viszonzásként magyarok is örömmel elhelyeznék török szerzők tanulmányait. A magyar fél a közös tevékenységet – azzal is bővíteni szeretne volna, hogy a magyar kiadók török szép- és tudományos irodalmi művek fordítását jelentetik meg.¹¹

A Hungarológiai Intézet sokoldalú tudományos tevékenységének része volt, hogy az Ankarai Egyetem Török Nyelv és Irodalomtörténeti Intézetével karöltve elhatározta, hogy 1947-től kezdően a hungarológia és az ural-altáji nyelvészet, valamint török filológia önálló művelésével foglalkozó török nyelvű tudományos folyóiratot indít. A folyóirat nevét a magyar–török szellemi együttműködés egyik legjelesebb képviselőjéről, a török nyomdászat magyar származású megalapítójáról, Ibrahim Müteferrikáról nevezték el. A folyóirat neve Ibrahim Müteferrika Dergisi. A kiadvány szerkesztői: Hasan Eren és Halasi-Kun professzorok voltak. A török kulturális és tudományos vezetés magyarbarátságát jelzi, hogy a folyóirat megjelenési költségeit az Ankarai Egyetem Szellemtudományi Kara kétharmad részben hajlandó volt fedezni. A fennmaradó rész biztosítására – az MTA erkölcsi támogatásával – isztambuli mecénások vállalkoztak. Az 1947-es szám a magyar turkológia és a török szellemi élet kiválóságainak tanulmányaiból állt össze. A szerzők között szerepelt Adnan Ötügen, a török nemzeti könyvtár igazgatója, Fuat Köprülü, az egyik legkiválóbb török turkológus professzor, Hasan Eren turkológus professzor, Németh Gyula nemzetközi hírnévű budapesti turkológus professzor, valamint Eckmann János és Halasi-Kun Tibor professzor.¹²

A Hungarológiai Intézet munkatársainak ezenkívül több tanulmánya jelent meg egyéb, nem az intézet által szerkesztett kiadványokban. Halasi-Kun a Fakulte Dergisi 1946. júliusi–augusztusi számában egy négyíves tanulmányt publikált. A magyarországi kun kutatásokhoz fontos adalékokat szolgáltató dolgozat az egyiptomi kunokról szól. A szerző 16 szépirodalmi fordítás jegyzékét és kritikáját adja. Yakut Tunail, a Hungarológiai Intézet hallgatója a Fakulte Dergisi 1946. 2–4. számában recenziót közölt Németh Gyula: A magyar rovásírás és Ligeti Lajos: Ismeretlen Belső-Ázsia című munkáiról. A második világháború utáni magyar–török tudományos kapcsolatok alakításában is szerepet játszott a Teleki Intézet. Győri Mátyás bizantinológus számos megbízható tanulmányt jelentetett meg a Revue d'Histoire Comparée-ban bizánci források alapján. A Teleki Intézet szerződést kötött az egyik legfontosabb törökországi könyvesbolttal, hogy úgy járjon el, mint a „Revue” letéteményese.¹³

A magyar szépirodalmi művek háború utáni törökországi megjelentetése egyedülállóan eredményes volt. 1945 és 1949 között 24 könyvet adtak ki.¹⁴ A magyar kultúrdiplomácia egyetlenegy országban sem tudott ehhez hasonló sikert felmutatni. A kultúrdiplomáciailag preferált országok könyvkiadásai messze elmaradtak attól, ami Törökországban megjelent. Halasi-Kun Tibor érdemei mind a kulturális és tudományos kapcsolatok minden területén, mind pedig a magyar irodalom megismertetése terén elvülhetetlenek.

Ösztöndíjas- és tudóscsere a két ország között

A nagy múltú magyar–török tudományos kapcsolatok ellenére az Országos Ösztöndíjtanács 1945. augusztus 23-án kiírt, a második világháború utáni első kutatási pályázataiban között török ösztöndíj nem szerepelt. A magyar ösztöndíjkiírás jelzi, hogy

1945-ben a tudománypolitika még nem tulajdonított nagy fontosságot a két világháború között rendszeresen látogatott török kutatóhelyeknek. 1946-ban már megváltozott a helyzet, mert a VKM az 1946–1947-es tanév második felére két féléves ösztöndíjast kívánt Törökországba küldeni. Az egyik Dengyel Tibor rajztanár volt, aki grafikai tanulmányok végzésére ment Törökországba, a másik ösztöndíjas, Takach Harold mérnök pedig a török vasutak villamosításának tanulmányozására készült. A jövőt illetően a magyar álláspont az volt: jó lenne, ha a török és a magyar kormány minél nagyobb számban csereösztöndíjakat létesítené. A VKM elképzelése szerint a Magyarországra érkező ösztöndíjasokat lakással és teljes ellátással, valamint havi 200 forint zsebpénzzel látnák el.¹⁵

A magyar–török tudományos kapcsolatok szempontjából 1947-ben fontos fejlemény volt, hogy Lóczy Lajos professzor szerződéses viszonyba lépett a Török Bányakutató Intézettel, s ő vezette a török kőolajkutatásokat.¹⁶ 1947. szeptember 23. és október 19. között Váli Ferenc egyetemi magántanár látogatott Törökországba. Váli látogatására már kiélezett nemzetközi körülmények között került sor, mert abba a Törökországba látogatott, amely a kibontakozó hidegháború egyik érintettje volt. A jó török–magyar viszony ellenére ezért a „változások” már éreztették hatásukat. Az Isztambuli Egyetem meglátogatásakor például a rektor közölte Válishal, hogy 1946 óta ugyan autonómok az egyetemek, ezért elvileg a külföldi professzorok meghívása az egyetemről függ, azonban tekintettel a kényes külpolitikai helyzetre, ők valamennyi professzor alkalmazása előtt kikéri a külügyminisztérium véleményét.

A megváltozott politikai viszonyok dacára Törökországban a magyar tanerők alkalmazásának nem volt elvi akadálya. Az isztambuli orvosi kar alkalmazni kívánta Balogh Ernő budapesti orvosprofesszort. Balogh akadémikus alkalmazásának – tudományos fontossága mellett – 1947-ben azonban indirekt politikai jelentősége volt, mert a nemzetközi hírnű tudóst Magyarországon éppen politikai okok miatt távolították el állásából.¹⁷ A törökországi tanulmányúton lévő Váli arra a megállapításra jutott, hogy a kiélezett politikai viszonyok között török professzorok magyarországi tanulmányútjainak sincs elvi akadálya, azonban amíg a nemzetközi helyzet nem javul, török kutatók közül nemigen van bárki is, aki ilyen megbízást elfogadna.

Az új nemzetközi politikai helyzetben, a hidegháborús viszonyok ellenére a török kutatók valóban akarták az együttműködést a magyar tudósokkal. Az Isztambuli Egyetem nemzetközi jogi intézete és annak igazgatója, Muammer Rasit Sevig professzor például szívesen látta a magyar előadásokat, többek között Váli Ferencet, akit meg is hívott az egyetemre. A magyar–török tudóscsere részeként Törökországban tartózkodott Fehér Géza professzor. Fehérnek Isztambulban sikerült bebocsátást nyernie a Topkopi Saray-ba, ahol archeológiai szempontból igen értékes leletekre bukkant. A jól működő magyar–török tudóscserével magyarázható, hogy Váli a már nagyon kiélezett világpolitikai helyzetben is fontosnak tartotta Törökországgal a tudóscserét, s a további együttműködés fenntartása érdekében az Ankarai Egyetemen az iránt érdeklődött, hogy a professzorok közül kik volnának hajlandók előadások tartása céljából Magyarországra jönni. A törökök érdeklődése igen nagy volt. Váli a hidegháborús légkör miatt azonban belátta, hogy még hosszabb időnek kell elteltie ahhoz, amíg török előadók Magyarországra jönnek.¹⁸

Művészeti kapcsolatok Törökországgal

A háború utáni magyar–török művészeti kapcsolatok mindenekelőtt a zenében és a

filmművészetben támaszkodhattak a két világháború közötti előzményekre. Bartók Béla az 1930-as években népzene gyűjtést végzett Törökországban, melynek eredményeképpen mintegy 400 török dallamot örökített meg fonográflemezen. A kutatás során Bartók értékes dallam-összehasonlításokat végzett. A VKM úgy látta, hogy ezek az eredmények a magyar–török kapcsolatok fejlesztése céljából előnyösen felhasználhatók.

Az 1945 utáni zenei kapcsolatok első megnyilvánulása volt, hogy a kultuszminisztérium az ankarai opera és konzervatórium felkérésére 35 személyt javasolt, akik mint zenetanárok, szólóénekesek, táncosok és karénekesek dolgozhatnak a másik országban. A zenei együttműködés részeként a Magyar Zeneművészek Szabad Szervezete szívesen vállalkozott arra, hogy török zenével foglalkozó tanulmányokat és cikkeket publikáljon a Magyar Zenei Szemlében, és ugyanilyen magyar tárgyú tanulmányok és cikkeik elhelyezését kérné török szakfolyóiratokban. A Magyar Zeneművészek Szabad Szervezete ezenkívül szívesen vállalkozott magyar és török kották cseréjére a két ország zenéjének bemutatása céljából.¹⁹

A magyar kulturális vezetés a zenei kapcsolatok mellett úgy látta, hogy a két ország képzőművészetének kölcsönös megismertetése céljából jó volna kiállításokat rendezni. A képzőművészeti együttműködés részeként Dengyel Tibor festőművész, aki tanulmányok folytatása céljából ösztöndíjjal Törökországban tartózkodott, grafikai gyűjteményt is vitt magával kiállítás céljából. A VKM úgy látta, hogy török képzőművészeti kiállítások Magyarországon is rendezhetők volnának.

A magyar kulturális vezetés együttműködést kezdeményezett a filmművészet területén is, ami nem volt véletlen, hiszen a magyar filmexport Törökországba a háború előtti években igen eredményes volt, és a magyar filmek köztudomásúlag kedveltek voltak a törökök körében. A filmekben kívül a török mozik részére filmkópiák és szövegnyomások is nagy számban készültek magyar laboratóriumokban. Ugyancsak tekintélyes volt a filmttechnikai felszerelések, vetítógépek exportja Törökországba. A művészeti szempontok mellett ezért a kereskedelmi szempontok is foglalkoztatták a minisztériumot. A kultuskormányzatot emellett az is érdekelte, volna-e hajlandóság török részről magyar műtermekben török verzióval, török szereplők közreműködésével játékfilmek gyártására.²⁰ A Hungarológiai Intézet tevékeny részt akart vállalni a magyar–török filmkapcsolatok kiépítésében, 1946-ban ezért megindultak a megbeszélések magyar filmek Törökországban való elhelyezési lehetőségeiről.²¹

A hidegháború negatív hatása az együttműködésre

Számos más országtól eltérően a kiéleződő világpolitikai helyzet és a Magyarországon már 1946 őszén megindult balratolódás 1947 első felében még nem érezte negatív hatását a magyar–török kulturális és tudományos kapcsolatok területén. 1946 novemberében a kultuszminisztérium még azzal bízta meg Fehér Géza professzort, hogy folytasson tárgyalásokat az isztambuli egyetem vezetésével abból a célból, hogy az egyetem egy magyar lektorátust, illetve tanszéket létesítsen.²² Nem érződik Halasi-Kun Tibornak az 1848-as jubileumi év törökországi programjáról a kulturális szférában a felkészítést a magyar belpolitikában és a világpolitikában 1947 tavaszán már végbement azon negatív változás, amely a világ politikai és kulturális kettészakadásához vezetett. A tervezet szerint Törökországban méltóképpen kívánták a centenáriumot megünnepelni. A Hungarológiai Intézet

Kossuth Lajosnak Irataim az emigrációban című művéből, a magyar–török vonatkozású részek figyelembevételével szemelvényes kiadást szándékozott megjelentetni. A kiadási tervek között szerepelt, hogy Halasi Kun szerkesztésében Eren, Eckmann, Fekete, Györffy, Halasi-Kun tollából *Türkler ve Macarlar (Törökök és magyarok)* címmel, kb. 18–20 ív terjedelemben egy a magyar–török kapcsolatok egész történelmét tárgyaló művet óhajtott kiadni. A tervezett műben Eren foglalkozni kívánt az ural-altáji rokonság kérdéseivel, a régebbi török–magyar kapcsolatokkal, Halasi-Kun a kun–besenyő, böszörmény török népek magyar vonatkozású problémáival, Györffy György a magyar–oszmán viszony történetével. Ugyancsak a jubileumi év alkalmából a Hungarológiai Intézet saját kiadványai között szeretne volna megjelentetni Eckmann János magyar–török szótárát.

A Hungarológiai Intézet a centenáriumba rendezni kívánta az egyik legfontosabb törökországi 1848-as emlékhely, a Kossuth-ház helyzetét. Halasi javasolta, hogy kívánatos volna, ha a magyar kormány Kossuth Lajos kúthai lakóházát az akkori tulajdonosától megvenné. Halasi-Kun úgy látta, hogy a török együttműködési készség ezen a területen is megnyilvánul, mert a török közoktatási minisztérium műemléki osztályának vezérigazgatója, Koszev H. úgy nyilatkozott, amennyiben a magyar kormány a házat megveszi és annak kezelését a török minisztériumra vagy pedig annak műemlékbizottságára bízza, úgy a török közoktatási minisztérium hajlandó az épület restaurálásáról gondoskodni, továbbá az épület körül – a tűzveszély miatt – egy-két épületet kisajátítani és azokat lebontani. Az épület rendbehozatala után a török közoktatási minisztérium további terve az volt, hogy a Kossuth-házban a magyar hatóságok támogatásával egy kis múzeumot állít fel, melyben bemutatják a Kossuthra vonatkozó irodalmat, Kossuth saját munkáit és Kossuth törökországi emlékeit.²³

Az 1947. május 31. utáni helyzet azonban már igen negatív hatást gyakorolt a magyar–török kapcsolatokra és az annak formálásában meghatározó szerepet játszó Halasi-Kun további sorsára. A változást befolyásoló tényező, hogy a Nagy Ferenc eltávolítása után létrejövő, a „népi demokratikus átalakulást” felvállaló Dinnyés-kormányral több nagykövet szembefordult. Az elsők között mondott le Andaházy-Kasnya Béla ankarai követ. Arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy a Hungarológiai Intézet nyíltan szembefordult volna az „új” rendszerrel, de a kommunista hatalomátvétellel nem azonosuló Halasi-Kun és Eckmann helyzete megpecsételődött. Nem volt véletlen, hogy a kultuszminisztérium 1948 márciusában Halasi-Kunt és Eckmannt véglegesen hazarendelte.²⁴

Halasi-Kun és Eckmann azonban nem jöttek haza, mindketten amerikai ösztöndíjban részesültek, és az Egyesült Államokban folytatták tudományos munkájukat. Mindketten csatlakoztak ahhoz a tudósemigrációhoz, amely 1947–1948-ban megindult Nyugatra, és nem vállalt közösséget a kiépülő totalitárius rendszerrel, azzal a gyakorlattal, amely a tudományt a politikai taktika szolgálóleányává kívánta tenni. A hidegháború megszűnése, a nyugati kapcsolatok kiszélesedése tette lehetővé, hogy a nemzetközi hírű turkológust és orientalistát a Magyar Tudományos Akadémia 1986-ban tagjai közé válassza.²⁵

Jegyzetek

- ¹ MKL-XIX-I-1e. 1947-91693. A korabeli sajtó érdeklődését is elkerülte a társaság tevékenysége.
- ² MKL-XIX-I-1e. 1946-47424, 1946-96901.
- ³ MKL-XIX-I-1e. 1946-47424.
- ⁴ MKL-XIX-I-1e. 1947-162624.
- ⁵ MKL-XIX-I-1e. 1946-138828.
- ⁶ MKL-XIX-I-1e. 1947-162624.
- ⁷ MKL-XIX-I-1e. 1946-47424.
- ⁸ MKL-XIX-I-1e. 1946-47424.
- ⁹ MKL-XIX-I-1e. 1947-162624.
- ¹⁰ MKL-XIX-I-1e. 1946-138828.
- ¹¹ MKL-XIX-I-1e. 1947-36375.
- ¹² MKL-XIX-I-1e. 1946-138828.
- ¹³ MKL-XIX-I-1e. 1946-138828., *Domokos Kosáry*: The Idea of a Comparative History of East Central Europe: the Story of a Venture. In: *Historians as Nation-Builders: Central and South-East Europe*. Szerk.: Deletant, Denis–Hanak, Harry. London, 1988. 33–35.
- ¹⁴ A tervezett szépirodalmi művek jelentős részét törökül kiadták Ankarában az 1945-ben induló Mascar Klasikleri sorozatban, a Milli Egitim Basimevi nevű kiadónál. 1945-ben jelent meg: Mikes Kelemen: *Türkiya mektuplari* (ford.: Sadrettin Karatay), Móricz Zsigmond: *Tanrı gözunden irak* (ford.: Sadrettin Karatay). 1946-ban jelent meg: Herczeg Ferenc: *Paganlar* (ford.: Sadrettin Karatay), Gárdonyi Géza: *Analismiyan insan* (ford.: Ziga Tugal), Mikszáth Kálmán: *Kapusan kaffan* (ford.: Sadrettin Karatay), Mikszáth Kálmán: *Aziz Petrus un Semsiyeri* (Ford.: Necmi Seren), Herczeg Ferenc: *Bizans* (ford.: Sadrettin Karatay), Lengyel Menyhért: *Tayfun* (ford.: Sadrettin Karatay), Csíky Gergely: *Tufeyliler* (ford.: Sadrettin Karatay), Szigligeti Ede: *Liliomfi* (ford.: Necmi Seren). 1947-ben jelent meg: Jókai Mór: *Altın adam 1–2.* (ford.: Sadrettin Karatay), Vaszary Gábor: *Paris e kacsı iki kisi* (ford.: Sadrettin Karatay). 1948-ban jelent meg: Jókai Mór: *Yeni çiftlik sahibi* (ford.: Sadrettin Karatay), Kisfaludy Károly: *Aldanışlar* (ford.: Sadrettin Karatay), Csáthó Kálmán: *Kule saatindeki kuzgun* (ford.: Sami N. Özerdim), Ignácz Rózsa: *Bogum Yeri: Bugdan* (ford.: Sami N. Özerdim), Márai Sándor: *Kışkancılar* (ford.: Sami N. Özerdim), Tamási Áron: *Arbele trilogiji* (ford.: Sarci N. Özerdim), Makkai Sándor: *Sextan arabasız* (ford.: Sami N. Özerdim). 1949-ben jelent meg: Madách Imre: *İnsan trajedisi* (ford.: Sadrettin Karatay), Kemény Zsigmond: *Dul anne ve iki kisi* (ford.: Sadrettin Karatay), Kunz Aladár: *Kara Manastir* (ford.: Necmi Seren). Forrás: Országos Széchényi Könyvtár.
- ¹⁵ UMKL-XIX-I-1e. 1947-36675.
- ¹⁶ UMKL-XIX-I-1e. 1947-162624.
- ¹⁷ A politikailag inaktív Balogh Ernő professzor jelentős eredményeket ért el a patológiában, és nemzetközileg elismert rákkutató volt. Az orvoskari igazolóbizottság 1945 tavaszán állásától megfosztotta Balogh Ernő akadémikust, a kórbonctan tanárát. Szabad Nép, 1945. május 8.
- ¹⁸ UMKL-XIX-I-1 e. 1947-171906.
- ¹⁹ UMKL-XIX-I-1e. 1947-36375.
- ²⁰ UMKL-XIX-I-1e. 1947-36375.
- ²¹ UMKL-XIX-I-1 e. 1946-47424.
- ²² UMKL-XIX-I-1e. 1947-36375.
- ²³ UMKL-XIX-I-1e. 1947-110667.
- ²⁴ A kultuszminiszter értesítése a külügyminiszter részére 1948. március 26-án. UMKL-XIX-I-1e. 1948-244431.
- ²⁵ A Magyar Tudományos Akadémia 1986. évi közgyűlése Halasi-Kun Tibort tiszteleti taggá választotta. Akadémiai Közlöny, 1986/8. 173.

A FRANCIA KONZERVATÍV KÖZVÉLEMÉNY ÉS A KETTŐS SZÖVETSÉG

Az európai ún. hosszú 19. század évtizedei közül méltán emelkedett ki katonai-diplomáciai sokrétűségével a nyolcadik, amely a porosz–francia háborúval vette kezdetét, s az ennek nyomán kialakult állapot Európa további sorsára meghatározó hatással volt. Ez a több mint tíz év a szövetségi rendszerek ki- és átalakulásával, a nagy- és középhatalmak diplomáciai ténykedésével volt kapcsolatos. Vajon tényleg igaz az, hogy az 1870–71-ben kialakult nemzetközi erőviszonyok állóképessége tette lehetővé Európa békéjének többé-kevésbé csaknem ötven évig tartó létezését? Ha így is lenne, a béke a nemzetközi politikában nem jelentett, de nem is jelenthetett teljes nyugalmat, még inkább egyetértést. Ez teljességgel vonatkozik a fent említett évtizedre is. Ekkor a német–francia ellentétek állandó megléte, időnkénti erősödése, továbbá a balkáni („keleti”) kérdés, valamint a gyarmatokért folyó kíméletlen versengés volt az a három fő terület, ahol a nagyhatalmi érdekek a legerőteljesebben ütköztek.¹

A 19. század nyolcadik évtizede tehát a francia–porosz háborúval vette kezdetét. Közel járunk az igazsághoz, ha azt állítjuk, ebben az időszakban a diplomáciai-katonai összeütközés Otto von Bismarck kezében fókuszálódik. Ő az, aki nem volt érzékeny a változások szelére, konzervatív magatartása teljes ellentéte szavainak: „Soha nem éltem elveknél... hanem úgy intézkedtem, és azt tettem, amit jónak láttam.”² Az is igaz viszont, amit Michael Howard állít: „Egy ország katonai rendszere nem független társadalmi berendezkedésétől, hanem annak szerves része.”³

Az 1871-re létrejött egységes német császárság megalakulásával a nagyhatalmak létszáma nem nőtt, csak valamelyes névváltozás következett be. Az európai szisztéma egyik fontos íratlan szabálya az lett, hogy megakadályozza bármely európai nemzet tartósan döntő súlyát a kontinensen. „A hegemoniára törekvő hatalommal szemben a koalíciók sora jött létre mindaddig, amíg a vezető szerepre pályázó hatalmat vissza nem szorították, s ezzel az egyensúly ismét helyre nem állt a kontinensen.”⁴ Az európai hatalmi egyensúly elvének játékszabálya volt az is a 19. században, hogy az egyezkedő béketárgyalásokon a kompenzációk elvét érvényesítették, továbbá a legyőzött nagyhatalom újra beléphetett az európai koncertbe. Így volt ez egészen 1918-ig.⁵ Az európai hatalmi egyensúly állapotának több évszázadon keresztül rövid és hosszú távú mozgása létezett, ez utóbbi lehetett egy megújuló kísérlet valamely birodalom létrehozására. Európa története nem más, mint meg-megújuló kísérlet valamilyen egyetemes európai rendszer, birodalom megteremtésére.”⁶

Ha a kettős szövetség előtörténetét vizsgáljuk, feltétlenül szólnunk kell – ha csak vázlatosan is – az 1877–78-as orosz–török háború diplomáciai bonyodalmairól, amelyek a berlini kongresszussal zárultak le 1878. július 13-án, s „bár Oroszország magyarányú győzelmet aratott a török felett, a fegyverrel elért eredményeinek túlnyomó részét a nagyhatalmak együttes nyomására a tárgyalóasztalnál volt kénytelen feláldozni.”⁷ Bízvást megállapíthatjuk: vízvázlasztó eseménynek minősült Európa történetében, nemcsak azért, mert több mint harminc év forrongás előzte meg, hanem azért is, mert több mint harmincéves béke követte. 1913-ig egyetlen határ se változott jelentősen.

A berlini kongresszuson elnöklő Bismarck egyes szovjet-orosz történészek szerint tudomásul vette az orosz–német viszony megromlását, sőt ez kedvezett annak a

törekvésének, hogy megerősítse az együttműködést Ausztria–Magyarországgal. A magyar történészek közül Diószegi István viszont úgy gondolja: „Bismarck a berlini kongresszuson a becsületes alkusz szerepét játszotta.”⁸ Bismarck célja az volt, hogy Poroszország legyen a legelső hatalom, de azt sohasem kívánta, hogy Poroszország legyen az egyetlen nagyhatalom, továbbá a szövetségeket az európai egyensúly nélkülözhetetlen elemének tartotta. Az 1871 után létrejött hatalmi csoportok átmenetet képeztek a laza alkalmi társulásoktól a zárt politikai blokkig. A felszín még azt mutatta, hogy a birodalmak mozgását pillanatnyi célok határozták meg, s csupán a jószemű, politikában jártas megfigyelő vehette észre, hogy ez a mozgás a gazdaság és a politika függvényében a tömbpolitika felé mutat. „Franciaország, amely három háborúban is részt vett, a többi kirobbanását pedig elősegítette, elvesztette vezető szerepét Németországgal szemben. A metternichi rendszer erkölcsi gátjai átszakadtak. A hatalmi egyensúlypolitikára alkalmazott új szó is jelképezte: a német réalpolitika kifejezés felváltotta a francia *raison d'état*-t, anélkül azonban, hogy a kifejezés jelentése megváltozott volna.”⁹

Oroszország, amely úgy érezte, hogy a berlini kongresszuson nem kapott elegendő támogatást, alaposan megnehezített Németországra. A három császár szövetsége nem tudta elviselni a keleti válság teherpróbáját. II. Sándor a kongresszus után kijelentette, hogy nem tartja tovább érvényesnek a három császár szövetségét. A Balkán pedig újabb osztrák–magyar–orosz ellentéteket hordozott magában. Viszont tény: akkora tekintély, erőkoncentráció, hatalom alakult ki Németországban, hogy a kor diplomatái joggal mondhatták, most minden út Berlinbe vezet.¹⁰

I. Vilmos azonban nem akart szövetséget kötni a cár ellen, bár Bismarck igyekezett elhíttetni vele, hogy Oroszország ellenséges magatartást tanúsít Németországgal szemben. Ezért kihasználta II. Sándor 1879. augusztus 15-én írt levelét, amelyben panaszkodott Németország berlini szerződés végrehajtásával kapcsolatos magatartására.¹¹ A levéltári anyag egyes részleteire számos történész hivatkozik,¹² azonban véleményem szerint önmagában nem elemezhető, s nem véletlen az a tény sem, hogy a bonni Külügyi Levéltárban összefűzték másik két dokumentummal, nevezetesen I. Vilmos császár II. Sándorhoz írt 1879. november 4-ei levelével,¹³ valamint az orosz uralkodó nagybátyjának címzett november 14-ei írásos válaszával.¹⁴

A három levél a kettős szövetség történetének három lényeges dokumentuma, amelyek vizsgálatától nem tekinthetünk el, mint ahogy a konzervatív francia közvélemény feltárása sem lényegtelen epizód, pontosan a három írás ismeretében. Azért hangsúlyozzuk ezt a tényt, mert bár a 19. század hetvenes éveiben vagyunk, s bár a parlamentarizmus, a párturalom előretört, az uralkodók véleményére még mindig oda kellett figyelni a bel- és külpolitikában egyaránt. Egyes történészek szerint II. Sándor 1879. augusztus 15-ei levele óvatlanságból született, s a németek ellenséges gazdasági tevékenységére alapozódott. A levél szemrehányó, fenyegető hangja segítette Bismarck Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos szövetségi tervét. A szövetség szükségessége véleményük szerint több lehetőséget is kínált: 1) esetleg a szerződés után sikerül kiengesztelni Oroszországot, és a három császár szövetségét helyreállítják, 2) ha nem sikerül, akkor a Nagy-Britanniához való közeledést favorizálnák.¹⁵

Ami természetesen közös a két uralkodó írásbeli érintkezésénél: egyfelől a rokoni hangvétel, másfelől a diplomáciai-katonai szövetség kapcsán a szuverén állásfoglalás. Az előbbire jó példa az I. Vilmos aranylakodalmával összefüggő beszámoló, amely eseményről II. Sándor kimenti magát, vagy a porosz katonai parádéről leírt gondolat, s ez a szál folytatódik Reutern orosz katonai attasé halálával, aki mindkét

uralkodó bizalmát bírta. II. Sándor ígéretet tett nagybátyjának: neki is tetsző utódot fog kinevezni Berlinbe.¹⁶

A cár rátér az orosz külpolitikát érintő igen kényes kérdésre, nevezetesen a konstantinápolyi német diplomaták oroszellenes magatartására. Majd a levél így folytatódik: „Most fejeztünk be egy dicsőséges háborút, ami nem volt hódító, hanem kizárólagosan a törökországi keresztények sorsának javítását szolgálta.”¹⁷ A cár szerint a sok vérrel kivívott katonai győzelem a berlini megállapodásba torkollott. „Bár nem arról van szó, hogy nem kell a berlini kongresszus passzusait végrehajtani, de tudatos-sá kell tennünk: a végrehajtásnál a lelkiismeretnek is jelen kell lennie.”¹⁸ Az orosz uralkodó ezután felvázolja a nemzetközi viszonyokban kialakult helyzetet. Szerinte Oroszország politikájával a franciák és az olaszok egyetértének, míg a németek parancsot kaptak, hogy az osztrákok álláspontját támogassák minden olyan kérdésben, amely Németországot nem érinti.¹⁹ „Bocsásson meg, kedves nagybátyám, őszinteségemért, amit a tényekre alapoztam, de úgy hiszem, feladatom felhívni a figyelmét azokra a szomorú következményekre, amelyek valósággá válhatnak a mi jószomszédi kapcsolatunkban.”²⁰ A cár utal arra is, hogy a két ország sajtója már elkezdte a háborút, s azok csatlakoztak ehhez, akik nem tudták megemésztetni a három császár szövetségét. Az orosz uralkodó egyetért Németországnak Ausztriához fűződő jó viszonyának fenntartásával, de nem érti, miért kell feláldozni az Oroszországgal kialakított jó kapcsolatot. Megjegyzi azt is, hogy személyes vita, Gorcsakov és Bismarck polémiaja nem döntheti el a két birodalom további viszonyát, hiszen 1870-ben mindkét hatalom szívességet tett egymásnak, amelyet nem lehet elfelejteni.²¹ „Nem engedtem volna meg magamnak, hogy ezekre emlékezzem, de a körülmények nagyon súlyossá váltak ahhoz, hogy elrejtsem Ön előtt félelmeimet, amelyek foglalkoztatnak, és amelyek következményei katasztrofálissá válhatnak mindkét ország számára.”²²

II. Sándor levelére I. Vilmos Bismarck és Andrásy gasteini, valamint bécsi tárgyalásai után válaszolt, s leveléhez mellékelte a megbeszélésekről készült összefoglaló feljegyzést is. Bismarck jó időben felhívta a császár figyelmét, milyen legyen a levél hangneme, egyértelműen a barátságos stílus mellett érvelve, mert különben a kancellár szerint orosz–török háborúval találják szemben magukat. Bismarck a figyelemztetést az orosz katonai mozgósításra való utalással is alátámasztotta, ez azért is lényeges, mert I. Vilmos főként katonai kategóriákban gondolkodott. A kancellár hivatkozott még a bizonytalan oroszországi belső állapotokra és a németellenes hangulatra is. A német császár Andrásy gasteini útját az osztrák–magyar külügyminiszter lemondásával kapcsolatos magyarázattal indokolta. A két államférfi párbeszédet folytatott továbbá az Ausztria és Németország közötti kapcsolatokról. Egyetértettek abban is, hogy Poroszország kerül az egyesült Németország élére. A német szövetség felbomlott, Ausztria pedig nem avatkozik bele az új Németország építésébe. Andrásy szerint a haladást és a békét a német császárság súlyosan veszélyeztetheti, hiszen a bizalom nem öröklési ügy. A megoldás az lehet, ha Ausztria és Németország szövetségre lép a konföderáció helyett.²³

I. Vilmos a továbbiakban kifejti: továbbra is a három császár szövetségét kell erősíteni, amely „1870 után oly jelentős szolgálatot tett Európának”.²⁴ A német császár is utal a sajtóra, amely az alekszandrovói találkozó után lecsendesedni látszott, bár egy moszkvai lapban mégis találkozni lehetett nyílt pánszláv háborúról beszélő cikkel, a főkormányzó pedig betilthatta volna a lapot. Majd a német uralkodó így folytatja: „Félek a nihilista párttól, amely egyetértésben a pánszlávizmussal ellenséges hangnemben nyilatkozik a szomszédos országokról... Ha ezek a békétlen törekvések elve-

zetnek a kormány politikai kapcsolatainak a veszélyeztetéséig, vagy annak korlátozásáig, akkor a szomszédos országok az ellenállásban szolidárisak lesznek.”²⁵

I. Vilmos 1879. november 4-ei levelének végén meglepetésének adott kifejezést amiatt, hogy II. Sándor egyik beszédében hadseregének meglepő növelését hangoztatja annak ellenére, hogy Oroszország egy dicsőséges háború után van, s a békét hivatott biztosítani. „Az Ön békés akaratának határozott megnyilvánulása lecsillapíthatná a nyugtalanságot, és jó útra vezetné a reményeket...”²⁶ Ezen véleményét I. Vilmos összhangba hozta Andrássy Gyula osztrák–magyar külügyminiszter lemondásával. II. Sándor cár 1879. augusztus 15-ei ominózus levele kapóra jöhetett Bismarcknak, mert ennek sértődött hangnemét a kancellár orosz fenyegetésnek tüntette fel az öreg császár előtt. Ezt megelőzően az orosz–német viszonyt nagymértékben rombolta a németek 1879. január 31-én életbe lépő vesztegzárja és a gabonavám bevezetése.

A történeti irodalomból tudott tény: függetlenül attól, hogy szeptember elején Alekszandrovóban látványos kibéküléssel ért véget a két rokon nézeteltérése. Bismarck tárgyalásokat kezdeményezett egy szorosabb szövetség kialakításáról az Osztrák–Magyar Monarchiával az akkor lényegében bukott politikusnak számító Andrássyval, akinek ismert oroszellenessége garancia volt arra nézve, hogy a tárgyalások sikerre vezetnek, legalábbis Oroszországgal szemben. Szeptember 21-én megszüvegezték a megállapodást, melyből Andrássy minden franciaellenes kitélt kirekesztett, és egyértelműen oroszellenes jelleget adott neki. Ilyen formában Bismarckra már „csak” az a feladat várt, hogy elfogadtassa uralkodójával azt. A legvégső eszközt vetette be a vasakaratú német kancellár: megnyerve a porosz minisztertanácsot tervének, kollektív lemondással fenyegették meg az agg uralkodót, aki végül engedett, és október 7-én Andrássy és Reuss herceg aláírták a szerződést.

Az élénk diplomáciai mozgás valódi jellegének titokban tartása Franciaország konzervatív közvéleménye előtt teljes egészében nem volt lehetséges. Véleményünk szerint a 19. század második felének közvéleménye²⁷ sajátos elméleti és történeti kategóriájának megismerésében elsődleges forrásként használhatóak az újságok,²⁸ amelyek jól ismert korlátaik ellenére is alkalmasak arra, hogy betekintést engedjenek a társadalom bizonyos rétegeinek gondolkodásmódjába. Az így kirajzolódó kép pontosítható a más forrásokkal való egybevetés során. A történeti irodalomban kialakult az az álláspont, hogy a 19. század második felének közvéleménye, mint a politikai törekvések közege, egyben azok formálójá is. A közvélemény külpolitikai kérdésekkel kapcsolatos reflexiói mintegy önálló „identitást” adnak a jelenségnek.

Amikor az orosz, francia stb. társadalom politikai gondolkodásának vizsgálatát tűztük ki célul a kettős szövetség kapcsán, mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a közvéleményt csak a kimondott vagy leírt értékelő ítéletekből rekonstruálhatjuk, mégpedig oly módon, hogy a vélemények bemutatásakor közöljük a társadalmi hovatartozást is. A különböző nézetekből végül leszűrhetjük az általános tendenciát. Ez esetben a közvélemény fogalmát tehát nem szűkítjük – és nem is szűkíthetjük – le az egybehangzó vélemények fogalmára, hanem értjük rajta a törvények útján születő ítéleteket, melyek általános érdekek kifejezői, de az egyéni eltérések ellenére is közös következtetésekre vezetnek. A politikai közgondolkodást formáló tényezők főként az uralkodó osztály különböző rétegeiből kerültek ki, illetve a hozzájuk módszerüket illetően kapcsolódó, bár időnként ellentétes nézeteket valló demokrata, rojalista, köz-társaságpartí értelmiségből.

„Módszereken” elsősorban az írott szó erejének felhasználását értjük, mely azonban csak az írástudó és a sajtótermékekhez, könyvekhez hozzájutó társadalmi

rétegek gondolkodására hatott. Ezek aránya az orosz társadalomban kisebb, a francia, német társadalomban jóval magasabb volt. Így kézenfekvőnek tűnik, hogy a közvéleményt vizsgáló kutatásnak a középpontjába Oroszországban és Franciaországban is egyrészt a közvetlen hatalommal rendelkező, az államot irányító konzervatív nemesi réteg politikai gondolkodásának vizsgálatát kell állítani, mely hatalma védelmében minden eszközt kész volt felhasználni. Ebben a tevékenységben segítette a hozzá szorosban kapcsolódó, tőle függő hivatalnok- és értelmiségi réteg. Ez utóbbi azonban csak részben volt konzervatív, jelentős hányada a hatalomból részesülni kívánó polgárság oldalára állt, mely szintén több frakciót képezett a köztársasági Franciaország idején, és a másik kiemelt pólust reprezentálta.

Ha a francia birodalom újságírásának helyzetét vizsgáljuk a 19. század hetvenes éveiben, annak helyzete rendkívül bonyolult és ellentmondásos volt, számtalan korlátba ütközött. A 19. század második felének porosz–német, francia újságírása a pártsajtó jegyében állt. Tehát az orosz lapkiadással szemben a sajtó mögött pártok álltak, így soha azelőtt az újságíró nem törekedett arra, hogy politikailag elkötelezetté váljon. Az is igaz viszont, soha azelőtt nem is voltak politikai csoportok annyira érdekelték abban, hogy egy olyan eszközt vegyenek igénybe, amely lehetővé tenné számukra, hogy gondolataikat gyorsan terjesszék, és ezáltal híveket szerezzenek. Francia- és Németországban a parlamentarizmus kezdetével a politikai tömeg mobilizálódik, a nyílt vélemény mint politikai erő tűnik fel. Az újság volt a 19. század második felében az egyetlen publicisztikai médium, amellyel gyors, intenzív politikát lehetett folytatni.

A 19. századi francia sajtó történetének²⁹ egyik legfontosabb jogi cezúrája az 1868. május 11-én életbe léptetett liberális törvény. Ez valójában szentesítette az 1852-es szabályozás felszámolását, s egy olyan elnyomó rendszert vezetett be, melynek lényege a francia sajtó önkényes ellenőrzése, kihágásainak pedig bírósági úton történő szankcionálása. Az új törvény értelmében újságalapításnál a korábbi teljes adminisztrációt megmozgató engedélyezési rendszert felváltotta az egyszerűsített bejelentési szisztéma.

Franciaországban a második császárság idején az aprólékos szabályozás ellenére, mellyel a napóleoni udvar az újságok politikai befolyását kívánta csökkenteni, a sajtó jelentős növekedéséről, az újságírás változatosabbá válásáról beszélhetünk. A német, s különösen az orosz sajtóval ellentétesen az 1860-as évek a sous sajtó megjelenésével hoztak forradalmi változást, aminek következtében Európában először a napilapok az alsóbb társadalmi rétegekhez is eljutottak. Franciaországban a növekedést biztosította továbbá az a technikai fejlődés, amelyen belül a visszacsatolós rendszer, a rotációs gép, sztereotip matricák, farostú papír használata érdemel említést.

A sajtó politikai súlyának növekedését tovább befolyásolta pozitív irányban a vasúthálózat kiépítése, továbbá az 1848-ban bevezetett választójog, mert így egyfelől a legpasszívabb polgár is érdekelt lett a politikai vitában, másrészt az újság hathatós propagandaeszközzé vált. Ráadásul a legjelentősebb lapok szerkesztőségeiben ott találjuk a nagy kereskedelmi vállalatok, bankok irányítóit, bár ez nem feltétlen francia sajátosság.³⁰ S akkor még nem beszéltünk a reklámról.

Kezdjük a konzervatív, korábban bonapartista, 1848 előtt alapított félhivatalos *Le Pays*-vel,³¹ amelyet a párizsi német követségen rendszeresen tanulmányoztak, és Berlinbe postáztak. Az újság 1879. szeptember 28-án idézi a Temps-t³² Bismarck³³ bécsi francia követnél³⁴ tett látogatásával kapcsolatban, ahol is a kancellár a következőt mondta: „Sietek megragadni az alkalmat Excellenciás Uram, hogy a leghatározottabban biztosítsam Önt afelől, hogy Németország és Ausztria (sic!) közötti bizalmas

kapcsolatok nem kell, hogy nyugtalanítsák Franciaországot, és nem kell, hogy sértődékenységet ébresszenek benne. Ez a kapcsolat nem csökkentheti és nem ronthatja meg a két ország között fennálló jó viszonyt.”³⁵ A Le Pays ezentúl értékeli a bécsi francia követet is. Az a véleménye, hogy kevésbé ügyes diplomata, mint amilyen kereskedelmi miniszter volt.³⁶ S ezzel kapcsolatban az újság felveti a francia diplomácia tárgyalási színvonalát, amelyet felkészületlennek tart. „Vagy hozzá kell szokjunk: a republikánus diplomácia oly rosszul tárgyal, hogy már ilyen kis dolgoknak is örvendezni kell?”³⁷

A L'Estafette³⁸ már 1879. szeptember 28-ai vezércikkében foglalkozik Bismarck 1879. szeptember 21–24. közötti bécsi látogatásával. Ebben kijelenti: „A közárságnak nincs szégyellnivalója sem Ausztria, sem pedig Oroszország előtt.”³⁹ Ugyanakkor érdekes újságírói technikai momentum az a tény, hogy a L'Estafette is a Temps-től kapta Bismarck bécsi tárgyalásáról a távirati hírt. Az újság szkeptikus az európai békét illetően: „Így hát ha lehet hinni a teleznek, amelyet néhány napja kaptunk a különböző hírügynökségektől, minden a legnagyobb rendben megy.”⁴⁰ A lap kiemeli: Bismarck kezekszik Ausztria felől, továbbá Haymerle méltó utódja lesz Andrássynak, legalábbis ami a német–osztrák kapcsolatot illeti. Az újság diplomáciai érdekességnek fogja fel Gorcsakov berlini látogatását a cárral és a császár találkozája után két héttel, hiszen ugyanazokat a biztosítékokat hallhatja, amit a bécsi francia követ tudomására hoztak már korábban.⁴¹ A L'Estafette vezércikke kitekint Anglia diplomáciájára is az európai békét illetően, hiszen Salisbury és Waddington Dieppeben találkoztak és az általános leszerelésről beszéltek. A vezércikk írója, Léonce-Détroyat kijelenti: „Igazából jobban szeretek hinni a békében, mint a háborúban.”⁴²

A L'Estafette-et és a Le Soleil-t 1879 szeptemberében azzal vádolták, miszerint viszályt akartak kelteni Franciaország és Németország között, de Léonce-Détroyat szerint ez nincs így, hiszen „nem vagyunk abban a helyzetben, hogy bármiféle revansot vehetnénk”.⁴³ Az újságíró azt fejtegeti, nem a szerkesztők, hanem a katonatisztek igyekeznek elhitetni Európával, hogy veszélyeztetik a békét. Ezzel összhangban Léonce-Détroyat hivatkozik A. D. kapitány Berlinben kiadott brosúrájára, amely szerint Bismarck a hadsereg fejlesztésére – támadó háborút feltételezve – félelmetes lépéseket tett. Belgium, Hollandia Luxemburg irányában a helyőrségi csapatokat jelentősen megerősítették. Továbbá a német publicisták az Északi-tengert német tengernek nevezték el.⁴⁴ A. D. kapitány okfejtésében emellett érvel, hogy Hollandia és Belgium Németország protektorátusa kell legyen, Luxemburgot pedig csatolják Németországhoz. A lapban megjelent Lemiel tábornok brosúrája „Belgium, Hollandia, Luxemburg Franciaország és Németország előtt” címmel, s vitatkozik D. A. kapitány felvetéseivel, s arra a következtetésre jut: „Németország egy újabb francia–német háborút fog provokálni,”⁴⁵ továbbá Lemiel szerint Poroszország (sic!) nagyhatalmi és agresszív utat követ. Franciaország tevékenysége szükségszerűen védelmi politikára korlátozódik, így nem veszélyezteti Belgiumot, Hollandiát és Luxemburgot, a veszély Németország irányából jön. „A német katonai tanulmányok a semlegesség eltörlését tartalmazzák, s ez magában foglalja a belga nemzetiség [?] megszüntetését is... [a fent felsorolt államok] nem tudják fenntartani a függetlenséget, de egyesülve BIZONYOSAN”⁴⁶ (Lemiel kiemelése). A vezércikk megalkotója arra az álláspontra jut, miszerint az agresszív írárok a német lapokban mindaddig nem csitulnak, amíg a német politikában protektori és annexiós tervek léteznek.⁴⁷

A L'Estafette tehát az osztrák–magyar–német kettős szövetségi megállapodást egy teljesen új megközelítésben vizsgálja, nevezetesen Németország nyugati

hatására koncentrálni. Nem zárja ki, de nem is erősíti meg azt a lehetséges variánst, miszerint Németországnak békében kell élni Franciaországgal, bár nem nevezi meg a gasteini megállapodást, de az ott felvetett kérdések újból fontos körülménynek számítanak.

A Gazette de Voss⁴⁸ 1879. szeptember 27-ei vezércikkében megint egy újabb szempontot vet fel, nevezetesen a kettős szövetség gazdasági helyzetével foglalkozik leginkább. Érdekes módon azt állítja, Németország vámtarifa-kedvezményeiből túlnyomórészt Franciaország profitál. E. Liébert, a cikk szerzője idézi a német Tageblattot, miszerint létre kell hozni egy osztrák–balkáni–német vámuniót, továbbá fontos Ausztria és Németország gazdasági fejlődése, mert ez összefügg az általános békével.⁴⁹ Az újság kisebb terjedelemben, de kitér a nagyhatalmak diplomáciai határozataira is. Eszerint a cár szeretné, ha a két herceg, Gorcsakov és Bismarck között tisztázódnának a félreértések. Továbbá a cár kívánságait nem lehet negligálni, az orosz, német újságok pedig egész Európát fenyegetik.⁵⁰

A Gazette de Voss is a Le Temps-ből idézi Bismarck herceg Teisserence de Bort bécsi francia követnél tett látogatását. E szerint Bismarck szívélyesen, sőt ömlengetéssel beszélt Franciaországról. Pedig a német kancellár nyolc évvel ezelőtt Thiers-t a személyi titkára előtt gúnyolta ki, s akkor komolyan félre tudta vezetni. Az újság idézi Bismarck ravasz politikai magatartását is, ami nem egyeztethető össze az őszinteséggel. 1871-ben a porosz államférfiak olyan helyzetet teremtettek, amely nem engedi meg a francia és a német nép közötti őszinte közeledést, a frankfurti szerződést pedig felül kellene vizsgálni, aminek a realitása – teszi hozzá – vajmi kevés.⁵¹ Az újság szerint fegyveres békéről van szó, de a franciák nem kívánnak háborút, a problémákat tárgyalásokkal kell megoldani. Bismarckot figyelmezteti a lap: a kés a torkán van. „Az 1871-ben, a porosz államférfiak által okozott óriási hiba kijavítása nem lesz éppen kellemes.”⁵²

A Le Siècle-ben⁵³ 1879. szeptember 27-ei keltezéssel Bismarck ausztriai látogatásáról egy egyoldalas közlemény jelent meg. Az írás szerint a látogatás felkavarta a politikai indulatokat, s a franciáknak tisztán kell látni, „a le nem írt szövetség”, ahogy a lap fogalmaz, rejteget néhány titkot. Bismarck az alkut Andrássyval kötötte meg, s a nagy kérdés, milyen partner lesz az utód Haymerle, s mit fog tenni Ausztria császára. A közlemény szerzője szerint a szövetség gazdasági kérdéseket is felvet, de ezekre a válaszadás még hosszú időt vesz igénybe.⁵⁴ A kettős szövetség kapcsán a lap úgy gondolkozik, Németország az alkuból más államokat sem hagyhat ki, mert minden engedmény, amit Ausztriának tesz, azonnal és örökre Franciaországnak kedvez. S itt utal a L'Estafette cikkére, amely a szövetség gazdasági kérdések megoldásának a nehézségeire mutat, a végkifejlet csak egy osztrák–balkáni–német vámunió lehet.⁵⁵ Befejezésül a lap tanácsokat ad a francia politika vezetésnek: Bismarck Franciaország iránti szívélyességét nem kell készpénznek venni. Németországnak sem áll érdekében az európai béke felrúgása. Továbbá – a hivatalos sajtóval ellentétben – nem kell az újságnak dicsérni Bismarck tevékenységét, hiszen a német államférfi a francia–német politikai viszonyt ugyanúgy értékeli, mint a német–angol kapcsolatokat, pedig az újság szerint Waterloo és Sedan között jelentős különbség van.⁵⁶

Az 1868 után alapított párizsi Le Français 1879. szeptember 28-án szintén foglalkozott Bismarck bécsi látogatásával. Részletesen beszámolt a külsőségekről: a kancellárt Ausztria fővárosában majdnem olyan ceremóniával fogadták, mint egy államfőt. A szervezők mindent megtettek, hogy a találkozót különleges pompa övezze.⁵⁷ Majd így folytatja: „Az események különös visszatérése [ti. a bécsi látogatás –

Cz. I.], hogy azt az államférfit, aki hozzájárult a Habsburg Császárság lehanyatlásához, ilyen pompa között fogadják Bécsben, Ferenc József császár pedig szívélyesen üdvözli azt a politikát, amely a legaktívabban munkálkodott Ausztria ellen. (...) A német kancellár csak azt gondolhatja magában, hogy ebben a században csak az érdekek politikájáról van szó, a felejtésbe pedig hinni kell.”⁵⁸

Az újság állítja: Bismarck felejtéspolitikáját nem osztotta Ferenc József császár, Andrássy Gyula gr., Haymerle báró oly mértékben, mint ahogy tette Bécsben annak a nagyhatalomnak, Franciaországnak a képviselője, akit Bismarck nehézség nélkül meggyőzött a felejtés politikájáról.⁵⁹ „Bismarck elment T. Bort nagykövetünkhöz, és a köztársaság képviselőjét lenyűgözte a felejtés politikájával... Vajon nem arra gondolt Bismarck, hogy felébressze egy kicsit Oroszország féltékenységet? Gorcsakov herceg pedig, hogy reagáljon Németország politikájára, elejtett némi szívélyességet Franciaország irányába, Bismarck is hasonlóan viszonyult az orosz cárhoz. (...) Nyilvánvaló, hogy minket használnak fel politikai szempontból, amely politika nélkülünk és talán ellenünk zajlik”⁶⁰

A párizsi német nagykövetség figyelmét felkeltette a Le Soleil 1879. november 20. számában megjelent cikk, amely „Journal de Genève-ben jelent meg”⁶¹ mondattal kezdődik, majd így folytatódik: „Létezik Berlinben egy hivatalos lap, a Correspondance de Berlin (Feuille janne), hetente egyszer jelenik meg, és amit ingyen küldenek meg a Berlinben akkreditált diplomatáknak, a kormány pénzén tartják fenn, és a szerkesztője a külügyminisztérium tanácsosa, így hát ez nem más, mint egy minisztériumi lap.”⁶² A Le Soleil idézi a Correspondance de Berlin egyik szerinte ostoba cikkét, amelyben Bismarck herceg, hogy kibékítse Németországot Oroszországgal, nemcsak a cárevics, hanem a cár berlini látogatását is követeli, valamint kiáll Gorcsakov herceg lemondása mellett, és szorgalmazza az orosz nagykövet, Oubril Berlinből történő visszahívását.⁶³

A Le Soleil hangsúlyozza: ilyen hivatalos lapban ilyen közlemény „bizonyos benyomást” kelt. Olyan dolgokról van szó, amit az ember nem fogad el Oroszország esetében. Hogyan lehetne elfogadni egy hivatalos lap közléseként azt, hogy Bismarck nem akarja Németország és Oroszország közeledését, továbbá „a kancellár keresi a módját, hogy visszavonuljon, ha akarata ellenére szemrehányások érnék, vagy már nem hisz a sokszor emlegetett megbékélésben?”⁶⁴ Ami érdekes a Le Soleil-jel kapcsolatban az az, hogy a párizsi német követségen a fentebbi cikkhez kézírásos megjegyzést fűztek 1879. november 29-ei dátummal, amely szerint a Journal de Genève által idézett gondolat nem lehet a Correspondance de Berlin november 15-ei számából, valószínűleg a Tageblatt sokszorosította azt, amely lapnak a kötődése irodalmi körökhöz ismert, s ha szükséges, a Correspondance de Berlin következő számában helyesbítést lehetne közzétenni.⁶⁵

A bonni Külügyi Levéltárban ugyancsak megtalálható – s a francia, orosz újságok elemzései mellett e témában primer forrásként is felhasználható – Haymerle levele Kálnoky grófhhoz, amelyet 1879. november 19-én, Berlinben iktattak a német külügyminisztériumban.⁶⁶ A távirat mindenekelőtt leszögezi: Jomini báró azon véleménye, miszerint Andrássy és Bismarck, valamint kormányaik oroszellenesek, nélkülözi az alapot. A kölcsönös biztonság és béke érdekében a legbizalmasabb kapcsolatot kell fenntartani egymással. „Bár a cár visszafogott a politikában, mégis megelégedéssel vehettük tudomásul (...) biztosítékait Oroszország békés szándékairól.”⁶⁷ Haymerle szerint Jomini báró megjegyzésének az volt a célja, hogy Ausztria és Németország között gyanút ébresszen, „és Önre hagyom, gróf, hogy reagáljon a téves

ítéletekre mindenütt, ahol találkozik ezekkel.”⁶⁸ Így arra a véleményre juthatunk, hogy a hivatalos osztrák politikában a békés szándék fenntartása fontos szempont.

Végezetül gondolkodásunk köre a cár 1878. november 14-ei levelével zárul, amelyet nagybátyjához, I. Vilmos német császárhoz írt.⁶⁹ II. Sándor nagyra értékelte I. Vilmos lépését, miszerint a német császár elküldte a bécsi megegyezés dokumentumait. Ezután mérlegelte Bismarck szeptember 21–24. közötti bécsi látogatását, s ezt egybevetette az alekszandrovói találkozóval. Sándor véleménye az, hogy az alekszandrovói megállapodást nem tudta komoly módon beárnyékolni Bismarck bécsi útja.⁷⁰ II. Sándor akaratával egyező a nagy Németország hatalmának a megerősítése, aminek ő személy szerint örül, s mindez összefügg a berlini egyezmény határozatának a felszámolásával. Kifejti, látja I. Vilmos kötődését Bismarckhoz, amely alapja lett az Ausztria–Magyarországgal megkötött szerződésnek, ez pedig véleménye szerint újból a három császár szövetségét vetíti előre, amely egyébként Európa biztonságának a záloga.⁷¹

A személyi kérdések közül kiemeli Szaburov grófnak, az új berlini nagykövet személyének kérdését, és reméli, hogy az új diplomata kinevezése a két ország közötti kapcsolatot erősíti. Ugyanakkor sajnálja, hogy a császár a katonai intézkedéseknek fenyegető jelleget tulajdonít.⁷² I. Vilmos orosz pánszláv veszélyre utaló mondatára a válasz a következő: „Néhány újságíró eltérített véleménye, akik egy többé-kevésbé széles körű csoportnak a képviselői, de ők nem fognak soha Oroszországban jelentősebb politikai sikert elérni. (...) És ha előfordul, hogy egy sajtóelírás elkerüli kormányom ellenőrzését, ez pontosan azért van, mert az erőnek tudata enyhíti annak jelentőségét.”⁷³ Az orosz nihilista párttal kapcsolatos vilmosi felvetésre a következőt válaszolta az orosz uralkodó: „Őn tudja, nem haboztam a legerősebb eszközökhöz folyamodni, hogy legyőzzem azokat. (...) Az intézkedések nem maradtak eredmény nélkül.”⁷⁴ Ebből az idézetből kiderül: a cár tehát soha nem fogja tolerálni a rend és a béke megzavarására irányuló kísérleteket.

Ahogy az e témakörbe tartozó első levelében is hangsúlyozta II. Sándor, a berlini udvarba kiküldött orosz politikus személyét a császárral megvitatva képzeli el, és örömet fejez ki, hogy Dolgorukij herceg katonai attaséként megfelelt a császárnak. Másfelől a cár feleségének és gyerekeinek a német császárral való találkozása örömmel töltötte el az orosz uralkodót.⁷⁵

Végezetül a dolgozat megírásának célja nem az volt, hogy a kettős szövetség megkötésének diplomáciai lépéseit elemezze⁷⁶ vagy újabb adalékokkal szolgáljon a közvélemény tartalmát illetően. Ezt történészek nemzetközi konferenciákon, tanulmányokban, könyvekben megtették előttünk.⁷⁷ Egy egészen más, sajátos aspektusból adalékként az európai (francia) közgondolkodás, a közvélemény oldaláról próbáltuk az 1879. augusztus 15. és 1879. november vége közötti időszakot felvázolni. A sajátos aspektus két szempontból érdekes. Egyfelől, mert a kettős szövetség tárgyalási mechanizmusa a közvélemény előtt többnyire rejtve maradtak, sőt magának a szerződésnek a pontos tartalmi megállapításai 1888-ig titkosak voltak. A sajtó, amely közvetítette vagy közvetíthette az egyes diplomáciai jeleneteket, nem rendelkezett pontos forrással, ezért közvetett módon igyekezett véleményét az olvasóközönség elé terjeszteni. Másrészt, bár Európa a parlamentarizmus felé haladt, a 19. század második felében mégis számolni kellett az uralkodók állásfoglalásával, s ezt fennen bizonyítja az általunk idézett két sándori és az egy vilmosi levél. Bismarck zseniálisan átalakította a német külügyminisztérium hivatalnoki apparátusát,⁷⁸ s nem kis erőfeszítéssel leküzdötte a német tábornoki kar ellenállását,⁷⁹ amely a császár politikáját, többek között oroszba-

rátárgát támogatta, ráadásul az agg német uralkodót katonai kategóriákban lehetett igazán befolyásolni. Ez a két fontos aspektus a közvélemény formálói, az újságírók, az újságtulajdonosok számára a kettős szövetség kapcsán az információszerezés további bonyolult lehetőségét nyitotta meg.

A konzervatív francia vélemények bemutatásával a szövetségből kimaradt, de azt éberén figyelő Németországgal rivális nagyhatalom egyfajta reakcióját helyeztük előtérbe. További kutatások szükségesek ahhoz, hogy e kérdéskörben szintén fontos szerepet játszó, a német közvéleményt alapvetően meghatározó konzervatív és liberális újságok kettős szövetséggel kapcsolatos állásfoglalását feltárjuk.

Jegyzetek

¹ Európa története. Szerk. Gunst Péter. Debrecen, 1993. 309.

² *Czövek István*: Bismarck sajtópolitikája. In: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Testület kiadványa. Nyíregyháza, 1999. 5.

³ *Howard, Michael*: The Franco-Prussian War. London, 1981. 21.

⁴ *Caron, Jean Claude*: L'Europe au XIX-e siècle. Des nations aux nationalismes 1815–1914. Paris, 1996. 477.

⁵ Az utóbbira jó példa Franciaország 1815 utáni állapota, az előbbire a berlini kongresszus, mert „... Anglia, és nem Ausztria–Magyarország ismerte el jogunkat Karszra és Batumira, mely területek megszerzését Oroszország közvéleménye ugyanolyan energikusan követelte, mint ahogy Németország 1870–71-ben követelte Elzász bekebelezését.” ld.: *Hvosztov, Vlagyimir Mihajlovics*: P. A. Suvalov o Berlinszkom kongressze 1878. g. Krasznij Archiv. Moszkva, 1944. t. 1. IX. 96.

⁶ *Ormos Mária –Majoros István*: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Bp. 1998. 13.

⁷ *Tokody Gyula –Niederhauser Emil*: Németország története. Bp. 1972. 206.

⁸ *Diószegi István*: A hatalmi politika másfél évszázada. Bp. 1994. 184.

⁹ *Kissinger, Henry*: Diplomácia. Bp. 1998. 94.

¹⁰ *Kennedy, Paul*: The Rise and Fall of the Great Powers. Fantana Press. 1989. 112.

¹¹ A dokumentum megtalálható a bonni Kültügyi Levéltár I. A. B. i. Rußland No 65. fondjában 10214 A 45–87. számon, valamint a Die große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des auswärtigen Amtes. Hrsg. von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme. Berlin, 1922. III. k.

¹² *Diószegi István*: Bismarck és Andrássy. Bp. 1998; *Görtemaker Manfred*: Deutschland im 19. Jahrhundert. Bonn, 1996.; *Angelow, Jürgen*: Bismarck und der Zweibund 1879–90. Friedrichruh, 1998. stb.

¹³ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (továbbiakban PA) Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10 210 2/12

¹⁴ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61.

¹⁵ Többek között ld.: *Angelow*: i. m. 8.

¹⁶ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10214 A 45–87. 7.

¹⁷ Uo.

¹⁸ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10214 A 45–87. 9.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10214 A 45–87. 12–13.

²³ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10210 2/12. 24–25.

²⁴ Uo.

²⁵ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10210 2/12. 26–27.

²⁶ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10210 2/12. 29.

²⁷ A 19. századi közvéleményről ld.: *Childs, H. Luis*: Public Opinion (Nature, Formation and Role). London, 1965; *Crotty, W. James*: Public Opinion and Politics. New York–London, 1999; *Gorskov, Konsztantyin M.*: Obscsesztvennoje mnyenije i jego gyejsztvityelnoszty. In: Polityicseszkoje szamoobrazovanyije. 1981. No 4. 28–35.; *Fedotova, Natalija L.*: K isztorii isszledovanyij obscsesztvennogo mnyenijja. In: Szociologicseszkiye isszledovanyija. 1980. No 4. 161–169.; *Czövek István*: Hatalom és közvélemény II.

Sándor korában. Nyíregyháza, 1999. stb. A francia közvéleményről ld.: *Hatin, Emil*: Bibliographie de la presse périodique française. Paris, 1965.; *Albert Pierre–Terron, François*: Histoire de la presse. Paris, 1970. stb.

²⁸ „A közvélemény tekintetében a sajtónál a múlt század viszonylatában nincs megbízhatóbb forrás. A megbízhatóságon itt persze nem azt kell érteni, hogy az újságok adatai pontosak. Hanem azt, hogy pontosan visszaadták a felső körök – vagy azok hangadóinak – a véleményét.” *Czövek István*: Hatalom és közvélemény II. Sándor korában. Nyíregyháza, 1999. (Niederhauser Emil előszavával.)

²⁹ Ld.: *Hatin*: i. m.

³⁰ Erre az orosz Birzsevice Vedomosztyi esete a példa, melyet 1861-ben alapított egy K. V. Trubnyikov nevezetű bankár, és melyet 1874-ben 220 000 rubelért vásárolt meg tőle V. P. Poletyika egy öntöde (!) tulajdonosa, s ez nem tekinthető kis összegnek.

³¹ Korábban liberális, protestáns lap, amelyet 1868 előtt alapítottak.

³² A *Le Temps*-t 1861. április 25-én hozták létre, és mint a francia diplomácia hangját tartják számon. Alapítója Auguste Nefftzer (1820–1876) a strasbourgi teológiát végezte el, és huszonhárom évesen a *La Presse*-nél dolgozik. Nefftzer nagy fontosságot tulajdonított a külföldi hírek minél gyorsabb publikálásának. Londonban Luis Blanc, Rómában André Erdan, Németországban Louis Seiquerlet, az USA-ban George Clemenceau dolgozott kiküldött újságíróként. Az újság szemlélete a mérsékelt parlamenti köztársasági államforma eszméisége irányába tolódott el, s a katolikus koncepciók megingathatatlan ellenségeként lépett fel. A *Le Temps* keveset cikkezett Oroszországról és Törökországról, de nagy figyelemmel kísérte a német eseményeket és az Osztrák–Magyar Monarchia politikáját. A bismarcki irányvonalat szemlélve hamar rájött, hogy egy katonai vereség végzetes lehet Franciaország számára, s félredobva óvatosságát 1870-ben nyíltan szembeállt Thiers háborúba lépésével.

³³ Bismarck 1879. szeptember 21–24. között tárgyalt Bécsben.

³⁴ Teisserence de Bort.

³⁵ *Le Pays*, 1879. szeptember 28. P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 1

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

³⁸ Konzervatív, katolikusellenes, 1868 után alapították.

³⁹ *L'Estafette*, szeptember 28. P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 2.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Konzervatív újság, 1868 után alapították.

⁴⁹ *Gazette de Voss*, 1879. szeptember 27. P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 4.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ *Le Siècle* korábban III. Napóleon-ellenes volt. 1868 előtt alapították.

⁵⁴ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 5.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ *Le Français Paris*, 1878. szeptember 29. P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207. 6.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ *Le Soleil*, 1879. november 20. P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10207 14.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 1–2.

⁶⁷ Uo. 1856. április 15-én A. M. Gorcsakovot kinevezték külügyminiszternek. Kinevezése után átszervezte a külügyminisztérium munkáját, amiben kiváló segítőtársnak bizonyult Alekszander Genrikovics Zsomini (1817–1888), aki jó stílusza és tehetséges hivatalnok volt, ugyanakkor feltétlen híve is.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61.

⁷⁰ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61. 17.

⁷¹ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61. 18.

⁷² P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61. 19.

⁷³ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61. 21–22.

⁷⁴ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61. 22.

⁷⁵ P A Bonn I. A. B. i. Rußland No 65. 10211 A 64–61. 23.

⁷⁶ Erre utaló munkák az utóbbi időben is születtek. A bécsi „látogatás célját az orosz ügyvivő abban látta, hogy Bismarck meg akarja ismerni az Andrássy visszalépése és Taaffe kormányalakítása folytán előállt helyzetet.” *Diószegi István*: Bismarck és Andrássy. Bp. 1998. 345. Továbbá: *Angelow, Jürgen*: Kalkül und Prestige. Köln, 2000. stb.

⁷⁷ A téma nemzetközi történészkonferencián történő megvitatására ld.: Der „Zweibund” 1879. Szerk.: Rumpler, Helmut. Historikergespräch Österreich–Bundesrepublik Deutschland. 1994. Wien; *Shanafelt, Gary W.*: The Secret Enemy. New York, 1985.,

⁷⁸ Többek között: Von Bülow, Bernhard, Ernst példa erre.

⁷⁹ Helmuth von Moltke vezérkari főnökről és Edwin von Manteuffell vezértábornagyról van elsősorban szó.

VICENTE RISCO ÉS A GALEGO NACIONALIZMUS ELMÉLETE

Vicente Martínez-Risco y Agüero (1884–1963) születése szerint a 18. századtól formálódó spanyol nemesi középosztály tagja volt. Családjában természetesen élt együtt a *fidalgo* (*hidalgo*) tradíció és a szabad pályákon, illetve az államapparátusban való érvényesülés vágya. Maga Vicente Risco is jogot végzett Santiago de Compostelában, 1906-ban, és édesapja nyomdokait követve galíciai szülővárosában, Ourensében vállalt hivatalt. Ekkoriban intellektuális érdeklődése igen szerteágazó volt. Olvasta az irodalmi avantgarde szerzőit és kora filozófusait. Nagy hatást gyakoroltak rá Nietzsche gondolatai és a dekadentizmus, de foglalkoztatta az orientalisztika és az okkultizmus is. A szellemi kalandokban társai voltak gyermekkori barátai, Florentino López Cuevillas (1886–1958) és Ramón Otero Pedrayo (1888–1976), akiket ugyancsak a galego kultúra jeles képviselőiként tartunk számon.

Riscót az 1910-es évektől intellektuális ambíciói jogászi-hivatalnoki pályájától egyre inkább elidegenítették. Ekkor már cikkei jelentek meg társadalmi, politikai kérdésekről, és fordított: a 18. századi anacreontika líráját, Verlaine-t és a Mahabharatát. 1913-ban Madridba ment, hogy tanári képesítést szerezzen. 1916-ban tért vissza Ourensébe, ahol a tanítóképző történelemtanára lett. A következő évben Arturo Noguerol Buján (1880–1936) ügyvéd, újságíró és Risco irodalmi és „*neosófiai*”, azaz egyfajta új bölcséletet, új életszemléletet közvetítő lapot alapított *La Centuria* címmel. A folyóirat nem volt hosszú életű, 1917 júniusa és 1918 júliusa között hét száma jelent meg, kevés kivétellel még nem galego, hanem spanyol nyelvű írásokkal. Szerepe a galíciai nacionalizmus történetében mégis jelentős, mint olyan műhelyé, mely az 1920-as évek galego szellemi életét domináló *Nós* csoport előfutára volt.

Távolról, a spanyol egység felől tekintve a galego nemzeti mozgalom a következőképpen fest: „A [19.] század végén éledő katalán, baszk és galíciai nacionalista mozgalmaknak hosszabb az élettartamuk, mert a restaurációs politika miatti elégedetlenség is táplálja őket. Egy időben jönnek létre, és mindhárom saját régiója idealizált történeti képét alakítja ki – (...) a centralizmusban látják Spanyolország bajainak okozóját, haladást és jólétet ígérnek a jövőre nézve, ha *nemzeti* programjuk megvalósul. (...) A 20. század során a regionalizmusok követelőzőbbek és nacionalistábbak lesznek, és céljuk az autonómia megszerzése lesz. Annak ellenére, hogy eredetükben és mitológiájukban egyeznek, a három mozgalom fejlődése nagyon eltérő: a katalán nacionalizmus a középosztályokat tüzelte fel, hogy a helyi polgárság gazdasági céljainak szolgálatába állítsa őket, a baszk mély törést idézett elő Euskalherriá (Baskföld) lakóinak kollektív tudatában, a galíciai pedig nem lett több városi értelmiségi irányzatnál.”¹

Vicente Risco csatlakozott a galego nacionalistákhoz, és cikkei és esszéi által hamarosan a mozgalom elismert ideológusa lett. 1918-ban kezdett az *A Nosa Terra* (A mi földünk) című folyóiratnak dolgozni. Itt közölte nagy hatású írását *A galego nacionalizmus elmélete* (*Teoría do nazonalismo galego*) címmel, melyet fordításban közlünk.

Vicente Risco munkássága kapcsán érdemes, alább közölt szövege megértéséhez pedig szükséges némileg árnyalni a spanyol egység felől közelítve némileg leegyszerűsítettnek látszó képet. A galego nemzeti mozgalom története az elméleti alap, illetve az önmeghatározás módosulásában is megragadhatóan, kronologikusan szakaszolható. Az első periódus az 1880-as években ért véget, mikor a

19. század közepén kibontakozó galego *provincializmust* a *regionalizmus* váltotta fel. Majd a regionalizmus helyét a voltaképpen *nacionalizmus* vette át, definitív módon 1918. november 17–18-án. Ekkor tartották ugyanis az anyanyelvben való testvériség mozgalmának² első nagygyűlését (*1ª Asemblea das „Irmandades da Fala”*) Lugóban, Antón Lousada Diéguez (1884–1929) elnökletével, ahol a résztvevők a galego néphez intézett manifesztumukban kinyilvánították, hogy nacionalistának tekintik magukat: „Mivel Galíciában megvan a nemzeti lét minden alapvető jellegzetessége, mi magunkat máától kezdve örökre galego nacionalistáknak nevezzük, hiszen a »regionalizmus« kifejezés nem fedi minden törekvésünket, és nem is öleli fel problémáinkat a maguk teljes intenzitásában.”³

Irmandades da Fala – jellemzően értelmiségi csoportosulások, társaságok, melyek 1916-tól kezdve alakultak Galícia szerte, főleg a városokban (1923-ra számuk elérte a 28-at),⁴ a történelmi hagyományra épülő nemzeti célok érdekében. Névválasztásuk sokatmondó. Az elnevezés első tagja: *Hermada/Irmandade*, a középkor többfunkciós városi milíciája a spanyol múltból jól ismert fogalom. Egyrészt folytonosságot sejtet, a historizáló tradícióval való kontinuitását, másfelől érzékelteti a mozgalom urbánus kötődéseit, progresszivitását, harcos jellegét. Gondoljunk csak Fernand Braudel megjegyzésére a *Hermada* kora újkori szerepével kapcsolatban: „Az első *Hermada* széles körű városi mozgalom volt, vészharangjai városról városra riasztják egymást, az új idők hírnökeiként.”⁵ Valahogy így volt ez a modern kori testvéri társaságok esetében is, melyek ahogy az elnevezés második fele, a *Fala*, a beszéd, a beszélt nyelv, a beszélgetés szó jelzi, a galego nyelv, ezen keresztül a nemzeti kultúra, a történelmi hagyomány felélesztése, védelme érdekében szerveződtek. Mozgalmuk jellege mindvégig kulturális és társadalmi maradt, főként az anyanyelvre és a nemzeti irodalomra irányuló kezdeményezésekkel, erős kötődésekkel a galego kultúra megújulásának kezdetét jelentő, az európai romantika áramlatába illeszkedő *Rexurdimento* (Újjászületés) irodalmi programjához. Az alapvetően kulturális nacionalizmust politikai alakulatok létrejötte is kísérte, a galíciái nacionalista mozgalom legjelentősebb politikai pártja 1931-ben alakult meg *Partido Galeguista* néven, Pontevedrában, 22 szervezetet egyesítve, az autonomistáktól az *Irmandades* tagjaiig.

Az 1920-as évek rendkívül gazdag időszaka volt a galego kultúrának az irodalom, a képzőművészet, de talán leginkább az elmélet terén, sajátos világlátás, merőben új gondolkodásmód kialakulásának kezdete.⁶ Ekkor jött létre a spanyol polgárháborút megelőző időszak legkiemelkedőbb és egyben legambiciózusabb galego sajtóterméke, az 1920. október 30-án induló *Nós* (Mi) című folyóirat (nem összekeverendő a hasonló című madridi lappal). Ennek lett irodalmi vezetője Vicente Risco. Az Ourensében szerkesztett *Nós* körül ott voltak az *Irmandades da Fala* idősebb alkotói, az 1880 és 1890 között születettek, akiket szokás „Risco generációjaként” emlegetni, például Lousada Diéguez, Florentino Cuevillas, Ramón Otero Pedrayo, Ramón Cabanillas Enríquez (1876–1959), Alfonso Daniel Rodríguez Castelao (1886–1950) vagy Xoán Vicente Viqueira (1886–1924), akitől összeállításunkban szintén közlünk írást. És a korábban már a *La Centuria* köréhez is kapcsolódó fiatalabb generáció tagjai, mint Fermín Bouza Brey (1901–1973), Ricardo Carballo Calero (1910–1990) vagy Álvaro Cunqueiro (1911–1981).⁷ A névsor korántsem teljes, hiszen a havonta megjelenő *Nós* a galego szellemi élet legkiválóbbjainak találkozási pontja volt bő másfél évtizeden át. Utolsó, 137/138.

száma az 1937. május–júniusi volt (megjegyzendő, hogy a lap 1923–1925 között szünetelt).

A *Nós* gyakran közölt portugál szerzőket, hiszen a szomszédos ország nemcsak földrajzilag, de nyelvi és kulturálisan is igen közel áll a galegókhoz. A nacionalisták szemében pedig történelmileg, politikailag bizonyos esetekben Portugália képviselte az ellenpontot, az alternatívát Kasztíliaival szemben.⁸ Gesztusértékű, hogy a programszerűen kizárólag galego nyelvű folyóirat eredetiben közölt portugál verseket.

Hasonló szellemi közelséget éreztek a lap készítői a kelta tradíció okán az írekhez is. Spanyolországban először a *Nós* hasábjain jelentek meg részletek Joyce *Ulysses*éből, két fejezet Otero Pedrayo fordításában.⁹

A spanyol Második Köztársaság (1931–1933) idején a *Nós* csoport fő ideológusa, Vicente Risco elfordult a nacionalizmustól, és 1935-ben már a galego jobboldal egyik vezéralakjává vált.¹⁰ A polgárháború, mely két kibékíthetetlen táborra, sőt két szemben álló harcoló félre osztotta Spanyolországot, a galego nemzeti mozgalom képviselőit is állásfoglalásra készítette. Így például Otero Pedrayo 1937-ben katedrájáról lemondva belső emigrációba vonult. Erkölcsei meggyőződése a Franco-diktatúrával szemben kemény ellenzékivé tette.¹¹ A másik pólust képviselte például Vicente Risco, aki egyfajta csendes szimpátiával támogatta a francóisták győzelmét követően kiépülő rendszert. Ettől kezdve haláláig jórészt spanyolul publikálta irodalmi és történeti műveit, szinte tagadásaként mindannak, amit mint a galego nemzeti mozgalom vezéralakja képviselt.

Vicente Risco: A galego nacionalizmus elmélete¹²

I.

Nacionalizmusunk korszakolása

Anélkül, hogy elmerülnék történelmünkben és lázadó *testvéreinkre*¹³ vagy más kevésbé emlékezetes rebellekre hivatkoznánk, maradjunk csak a modern kornál, melynek kezdetét jelezi Antolín Faraldo¹⁴ fellépése 1844-ben, aki vállalkozott arra, amire előtte még senki: meghatározva az egyes jegyeket, melyek a galego regionalizmus korszakait jellemezték, kimondta: még kevesen vagyunk, akik *nacionalizmusról* beszélünk, de napról napra többen leszünk. Az egyik A Coruña-i regionalista pedig, nemrégiben mozgalmunkról írva, elkülönítette egyes történeti korszakait.

Eszerint nacionalizmusunk először irodalmi volt és romantikus, úgy 1855-ben, mikor Vicetto¹⁵ és Murguía¹⁶ a közönség elé lépett; aztán, 1892-től Alfredo Brañas¹⁷ nyomán gazdasági jelleget öltött; 1907-ben agrárius volt, a *Solidaridad Gallega*¹⁸ által; és politikai lett 1917-ben. Ezeknek az eltérő szakaszoknak a vizsgálatára fontos tényekre világít rá.

Először. A nemzet-lét igénye Galíciában a 19. század első felében került felszínre, talán lázadásként egy, a realitással szemben érzéketlen korszak eszméi ellen, melyek sürgették a kulturális sokszínűség eltüntetését és a törvényi uniformizálást.

Másodszor. Ahogy múlik az idő, a galego valóságnak egyre újabb rétegei tárulnak fel, mert e részek is megmutatják az életünk teljességét átható fogyatékoságokat.

Harmadszor. A galego nacionalizmus eredete romantikus, vagy, ha tetszik, a középkorra tekintő és historizáló, szemben a 19. századi filozófusok *a priori* politikai és társadalmi rendszereivel.

Negyedszer. A nacionalizmus mindvégig elsősorban az értelmiség ügye maradt anélkül, hogy bővebb tudást szereztünk volna az alsóbb rétegek vágyairól.

No igen, nacionalizmusunkkal elődeink nyomában haladunk, és bár nem távolodunk el tőlük nagyon, hiszen magunk is romantikusok és historizálók vagyunk, mégsem azonosulhatunk velük teljesen. Ennek pedig három oka van: először is az, hogy a mi nacionalizmusunk a galegolétnek nem csupán egy-egy aspektusát helyezi előtérbe, hanem egyszerre mindenre kiterjed; másodsor, mi nem elégszünk meg az ő követeléseikkel: mi galego mivoltunkban mohóbbak vagyunk; és harmadszor, mi gondolkodásmódunkat jelenünk huszadik századiságával kívánjuk átítatni, és hazánkból ki akarunk söpörni minden 19. századi filozófiát.

Ezért mondhatjuk tehát, hogy nacionalizmusunk *teljes, radikális és huszadik századi*.

II.

Mit is jelent a „huszadik századiság”

Mi, ourensei nacionalisták ma is érvényesnek tartjuk a gondolatot, amit neosófiaí folyóiratunk első számának¹⁹ *Beköszöntőjében* kifejtettünk: „Meggyőződésünk, hogy a modern ember joga és kötelessége a dolgokat a korábbtól eltérő módon interpretálni, új értelmet keresve mindenben, újszülött lélekkel szemlélve a világot. Napjainkban egyesek érzékenysége oly kifinomult, hogy százával találunk új, korábban fel sem merülő lehetőségeket a felemelkedésre. Így születik bennünk, huszadik századi emberekben az a világszemlélet, mely semmiben sem rokon az elmúlt, korlátolt századéval. Eddig friss lelkünkkel a múltban éltünk, de a mostani világháború nagy, véres csapásából a nyugati lélek talán megifjodva kerül ki majd, amint egy új hit jegyében születik újjá.

Tehát sem a művészet, sem a tudomány, sem a morál nem ugyanaz már, mint apáink idejében volt, hiszen kibontakozott egy újfajta bölcsesség, a mi legfőbb hajtóerőnk, és ezért nevezzük a *La Centuriát neozófiaí* lapnak, ami annyit tesz, hogy mint valódi e századi folyóirat azokra az új eszmékre reflektál, melyek a háború előtt kezdtek meghatározóvá válni a dél-amerikai gondolkodásban.”²⁰

Xenius,²¹ a nagy katalán, aki hasonlóan vélekedik, mint mi, a következőket mondja egy hozzánk intézett levelében: „Igen, valóban van egyfajta új érzékenységünk, mellyel felfedezzük a tegnap még nem ismert formákat. Figyeljék csak meg például (erre már korábban is rámutattam), ha napjainkban egy értő néző vagy olvasó elé régebbi korok könyve kerül, vagy megáll egy múzeumi kép előtt, érzi, majd megéri azt, anélkül hogy a szociológiához kellene fordulnia, vagy rekonstruálnia kellene a kort, amelyben a mű született, ellentétben azzal, ahogy ez még Taine²² idejében szükségesnek látszott.

Őnök *neozófiának* nevezik az érzékenység eme új formáit; én már korábban is ajánlottam, és ezúttal ismét javaslom a kronologikus meghatározást, a *huszadik századiságot*. A két kifejezés hasonló módon óvatos: hiszen korunk szellemiségét a tendenciák értékelésével még nem lehet jellemezni (a folyamatosan változó színen magunk is szereplők vagyunk, s nincs kellő távlatunk az ítéletalkotáshoz), csak annyit tehetünk, hogy egyszerűen számba vesszük a különbségeket és újdonságokat.”

Mi nem vagyunk olyan óvatosak, mint Xenius. Számunkra az említett különbség olyan jelentős, az újszerűség annyira új, hogy már nem értjük azokat, akik úgy gondolkoznak, mint a 19. századiak, vagyis azok, akik – ahogy a közelmúltban a *Noroeste*²³ írta – a politikát a moreti²⁴ diskurzus alapján, a filozófiát pedig González Serrano²⁵ értekezései alapján tanulmányozzák. Mindennek az az oka, hogy ők filozófián nevelkedtek, mi pedig a történelmen, és ez a két diszciplína egymástól különböző, homlokegyenest ellentétes módon tükrözi a valóságot.

A filozófián nevelkedett ember *statikusnak* látja a világot, mintha kezdettől fogva állandó volna, szabályosan és változatlanul működne, örök törvények irányítása alatt. A szintetizálásra törekvő tudomány és a filozófia ezen a tévedésen alapszik. Így a 19. század embere, a racionalista, abban hisz, hogy tudományos módon megismerhető a valóság, és elméleteket meg törvényeket rendel az elvont és mítikus emberképhez, melyet maga alkotott, mint a haladás vagy a szükségszerű fejlődés mítoszáét és még annyi mást.

Mi, akik történelmen és kritikán nevelkedtünk, már nem hiszünk a szükségszerű fejlődésben, sem a haladásban, sem a természeti törvényekben, mert tudjuk, hogy mindez a saját elménk szülötte, ahogy azzal is tisztában vagyunk, hogy a tudományos ismeret sem lehet másmilyen, csak viszonylagos és ideiglenes, és hogy a racionalizmus a nyugati mentalitás fogyatékosága, ami talán – minthogy a gondolat a nyelv terméke – speciálisan az ideoeurópai nyelvek struktúrájának köszönhető.

A világról alkotott *statikus* képzetet bennünk a *dinamikus* képzet váltotta fel, mely a fejlődés keleti felfogásán alapszik. A mi tudományunk a történelem; a konkrét valóságot tanulmányozzuk, és állítjuk, hogy az absztrakciónak éppen a nem-lét az elválaszthatatlan tulajdonsága.

III.

Galícia konkrét problémái

Nézzünk mindjárt egy példát arra, hogyan is látjuk mi ezt a kérdést. Egyikünk, a huszadik századiak közül való Arturo Noguerol²⁶ *A nosa política* (A mi politikánk) című cikkében a következőkben jelölte meg a nemzetünk számára legégetőbb problémákat – megszámozom őket, mert a továbbiakban így hivatkozom rájuk:

I. Milyen körülmények és tulajdonságok határozzák meg a galego faj jellegét?

II. Megfelel-e a galegónak, hogy továbbra is agrár nemzet maradjon, vagy éppen ellenkezőleg, jobb lenne, ha iparos és kereskedő nemzetté válna?

III. Fontos-e Galiciának, hogy fennhatóságát kiterjessze a Leóni Királyság északi részén lévő szénléőhelyekre?²⁷

IV. Megfelel-e Galiciának, hogy továbbra is fenntartsa a Spanyolországgal meglévő perszonáluniót.²⁸

V. Mi sürgetőbb Galiciában: a *foro*²⁹ megszüntetése vagy a kikötők átalakítása és a tervezett vasútvonalak kiépítése, hogy a háború után megfeleljenek a nemzetközi tengeri kereskedelemnek?

VI. Mire kell előbb figyelmet fordítani, a *foro* problémájára, vagy a kertekben az elromlott öntözőrendszerek helyreállítására?

VII. Mi áll inkább érdekünkben, a kormányforma vagy az alkotmányos rendszer megváltozása?

VIII. Mi a fontosabb nekünk, a mezőgazdasági szövetkezetek erősítése, vagy az, hogy elismerjék a helyi önkormányzatokat mint jogi személyeket?

Ezek a jelenleg legaktuálisabb kérdések tisztán galego szempontok szerint fogalmazódtak meg. Mikor Noguerol úr felveti őket, a mai, konkrét galíciai valóságból indul ki, és nincs tekintettel azokra a megfontolásokra és elméletekre, melyek nem vonatkoznak kifejezetten ránk. Noguerol úr Galícia problémáit teljességgel objektív és tudományos módon szemléli, és nem kíván azzal foglalkozni, vajon hogyan lehetne a legracionálisabban, vagy ha tetszik, a legkönnyebben megoldani őket, ily módon Noguerol szakít minden jelenlegi politikai koncepcióval; és jó, hogy szakít velük: egyenesen a lényegre tér, anélkül, hogy az általános kérdéseknél hosszan időzne. Ilyen a modern ember gondolkodásmódja, azé, aki nem ismeri a biztos receptet, csupán kérdez.

Mert számunkra nem fontos, hogy mit mondanak Galícián kívül, és nem lehetünk tekintettel egyetlen párt érdekeire vagy megoldási javaslataira sem. Akár akarják, akár nem, nekünk kell irányítanunk őket, úgy, hogy kénytelenek legyenek beépíteni saját programjukba a mi elképzeléseinket...

És most vizsgáljunk meg egyet azok közül a problémák közül, melyeket Noguerol úr felvet. Mégpedig a IV-es számút.

IV.

A két Spanyolország

Galícia jelenleg egy politikai realitás része: Spanyolországé.

És mi most azt kérdezzük: milyen is ez a Spanyolország? A modern spanyol gondolkodás Ortega Gasset³⁰ által azt feleli erre, hogy két Spanyolország van: a vitális Spanyolország, mely az ibériai nemzetiségek összessége, és a hivatalos Spanyolország, vagy másként a jelenlegi spanyol állam, mely ellenszenvet vált ki minden spanyolból. Hangsúlyozzuk, hogy e két Spanyolország között alapvető különbség van.

A spanyol állam, melyet az ibériai nemzetek szabadságának rovására hozott létre az osztrák despotizmus, és amely hamarosan szövetségesre talált a francia forradalom apriorista alapelveiben, egy olyan elaggott, ám agyafűrt politikai gépezet, melynek jellegzetes tulajdonsága a rossz hatékonyság. Már egy jó ideje mi mindannyian felismertük, hogy a spanyol állam csupán arra szolgál, hogy a kormányzati körök zsarnokságát, hozzá nem értését és önkényeskedését fenntartsa.

Másképpen nem is maradna fenn egy olyan állam egysége, mely mindenáron centralizált, uniformizált és homogenizált szervezettel és törvényekkel akarja kormányozni a nemzetiségek heterogén együttesét. Az ilyen állam nem egyszerűen azért nem hatékony, mert nem alkalmazkodik a realitásokhoz, hanem azért sem, mert nemzetiségeinek lehetetlenné teszi, hogy részt vegyenek saját problémáik megoldásában.

Az állam nem más, mint a filozófiába vetett hit; a középkor élő struktúráit lebontva a királyok abszolút hatalma hozta létre, akik eszméiket a bolognai jogászok által felfrissített római jog rendszeréből merítették. Az ügyvédek, mint mételty a társadalom testén, fokozatosan metafizikai formulákra redukálják az életet, hogy megfojtsák a szabadságot, és ők voltak azok, akik kitalálták a törvény előtti egyenlőség elvét, ami a jogtalanságnak és a rossz kormányzásnak a legrafináltabb formája. Mert nem beszélhetünk egy nép kormányzásáról ott, ahol mindenki csak engedelmeskedik ahelyett, hogy mindenkinek jó lenne a közérzete: a *kormányznak*, galego felfogás szerint, azt kell elősegítenie, hogy mindenki boldogulhasson.

Akarjuk-e tehát, hogy Galícia elszakadjon Spanyolországtól? A válaszadáshoz a két Spanyolország-értelmezésre kell visszautalnunk: a hivatalos Spanyolország tekintetében a felelet: igen. Azt akarjuk, hogy tűnjön el az egységes állam, az agyrém-állam, amelyben sem Galícia, sem Ibéria más népei nem akarnak és nem is tudnak tovább együtt élni. Nem kívánjuk tiszteletben tartani a spanyol államnak egyetlen olyan intézményét sem, amely előzőleg el nem ismeri Galícia integritását.

A vitális Spanyolország tekintetében azt feleljük, nem. Olyan Galíciát tervezünk, mely része az élő, színes és gazdag ibériai valóságnak, és része egy olyan eljövendő, erős spanyol konföderációnak, ahol a szabadon egyesült demokráciák autonóm módon, maguk határoznak minden olyan kérdésben, mely saját problémáikat érinti.

Mindezek alapján már megadhatjuk a VII., az alkotmányreformot érintő kérdésre a választ, mely lényegében benne foglaltatik a küldöttek gyűlésének³¹ ismert határozatában.

Jegyzetek

¹ *García de Cortázar – González Vesga*: Spanyolország története. Ford.: Lakatos Zsuzsa, Renteria Anikó, Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 388.

² Ezt a „kb. nyelvművelő közösség” kifejezéssel értelmezi Pál Ferenc, *Luís G. Tosar* Tegnapi és mai galego költők című írásának fordításakor. Parnasszus IV. évfolyam 4. szám, 2000. tél, 90.

³ A kiáltvány szövegéből idéz *Ramón Villares*: História da Galiza. Lisszabon, Livros Horizonte, 1991. 162.

⁴ Uo. 161.

⁵ *Fernand Braudel*: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. Ford.: R. Szilágyi Éva. Budapest, Akadémiai Kiadó–Osiris Kiadó, 1996. II. köt. 705.

⁶ *Vö. Xosé M. Salgado*: O grupo «Nós». O Seminário de Estudos Galegos. COLÓQUIO/Letras, 1995. 137/138. sz. 93–114.

⁷ A magyar olvasó is találkozhat az említett szerzők némelyikének műveivel, ha kezébe veszi a nemrégiben megjelent galego irodalmi összeállításokat pl. a Parnasszus 2000. tél 89–140., Magyar Napló 2003. november 36–53.

⁸ *Vö. például Antón Villar Ponte*: O Camiño Direito. In: Prosa política no tempo das Irmandades da Fala. Vigo, Edición de Lourenzo Fernández Prieto, Manuel M. Barreiro, AS-PG, 1996. 143–146.

⁹ *Vö. Diccionario da Literatura Galega*. I. Autores, II. Publicacións periódicas. Coordinación: Dolores Vilavedra. Galaxia, 1995. II. köt. 333.

¹⁰ *Vö. Prosa política...* i. m. 100.

¹¹ *Vö. Xosé M. Salgado*: i. m. 104.

¹² Ez az írás először az *A Nossa Terra* című folyóiratban jelent meg 1918. július 20-án. A fordításhoz a *Prosa política...* i. m. kötetben közölt szöveget használtuk. Az alábbiak fordítói jegyzetek.

¹³ Utalás a történelmi Irmandade mozgalomra.

¹⁴ Antolín Faraldo Asorey (1822–1853) publicista, politikus. Ő volt az első, aki megkísérelte, hogy a galego nemzeti mozgalomnak, még provincialista szakaszában, strukturált ideológiát dolgozzon ki. Ezt elsősorban a kelta eredet keresése, a galego terület történelmi hagyományon alapuló körülhatárolása és az önrendelkezés kérdése határozta meg.

¹⁵ Benito Vicetto Pérez (1824–1878) író, történész. A galego provincializmus kiemelkedő alakja.

¹⁶ Manuel Martínez Murgía (1833–1923) író, újságíró, történész, a galego történetírás egyben a galegizmus legjelesebb 19. századi alakja.

¹⁷ Alfredo Brañas Menéndez (1859–1900) jogász, közgazdász, író publicista. Murgúa mellett a galego regionalizmus korszakának másik jelentős alakja, a katolikus-tradicionalista, antiliberalis irányzat vezető teoretikusa.

¹⁸ A Solidaridad Galega 1907-ben jött létre A Corunában, politikailag meglehetősen heterogén választási szövetségként. Társadalmi bázisát elsősorban a politikai szerepet kívánó középrétegek jelentették. Programjában erős volt a decentralizációs és agrárius jelleg. 1912-es megszűnése után is hatással maradt a galego politikai és szellemi életre, hidat képezve a galegizmus regionalista és nacionalista periódusa között.

¹⁹ Az ourensei *La Centuria* című folyóirat 1917. júniusi száma.

²⁰ A 19–20. század fordulóján a dél-amerikai országokban a kontinentalizmus újrafogalmazása mellett a nemzeti öntudatra ébredés problematikája, a nemzeti karakter (sajátos etnikai háttérrel) és a szuverenitás kérdése foglalkoztatta leginkább a gondolkodókat. A művészetben elsősorban a korabeli európai irányzatok és a nacionalizmus adta az inspirációt. A világ élvonalához való felzárkózás vágya pedig szorosan összekapcsolódott az oktatás fontosságának pozitívista eszméjével. A jelentős galego kivándorlás révén a galíciai szellemi élet szoros kapcsolatban volt Dél-Amerikával.

²¹ Eugenio d'Ors y Rovira (1881–1945) filozófus, kritikus. A noucentisme (a huszadik századiság), azaz a 20. század eleji katalán modernizációs program kiemelkedő képviselője, aki 1906-tól a *La veu de Catalunya* hasábjain Xenius néven publikálta *Glosari de Xenius* című cikksorozatát.

²² Hyppolyte-Adolphe Taine (1828–1893) francia pozitívista gondolkodó. A művészet filozófiája című műve magyarul is olvasható.

²³ El Noroeste 1896 és 1919 között A Coruña-ban megjelenő galego regionalista és katolikus napilap, mely gyakran foglalkozott a kultúra, az irodalom kérdéseivel.

²⁴ Segismundo Moret y Prendergast (1838–1913) közgazdász, liberális politikus, szónok, tanár. Az 1860-as évektől a spanyol politikai élet jelentős figurája. Több kormányban gyarmatügyi, valamint pénzügyminiszter, 1905–1906-ban miniszterelnök, később házelnök.

²⁵ Urbano González Serrano (1848–1904) filozófus, esszéista, irodalomkritikus, parlamenti képviselő. Neopozitívista, racionalista és szabadelvű gondolkodó.

²⁶ Arturo Noguerol Burján a *La Centuriában* közzétett szociológiai, politikai jegyzeteit spanyolul írta. Jelentős programadó esszéje 1917-ben jelent meg a *La Patria* hasábjain. Vö. *Diccionario da Literatura Galega*. i. m. II. köt. 104. és www.galegos.info.

²⁷ A Leóni Királyság történeti fogalom, kora középkori államalakulat az Ibériai-félszigeten. Az önálló galego királyság 1126-ban szűnt meg, mikor Afonso Reimúndez harmas monarchiában egyesítette Leónt, Kasztíliát és Galíciát. Az spanyol egyesítési folyamatot követően pedig (Castilla y) Leónról már mint tartományról, illetve régióról beszélhetünk. Spanyolország leggazdagabb szénelőhelyei az astúriai után a palenciai-leóni és a cordobai. Bővebben ld. *García de Cortázar–González Vesga*: i. m. 349. és térképmelléklet, illetve *Historia Xeral de Galicia*. Vigo, Edicións A Nosa Terra, 1997.

²⁸ Az 1873–1874-es Első Köztársaságot követő restauráció után Galícia ténylegesen egy alkotmányos monarchia, a Spanyol Királyság része. A galegizmus képviselői a történeti előzményekre hivatkozva, a középkorban gyökerező jogfolytonosság alapján kérdőjelezi meg a politikai keretet. Felbonthatónak vélik a többlépcsős perszonáluniót. Mind V. Károly császár (azaz I. Károly spanyol király 1516–1556) egyesített spanyol monarchiáját, mind a már említett Afonso Raimúndez 12. századi „impériumát”. Így végső soron Galícia fénykorához, a dicsőséges compostelai időszakhoz nyúlnak vissza.

²⁹ A feudális társadalmat szabályozó legfontosabb bérleti rendszer Galíciában, mely az urak és a parasztok viszonyát rendezte a 12. század végétől. Hosszú időre szóló szerződés formájában rögzítette a földhasználatért járó terményben meghatározott bérleti díjat vagy szolgáltatást. A rendszer mindkét félnek előnyös volt, hiszen állandóságot, kiszámíthatóságot biztosított a tulajdonosnak, és bizonyos szabadságot és védelmet adott a földművesnek, de hosszú időre konzerválta a személyi függést és a földtulajdonviszonyokat. Megszüntetésére csak 1926-ban került sor. Vö. *Ramón Villares*: i. m. 61–63.

³⁰ José Ortega y Gasset (1883–1955) madridi filozófus, a modern kori spanyol bölcsélet egyik legjelentősebb alakja, a filozófia esszé műfajának kiváló művelője. Hasonló témát érint magyarul is olvasható írásaiban pl. *Két történelmi esszé*. Ford. Farkas Géza. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1983.

³¹ Risco itt az Asamblea de Parlamentariosra, azaz a küldöttek gyűlésére utal, mely 1887-ben ült össze Lugóban, azzal a céllal, hogy megvitassa azt az alkotmánytervezetet (Proyecto de Constitución para el futuro Estado Galaico), melyet 1883-ban dolgozott ki a galego föderális tanács. A 100 cikkelyből álló dokumentum proklamálta a galego állam szuverenitását, és definiálta a hatalmi ágakat reprezentáló szerveket: a galego nemzetgyűlést mint a törvényhozás, valamint az öttagú tanácsot mint a végrehajtó hatalom szervét.

/Bevezető, fordítás, jegyzetek: Szilágyi Ágnes Judit/

YOÁN VICENTE VIQUEIRA ÉS GALEGO OKTATÁSPOLITIKAI REFORMTERVE

Yoán Vicente Viqueira (Madrid, 1886 – Bergondo, 1924)¹ nemesi családból származó gondolkodó Galíciában tölti gyermekkorát, Betanzosban² végzi az általános iskolát. 1898-ban Madridba költözik, hogy a főváros *Institución Libre de Enseñanza* diákjaként folytassa tanulmányait.

Az *Institución Libre de Enseñanza* intézményét 1876-ban alapította az egyetem oktatói karából kivált tanárok egy csoportja, azzal a szándékkal, hogy megvédje a katedra szabadságát. A 19. század végén ugyanis Spanyolországban a közoktatást a centralizáció, valamint a vallási, politikai és erkölcsi dogmákhoz való erőszakos igazítás jellemezte. Ez a rendszer a szabadgondolkodású oktatókat perifériára kényszerítette, akik reakcióképpen független oktatási központokat hoztak létre. Ezek a központok eleinte az egyetemi képzéshez kötődtek, majd az általános és középiskolák felé orientálódtak.

1881-től kezdtek olyan tanárok tanítani az *Institución*-ban, akiket már ott képeztek. Az 1936-ban kitört polgárháborúig az *Institución Libre de Enseñanza* a kor spanyol kultúrájának egyik központjává vált, és ezen a csatornán keresztül áramlottak Spanyolországba a külföldön kibontakozó leghaladóbb pedagógiai és tudományos elméletek. Rendszeresen jelent meg értesítőjük, a *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, fontosságához a benne publikáló neves gondolkodók, írók, költők is hozzájárultak. A folyóirat egyes cikkeit olyan világhírű szerzők jegyzik, mint Lev Tolsztoj, H. G. Wells, Bertrand Russell, Henri Bergson, Charles Darwin, John Dewey; valamint sokan a spanyol nyelvű irodalom nagy alakjai közül: Juan Ramón Jiménez, Gabriela Mistral, Benito Pérez Galdós, Emilia Pardo Bazán, Azorín. Az *Institución* haladó szellemével hozzájárult több jelentős jogi, oktatási és társadalmi reform megvalósításához, valamint elősegítette a Pedagógiai Múzeum, a *Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas* (továbbtanulási és kutatási tanács, mely a tehetséges diákok – főként európai – továbbtanulására írt ki és osztott szét ösztöndíjakat), a Nemzeti Természettudományi Intézet, a Történelemtudományi Központ és a madridi diákszálló létrejöttét.

Yoán Vicente Viqueiránál is az *Institución* által nevelt, felkészült értelmiségi generáció tagja. Sajnálatos módon igen fiatalon, már 15 éves korától jelentkeztek nála azok az – egész életét befolyásoló – egészségügyi problémák, melyek korai halálához vezettek. Viqueira 1911-ben Madridban diplomázott filozófiából, tanulmányait a párizsi Sorbonne-on folytatta, a *Junta de Ampliación de Estudios* ösztöndíjasaként pedig Lipcsében és Göttingenben tanult szociológiát. A madridi Complutense egyetemen doktorált 1913-ban. 1917-ben elnyerte a Santiago de Compostela-i középiskola, az *Instituto General Técnico* pszichológia-, logika- és etikatanári állását, majd az A Coruña-i gimnáziumban tanított. Galíciába visszatérve a galego nép helyzete, problémái foglalkoztatták, ez lett kutatásainak központi témája. Kapcsolatba kerül Lasadával, Riscóval és Oteróval. Az A Coruña-i *Irmandade da Fala* vezetőjének választották.

Viqueira a modernizmus elkötelezett híve, a tettek embere volt. A galego nyelv iskolai használatáért folyó harc vezéregyeniségeként küzdött a mindenki számára nyitott, galego nyelvű egyetem létrehozásáért, de foglalkozott a középfokú oktatással is. Nézeteit filozófiai és pedagógiai témájú írásokban tette közzé, mint például az *A Nosa Terra* folyóiratban megjelent, spanyol és galego nyelven írott

cikkeiben: *A nosa escola* (A mi iskolánk) 1917; *Pol-a reforma de ortografía* (A helyesírás-reformért) 1918; *Nosos problemas educativos* (Problémák az oktatásban): egy tizenkét cikkből álló sorozat 1918-ban; *Pol-a pureza lingüística* (A nyelv tisztaságáért) 1920. Az alább közölt válogatás programadó írásából való.

A cikkek mellett népies hangvételű verseket is írt, kizárólag galego nyelven, ebben is követve a *galeguismo* elveit. Viqueira korai halála ígéretes filozófusától fosztotta meg Galíciát. Rövid élete során lendületesen gyakorolta a cselekvés filozófiáját, amit áthatott demokratikus és világi gondolkodásmódja, polgári elkötelezettsége. 1930-ban jelent meg barátai által összegyűjtött, korábban már publikált, illetve addig kiadatlan írásainak posztumusz kötete (*Ensayos, poesía, contextos inéditos de Viqueira* [Viqueira esszéi, versei, kiadatlan művei]).

A galego nyelv az iskolában³

Már beszéltem az *A Nosa Terrában* arról, milyen fontos a galego nyelv bevezetése az iskolákban. Hogyan tudjuk ezt elérni? Világos, hogy nem a spanyol nyelv százszázalékos lecserélésére gondolok, szó sincs róla! Pusztán azt szeretnénk elérni, hogy a mi nyelvünk ne legyen teljes mértékben száműzve az oktatásból. A jövőben dől el, hogy ez elegendő-e. Ahhoz, hogy a galego nyelv megjelenhessen az iskolában, első lépésként a tanítónak nem szabad megtiltania a fiúk és a lányok spontán önkifejezését, vagyis hogy saját, tiszta, galego nyelvükön beszéljenek. Mekkora fejlődést jelentene pedagógiaiilag, ha ez megvalósulna Galíciában! Ha erőltetjük a gondolatok idegen nyelvű kifejezését, magát a gondolkodást akadályozzuk nagymértékben, hiszen a *beszéd* és a *gondolkodás* elválaszthatatlanok. A tanárnak még egy lépést kell tennie. Ahol igazán szükséges, például azokban az iskolákban, ahova a tanulmányaikat kezdők járnak, nem kerülheti el, hogy galegól beszéljen, még ha azt csak mint segédnyelvet használja is.

Azonban mindez még nem elegendő. A gyerekek esztétikai és nyelvi nevelése megköveteli, hogy elvigyük az iskolába általában az irodalmat, a népi vagy a népies költészetet, valamint a népi *cántigákat*. Érdekes munka lenne egy galego irodalmi, illetve zenei és irodalmi antológia összeállítása iskoláink számára, ami lehetővé tenné vázolt tervem véghezvitelét. Esztétikai szempontból semmi sem okoz nagyobb élményt, mint a nép lelkéből született művészet; nyelvészeti szempontból pedig a tiszta és szép galego tökéletesítené a mai beszélt nyelvet. Ezenkívül hasznos lenne leírni a gyerekekkel a hallott vagy olvasott verseket, ami hozzászoktatná őket anyanyelvük írásban való használatához.

A fent vázoltak elengedhetetlen feltétele, hogy a Galíciában tanító tudjon galegól. Ezt úgy érhetjük el, hogy már a tanítóképzők felvételi vizsgáján legyen követelmény a galego nyelv ismerete, és ezekben az intézményekben kerüljön bevezetésre a galego nyelv és irodalom mint tantárgy. Nem gondolok itt nagy dolgokra, csak arra vágyom, hogy a tanítók helyesen írjanak és beszéljenek a nép nyelvén, és ismerjék irodalmának jelentősebb alkotásait.

Megismétlem, amit már máskor is elmondtam: itt nem pusztán érzelmi indíttatásról van szó, hanem pedagógiai szükségszerűségről és a diák látókörének bővítéséről. Pedagógiai szükségszerűség, hiszen galegól kell beszélni, hogy a galego gyerek lelkéhez szóljunk. Másrészt pedig bővülnek a tanuló lehetőségei, hisz a két nyelvet beszélő galegók számára mind a spanyol, mind a portugál nyelvterület nyitott

lesz, akik így Spanyolországnak is sokkal hasznosabb és hatékonyabb állampolgáraivá válnak.

Nem várhatom el, hogy a tervem azonnal és teljes egészében megvalósuljon. De beszélünk kell a kérdésről, a megfelelő helyen és a megfelelő alkalommal. Ma vannak galegól beszélő tanítók, és vannak olyan tanítóképzők, amelyek oktatási rendszerébe nem lenne nehéz beilleszteni a galego nyelv oktatását. Ne feledjük továbbá, hogy Galíciában sok a magániskola, amelyek nem tartoznak állami felügyelet alá (oktatási rendszerünknek egyik legérdekesebb jelensége ez), és ezek az intézmények megfelelő terepet nyújthatnak a *galeguismo* számára. Szükség lesz, mint minden megújító törekvés esetében: tapintatra, kitartásra és lelkesedésre.

Gondolatok⁴

*A kitűnő galego,
Lois Porteiro Garea⁵ emlékének*

I.

Mely népekről mondhatjuk el, hogy ma történelmileg kiemelkedőt alkotnak? Azokról, amelyeknek már van kialakult nemzeti öntudatuk. Magyarország, Finnország, Csehország, Holnap talán Írország és... ki tudja, mennyien még! Ha egy nemzet szabad akar lenni, ismernie kell magát, saját lényegét; lehetőleg ne pusztán ismerje, hanem mélyen érezze is át azt. Az elnyomott népeknek az egyetlen járható politikai útja lelkük ébredésével kezdődik!

II.

Ne feledjük: Naviától⁶ innen, nyugatra galegól beszélünk, és akik ezeken a területeken élnek, galegónak mondják magukat! És Bierzo⁷ nagy része is mienk! A történelmi Galícia nagyobb, mint az aktuális területe!

III.

Ma a világtörténelem egyik legnagyobb pillanatát éljük át. Ne feledjük feladatunkat, teljesítsük kötelességünket! Az emberiség számít ránk!

IV.

Íme, legalapvetőbb programunk.

1. Teljes autonómiát Galiciának (a jelenlegi képviselőket *galego parlamente* cserélni).
2. Önkormányzati autonómiát (mindkettő alapvető feltétele az alább felsoroltaknak).
3. Szociális törvényeket (a parasztság felszabadítását, törvényeket a parasztok és munkások védelmében, munkanélküli-segélyt, nyugdíj- és egészségügyi biztosítást stb.).
4. Oktatási reformot (több iskolát, érettségireformot, az egyetem megújítását és bővítését, szakképző iskolák létrehozását).
5. A jólét megteremtését (a mezőgazdaság védelmét, a halászat bővítését, kereskedelmi társaságok alapítását, a kikötők felújítását,

vasútépítést, legalábbis a tengerpart mentén és Santiago és A Coruña között, szabad kereskedelemi övezet kialakítását Galíciában).

Ez csak vázlat. A fent említett pontok alapján teljes körű átalakításra van szükség, amit szakembereknek kell elvégezniük.

V.

Minél távolabb vagyok hazámtól, annál inkább galegónak érzem magam, annál közelebb vagyok népemhez. Talán nem Párizsban, Berlinben és Londonban keseregtem leginkább hanyatlásunkon? Ott éreztem igazán, mit is érhetne nemzetünk. A mi úgynevezett kozmopolitáinknak meg kell tanulniuk körülnézni a világban. Így válnak majd a galego ügy szószólóivá!

VI.

Spanyol vagyok! A nagy és igaz Spanyolország polgára, melynek elsőrendű törvénye a szabadság, ahol nemzetiségek, városok és egyének mind-mind elérhetik kiteljesedésüket! De nem vagyok a korrupt és dekadens Spanyolország polgára! Előtte fölsejlik az én Spanyolországom születése!

Politikai programom⁸

I.

Spanyolország

Spanyolország üres absztrakció! És nem Galícia, Asztúria, Baszkföld, Kasztília, Katalónia és a többi spanyol terület valóságok egysége! Spanyolország nem egy eleve létező, hanem egy megalkotásra váró entitás: a távoli ködökben már feldereng az Ibér Föderáció! Az egyetlen módja annak, hogy Spanyolországért dolgozzunk: egyes alkotóelemeiért dolgozni, amiknek – a matematikusok szavával élve – összege Spanyolország.

II.

Szabadság

Szabadság mindenekelőtt.

Szabadság minden szempontból, mivelhogy a szabadság élet, és a mi életünknek minden szempontból harmonikusan kell fejlődnie.

A szabadság nem anarchia.

Egyének szerveződése, a saját törvényeik alapján.

Mindenek előtt szabadság, minden tekintetben.

III.

Demokrácia

A demokrácia: az emberek szabadsága önmaguk kormányzására.

A demokrácia tehát a szabadság kormányát, vagyis a szabadon választott kormányt jelenti.

A galego demokráciáért harcolunk.

De a szegénység szolgává aláz.

A mi demokráciánknak egybe kell gyűjtenie az új társadalmi rétegeket.

Vágyunk: a társadalmi demokrácia, ami miután elérte a törvény előtti egyenlőséget, eléri a társadalmi egyenlőséget is.

IV.

Jólét

Csak a gazdag, termékeny talajon él meg a szabadság.

Hisz csak így tudnak a lelkek, az éhség és a nyomor satujából szabadulva, a jövő útjaira merészkedni, csak így alkothatnak az emberek demokratikus szervezeteket.

Dolgozzunk, tehát, a hazai területek gazdagodásáért:

iparért,
mezőgazdaságért,
vasútért,
hajózásért,
bankokért.

A gazdagság a munka, a tehetség és a tudás gyümölcse. Ezért a szebb jövőért fáradoznak a nemes és dolgozó lelkek. Szóljon erről a legszebb ének!

V.

Összegezve

A világon a legszabadabb nép.

Mindnél gazdagabb föld: ezt kínálja programom Galíciának (és Spanyolországnak).

Galícia morális célkitűzése megvalósításra vár: hozzájárulni az emberiség nagy kultúrateremtő munkájához a saját, tiszta civilizációjával. A gépezet apró, de nélkülözhetetlen fogaskerekeként az emberiségnek szüksége van rá.

Jegyzetek

¹ A rövid életrajz összeállításához használt források: *Prosa política no tempo das Irmandade da Fala*. ed. L. F. Prieto és M. M. Barreiro. Vigo, A Nossa Terra, 1996., *Diccionario da Literatura Galega I–II*. coord. Dolores Vigo, Vilavedra, Editorial Galaxia, 1995.

² Város Galícia északkeleti részén, A Coruña körzetében.

³ Eredetileg az *A Nosa Terra* c. folyóirat 1917. december 30-ai számában jelent meg. A következő cikkek magyar fordításának elkészítéséhez a *Prosa política no tempo das Irmandade da Fala* című kötetben megjelent szövegeket használtuk fel, és fordítói jegyzetekkel egészítettük ki.

⁴ Eredetileg az *A Nosa Terra* című folyóirat 1918. november 15-ei számában jelent meg.

⁵ Lois Porteiro Garea (1889–1918): a nacionalista mozgalom jelentős galego gondolkodója, politikus.

⁶ A Ría de Navia jelzi Galícia keleti határát.

⁷ Közigazgatásilag Castilla y León tartományhoz tartozó terület, határos a mai Galíciával. Viqueira mint galego nyelvterületre utal rá.

⁸ Eredetileg az *A Nosa Terra* című folyóirat 1919. november 5-ei számában jelent meg.

SZEMLE

NYIKOLAJ ROGOZSIN
POSZOLSZKIJ PRIKAZ.

KOLIBEL ROSSZIJSZKOJ GYIPLOMATYII
(A Követi Kormányshék. Az orosz diplomácia bölcsője)
Moszkva, Mezsdunarodnie otnosenijja, 2003. 432 p.

Nyikolaj Mihajlovics Rogozsin (1947–), a történettudomány doktora, az Oroszországi Tudományos Akadémia Történeti Intézetének főmunkatársa, az orosz feudalizmus kora tanulmányozására létrehozott kutatócsoport vezetője, egyetemi tanár egész eddigi életpályáját annak szentelte, hogy földolgozza a külpolitikai ügyintézés lebonyolítására megszervezett első orosz központi hivatal, a 16. század folyamán – 18. század elején működött Poszolszkij Prikaz (Követi Kormányshék) hiányosan fennmaradt, de nagy tömegű iratanyagát. E témakörön belül keletkezett számtalan írása közül kiemelkedik két szakmonográfia, az 1994-ben megjelent „Poszolszkije knyigi Rosszii konca XV – nacsala XVII vv.” (Oroszország követi könyvei a 15. század végén – a 17. század elején), illetve a most recenzált műve, mely az előbb említett összefoglalás folytatása, s mint ilyen a 17. század kezdetétől a 18. század elejéig terjedő időszakot öleli föl.

Rogozsin munkájának elsődleges forrásul a moszkvai Régi Iratok Oroszországi Állami Levéltárának (RGADA) öt különböző fondjában található, a Külügyi Kormányshék tevékenységét megvilágító „tekercesek” (sztolbci) és „könyvek” (knyigi) szolgáltak. Mindkét forrástípus a hivatali ügykezelés során nélkülözhetetlen háttér-információkat, oklevélmintákat gyűjtő segédletek kategóriájába tartozik. A tárgyalt korszakban irattekercesek formájában a kormányshékhez beérkezett rendelkező és tájékoztató anyagok (jelentések, beszámolók, jegyzékek, utasítások, emlékeztetők, átiratok, fordítások stb.) alapján elkészített feljegyzéseket tárolták. Ezek szövegeiben és mellékleteiben kivonatossan vagy szó szerint megőrződtek a fölhasznált dokumentumok. A külügyi referensek később a tekercesekben összegyűjtött adatok további szisztematizálása és redukálása révén „füzeteket” (tyetragyi), majd „könyveket” állítottak össze, amelyek országonkénti és kronológiai bontásban tartalmazták az adott relációval kapcsolatos legfontosabb ismereteket.

A forrásokkal és a téma historiográfiájával foglalkozó bevezetést követően Rogozsin az intézménytörténeti fejlődés jellegzetességeire tér ki. Megállapítja, hogy a funkcionális és territorális kompetenciák keveredése, az eredeti feladatkörök szétforgácsolódása, a profilidegen járulékos közigazgatási kötelezettségek ellátása, valamint a hivatalszervezés esetlegessége miatt a prikázok rendszere sajátos, csak az orosz történelemre jellemző vonásokat mutat, ami alól a – legelsőkk között megszerveződött – Követi Kormányshék sem jelent kivételt. Ez utóbbi a 16. században még nem több, mint az uralkodó és a bojári tanács külpolitikai döntéseinek végrehajtásáért felelős kancellária, a 17. század végén azonban már egy széles jogkörrel fölrüházott, önálló hatáskörrel rendelkező, a bojár dumától független állami szerv.

Az első fejezetből megtudjuk, hogy a 17. század eleji polgárháború kardinális változásokat okozott a prikáz életében: a hagyományos külkapcsolatok megszakadtak, polonizáció hatotta át a szakmai szókincset, az ügyintézői munkakörben dolgozó személyi állomány jelentős arányban kicserélődött, stb. A visszatérés a hagyományokhoz az első Romanov cár trónra lépésével indult (1613), ám a hivatal az európai szellemiség közvetítője maradt. A kormányshék „virágkora” Alekszej (1645–1676), illetve Fjodor (1676–1682) uralkodásának idejére esett, amikor a jelentősen megnőtt tekintélyű és költségvetésű külügy egyfajta kulturális-ideológiai műhely szerepét is betöltötte. A fejezet a Követi Kormányshék szervezeti felépítésének bemutatásával, a működésének otthont adó Kreml-beli épület(ek) külsejének, belterének és berendezési tárgyainak leírásával zárul.

A második fejezet a külügyeket intéző hivatalnoki kar hierarchiájának, személyi összetételének (rövid szakmai életrajzok is!), a tisztviselők szociális származásának és társadalmi státusának részletes vizsgálatával foglalkozik. A Követi Kormányshékben dolgozni komoly presztízt jelentett a moszkvai államban, ami abban is kifejeződött, hogy a többi államigazgatási intézménnyel összehasonlítva itt voltak a legmagasabb keresetek. Függetlenül szociális származásuktól a kormányshék munkatársai jogosultságot szereztek „szolgálati birtokok” (pomesztyék) használatára is, azaz a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyük szempontjából a privilegizált alattvalók kategóriájába kerültek. A külügyi főtisztviselők (dumnye gyjaki, gyjaki) az 1650-as évekig meglehetősen zárt korporációt alkottak. A hivatali ranglétrát végigjárva legalább húszéves szolgálat után jutottak a kormányshék vezető pozícióiba. A 17. század második felében a helyzet megváltozott. A prikáz élére „kívrőlről” jött, magas rangú urak (dumai nemesek, okolnyicsijek, bojárok) kerültek, akik a helyettesi posztokra bizalmasaikat hozták magukkal. Ez a tendencia csak Fjodor cár uralkodása alatt tört meg. Az ügyintézői és középvezetői feladatkörben foglalkoztatottak (podgyjacsie)

végezték a munka dandárját. Külügyes karrierjük kezdetekor többnyire már rendelkeztek más központi prikázból vagy vidéki városok igazgatása során szerzett tapasztalatokkal. 31,2%-uk hivatalnokcsaládban született, 30,5%-uk papok, 18%-uk szolgáló nemesek leszármazottja volt, a többiek kézművesek, kiskereskedők, szolgák (holopok), postaellátók és egykori hadifoglyok közül kerültek ki. A Követi Kormányzók saját ímőkiskolát tartott fenn, időnként alkalmassági nyelvvizsgát rendezett a belépni szándékozók számára, és „gyakornoki” rendszert is működtetett, amely keretei között kisegítőként, fizetés nélkül alkalmazott betanulókat (nyeversztannie podgyjacsie).

A harmadik fejezetben Rogozsin eredményes kísérletet tesz arra, hogy rekonstruálja a 17. században és a 18. század elején keletkezett, de a későbbi korokban megsemmisült „követi könyvek” darabszámát, tematikáját, valamint ma az RGADA 24 különböző fondjában őrzött „követi könyv”-gyűjtemények eredeti struktúráját. Ebből a célból összevetette egymással a napjainkig fennmaradt 672 „követi könyvet” (amiből 543 darab 16 országhoz, 129 a cári birodalomba később inkorporált népekhez fűződő kapcsolatokról informál) a külügyi kormányzók irattárolmányáról 1614-ben, 1626-ban, 1673-ban és 1680-ban készített leltári jegyzékekkel.

A legfontosabb következtetéseket összegző befejezés után elhelyezett függelék önálló tudományos értékkel és komoly gyakorlati jelentőséggel rendelkezik. A szerző táblázatokba rendezve közli fölhasznált forrásainak leltári és irattani adatait (a fondok címét, törzsszámát, a raktári egységek számát, évkörét, az iratok formáját és terjedelmét), valamint betűrendbe szedve felsorolja a „követi könyvekben” említett orosz és külföldi diplomaták, diplomáciai missziót teljesített megbízottak (papok, kereskedők, kozákok) vezetéket, illetve keresztnévét. A feltüntetett fond- és raktári számok pontos eligazítást nyújtanak a nevek előfordulási helyét illetően.

A kiadványt, amely az orosz külügyminisztérium anyagi támogatásával jelent meg, gazdag bibliográfia és személyi névmutató zárja.

Szili Sándor

PHILIP G. DWYER
TALLEYRAND (PROFILES IN POWER)
Edinburgh, Pearson Education Limited, 2002. 232 p.

A www.web2.airmail.net/napoleon című kiváló angol nyelvű honlapon a napóleoni háborúkról olvashat az érdeklődő internetező. Számos gondosan kivitelezett és megdöbbentő részletességgel elkészített elemzés teszi élvezetessé az 1789–1815 közötti időszak eseményeinek felidézését. Érzéltetendő az alkotók lelkiismeretes munkáját, a honlapon megtalálható – többek között – az osztrák hadseregbeli magyar huszárezredek uniformisának leírása, képekkel illusztrálva. Különösen izgalmasnak bizonyult – kihasználva az internet adta lehetőségeket –, hogy a készítőik bizonyos, a téma szempontjából kiemelt fontosságú kérdést szavazásra bocsátottak az olvasók között. Közülük az egyik arra kereste a választ, vajon mi okozhatta Napóleon bukását. A két legtöbb szavazatot kapott válasz az orosz hadjáratban elszenvedett veszteségek, valamint Napóleon fékezhetetlen ambíciói voltak. Az okok között még szerepelt Talleyrand árulása és együttműködése a szövetséges hatalmakkal. Meglepő módon több szavazat esett a külügyminiszterre, mint Ausztria Franciaországgal szembeni erőfeszítésére, pedig kilenc évig állt háborúban a két ország; vagy a francia császár marsalljainak „árulására”. Sőt a válaszadók a brit haditengerészettel nagyjából megegyező jelentőséget tulajdonítottak Benevento hercegének Napóleon rendszerének megdöntésében.

Ki volt valójában Talleyrand, akinek politikai erejét az angol flotta tengeri hatalmához lehet mérni? Philip G. Dwyer ausztrál akadémikus Talleyrand című művében erre a kérdésre keresi a választ. A feladat szinte rettentően nehéz egy olyan politikai és emberi „kaméleon” esetében, mint Talleyrand. A kaméleon színei oly gyorsan és sűrűn váltakoztak, hogy azt sem a kortársak, sem pedig az utókor nem tudta – és talán nem is akarta – nyomon követni. A rejtélyes és titokzatos életútból fakadóan – írja Dwyer – az ismeretlen és elképzelt Talleyrand image-át mások alkották meg, különböző okokból kifolyólag. Éppen ezért számtalan Talleyrand létezik, bár legtöbbjük ellenséges és negatív, s ez vonatkozik mind a kortársak, mind az utókor által alkotott véleményekre. Mindezzel kapcsolatban persze felmerülhet a kérdés, anélkül természetesen, hogy az állítás igazát kétségbe vonnánk, melyik jelentős történelmi személy került el a kortársak és az utókor olykor terhes ítéletét.

Dwyer könyvének elején sorra veszi a Talleyrand-nal kapcsolatos jellemző véleményeket. Előre bocsátandó, hogy az álláspontok állandóan visszatérő motívuma az árulás, méghozzá előre megfontolt, aljas szándékkal elkövetett árulás. Különbségek csupán abban mutatkoznak, hogy kit és mikor hagyott cserben a rossz hírű politikus. A lesújtó vélemények forgatagából kiemelkedik Emile Dard-é, aki szerint Talleyrand

nemcsak Napóleon-t árusította ki, hanem Franciaországot is. Ez már csak azért is különös, mert minden vélt vagy valós emberi gyengesége, különös és állítólagos immoralitása ellenére a hazaszeretetet, illetve a Franciaország sorsa iránt érzett felelősségteljes gondolkodást és tenni akarást nem igazán lehet elvitatni tőle.

Folytatva a Dwyer által idézett gondolatok sorát, George Lefebvre szerint Talleyrand egyike volt a francia történelem legalavább szereplőjének, míg Edouard Aujay úgy vélekedett, hogy Talleyrand nem más, mint a haszonszerzés reményében elkövetett kétése ügyletek sokasága. Ezen utóbbi véleménnyel kapcsolatban ironikusan azt mondhatnánk, hogy Aujay nem Talleyrand-t jellemezte, hanem a politikus fogalmát definiálta. Érdekes módon – hívja fel a figyelmet Dwyer – az angolszász szakirodalom sokkalta elnézőbb és megértőbb Talleyrand-nal, mint a francia. Megemlíti Simon Schama-t, aki Polgártársak című, monumentális és lenyűgöző művében Talleyrand-t a józan, realista forradalmárok közé helyezi, aki a modernitás, a liberális gazdaság és a törvényes rend szószólója volt. Létezik azonban egy abszolút pozitív Talleyrand is, mégpedig Guglielmo Ferrero Újjáépítés című könyvének lapjain. Dwyer Ferreróval kapcsolatban annyit tart fontosnak megjegyezni, hogy műve érdekes, de lényegét tekintve idejétmúlt. Ennek ellenére a kaméleon sokszínűségének érzékeltetéséhez fontos felidézni néhányat Ferrero gondolatai közül. Könyvében Talleyrand-t nemes egyszerűséggel a világ megmentőjeként tartja számon, aki egy meg nem értett zseni szellemi magányosságával állt szemben a vele oly ellenséges kortársakkal, és persze az utókorral, valamint akinek hatvanéves koráig csak kemény próbatételek sorozata jutott. Az eddig leírtakhoz képest igencsak megdöbbentő fordulat ez Talleyrand megítélésében, amin alighanem ő maga csodálkozna a legjobban. Hozzá kell azonban tenni, hogy Ferrero az 1930-as évek fokozódó nyugtalanságának közepette, kétségbeesetten kutatva egy biztos pont után – amelyet a legitimitásban vélt felfedezni – jutott el Talleyrand-hoz. Másrészt pedig Périgord grófjának a nélkülözések közepette jutott azért ideje az „élet édességének élvezetére”.

Ezen rövid áttekintésből is kiviláglik, hogy Talleyrand történelmi szerepének megítélése meglehetősen szélsőséges álláspontokat eredményezett a történész társadalomban. Színváltkozásainak nyomon követése nemcsak Mirabeau-t, Barras-t, Chateaubriand-t, vagy éppen Napóleon-t hozta nehéz helyzetbe, de mint látható, meglehetősen „tarkaság” uralkodik a történelemkönyvek lapjain is. Dwyer célja, hogy ennek az elsősorban érzelmi alapon megrajzolt és bírált embernek a portréját racionális alapon újrafesse. Könyvének minden sora ennek a dicsérendő objektivitásnak a szellemében született. Művének különlegessége, hogy tulajdonképpen kérdések és válaszok összefüggő rendszeréből épül fel. A kérdések Talleyrand cselekedeteire vonatkoznak, a válaszok pedig jól felépített, logikus magyarázatul szolgálnak az adott szituációban tanúsított magatartására. Talleyrand – írja Dwyer – mint politikai kaméleon és a mindenkor hatalmi elit tagja sikeresen alkalmazott egy – illetve több – politikai maszkot és hozzá illő retorikát, mindig a nemzeti és a nemzetközi hatalmi játszmák alakulásának megfelelően.

Mindezek fényében úgynevezett áruálásai is más megvilágítást nyerne a könyv lapjain. Talleyrand híres, 1789. október 10-i felszólalása a Nemzetgyűlésben, melynek során felvetette az egyházi javak állami tulajdonba vételét, Dwyer szerint nem az egyház elárulásának pillanata. Többek között azért sem, mert az ötlet nem Talleyrand-tól származik. Már az 1560-as (!) rendi gyűlésen felmerült a gondolata – legalábbis a második és a harmadik rend részéről – az egyházi vagyon államosításának. Sőt 1789 augusztusában megfogalmazódtak olyan vélemények, miszerint az állami kölcsönök fedezeteként kitűnően használhatóak az egyházi birtokok. A forradalmi csupán az volt Autum püspökének cselekedetében, hogy a már ismert elképzelést egy egyházi főméltóság terjesztette be. Hozzá tartozik még a teljes képhez, hogy Talleyrand és rajta kívül sokan mások tökéletesen tisztában voltak azzal a ténnyel, hogy a gazdasági válság – mely részben szükségessé tette a rendi gyűlés összehívását – ugyanolyan, ha nem égetőbb probléma 1789 októberében, mint volt pár hónappal azelőtt. A helyzet kezelésére pedig a betervezett javaslat tökéletesen megfelelt. Persze személyes ambíciók is meghúzódtak a háttérben. Morris amerikai kereskedelmi ügynök feljegyzése szerint Talleyrand szívesen töltötte volna be a pénzügyminiszeri posztot. A válság gyors kezelésével pedig Talleyrand közelebb került volna remélt céljához. Ebből az esetből kiviláglik, hogy Talleyrand cselekedeteit csak részben lehet személyes indíttatással magyarázni. Az egyházi herceg meggyilkolásának zavaros története – noha nyilvánvaló, Talleyrand pályafutásának legnagyobb hibája volt – a fent említettek figyelembevételével új értelmet nyerhet. Dwyer részletesen leírja, hogy az ötlet valószínűleg Talleyrandtól származott, de azon az ülésen, melyen elhatározták a herceg elrablását, nem vett részt. Így az egész úgy a hatalmon lévő elit szűk csoportjának – beleértve Napóleon-t és többek között Fouché-t – kollektív döntése volt. Az akció háttérében pedig ott húzódott az a szándék, hogy egy feszült nemzetközi szituációban egyértelművé tegye mind a belső ellenzék, mind a külföldön szervezkedő emigráció számára, hogy mire számíthat.

Dwyer természetesen nem kívánja védeni a védhetetlent. Talleyrand hosszúra nyúlt politikai pályafutása távolról sem volt botrányoktól mentes. Más politikusok is éltek a hatalomból fakadó lehetőségekkel, Talleyrand esete azonban annyiban különbözik tőlük, hogy mindannyiukat túlélte politikai

és fizikai értelemben is. Dwyer a „siker” okait vizsgálva felhívja a figyelmet, hogy Talleyrand úgynevezett árulásaira minden esetben akkor került sor, amikor a rendszer saját hibáiból fakadóan önmagát döntötte meg. Ez volt a helyzet Napóleonnal kapcsolatban is. Talleyrand akkor fordult szembe a császárral, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Napóleon fékezhetetlennek tűnő ambíciói csak ártnak Franciaországnak, valamint destabilizálják az igencsak törekeny nemzetközi rendet. A császárral való szembefordulás nem feltétlen jelentette a rendszerrel való szembefordulást is. Talleyrand számára ugyanis előnyösebb lett volna a megreformált napóleoni rendszer, mint egy új köztársaság, vagy az esetleges restauráció. Ugyanis már 1792-ben, londoni tartózkodása idején az Angliában lévő királypárti emigránsok egy esetleges sikeres restauráció után nem egyszerű akasztást, hanem kerékbotörést helyeztek kilátásba Talleyrand-nak. Az már a történelem és a sors furcsa fintora, hogy éppen Talleyrand tette számukra lehetővé a hazatérést.

Dwyer Talleyrand minden cselekedete mögött a racionális okokat kutatja, megfosztva azokat az évszázadok alatt rájuk rakódott negatív előítéletektől. Stílusa egyszerű és lényegre törő. Kitűnően segíti az olvasót a tájékozódásban a fejezeteket követő jegyzetek sokasága és a mű végén fellelhető, magyarázatokkal gazdagon kiegészített bibliográfia. Dwyer könyvének józan hangvétele azért is külön kiemelő, mert mint a Talleyrand Baráti Kör alelnöke nyilvánvalóan pozitívan viszonyul könyvének főszereplőjéhez. Éleslátását azonban nem homályosítja el sem a Talleyrand-nal kapcsolatos kritikák özöne, sem a valóban páratlan politikusi teljesítmény sem. Dwyer műve nagyban hozzájárulhat az oly mélyen gyökerező és meglehetősen terhelt Talleyrand-kép kiigazításához.

1815-ben egy párizsi könyvkereskedő, Alexis Eymery előállt azzal az ötlettel, hogy kiad egy kézikönyvet a francia forradalom és a napóleoni időszak kimagasló szereplőiről. A listára több mint ezer név került fel. Mindahányszor valaki esküjét megiszgálva az új rendszer szolgálatába állt – ismerte az eseményeket erre volt alkalom bőven –, egy szélkakas került a neve mellé. Az szélkakasok száma átlagosan három volt, Talleyrand – igaz, holtversenyben Fouchéval – tizenkettő szélkakással az élen végzett. Elképzelhető, hogy Dwyer könyve végre kedvezőbb „széljárás” hoz az oly sokat kritizált politikus megítélésében.

Ábrahám-Ködmén Zoltán

HORST MÖLLER
EUROPA ZWISCHEN DEN WELTKRIEGEN
(Európa a két világháború között)
München, R. Oldenbourg Verlag, 1998. 278 p.
(Oldenbourg Grundriss der Geschichte. Band 21)

A szerző a Münchener Egyetem Új- és Legújabbkori Történelem Tanszékének professzora és a Jelenkor-történeti Intézet vezetője. Az Oldenbourg sorozatban megjelent munkák tipikus kézikönyvek, melyek között azonban a Möller által tárgyalt téma ez idáig még nem szerepelt. Más idegen nyelvű kézikönyvek ugyan feldolgozták már a kérdést, ám időközben ezek el is avultak. Möller munkája összevethető több ismert sorozat megfelelő kötetivel (*New Cambridge Modern History* [C. L. Mowat], *Propliäen Geschichte Europas* [K. D. Bracher], *Handbuch der Europäischen Geschichte* [Th. Schieder] és *Nouvelle Clio* [J.-B. Duroselle]). Ezek közül az első már több mint tízéves, a többi viszont 1991–93-ban újból kiadták. Möller munkájában a téma tárgyalása terén is pozitív és új vonásokkal találkozhatunk. Kötete egy Európán átvéló elemzés, a kül- és belpolitika összefüggéseinek feltárása, a nacionalizmus és a szociális-gazdasági struktúra bemutatása. Jóval szélesebb spektrumú, mint a fent említett munkák. Szerkezetileg hasonlatos Duroselle *L'Europe de 1815 à nos jours. Vie politique et relations internationales* című munkájához, ám Möller munkája forrásbázisát tekintve jóval rendszeresebb és gazdagabb.

A könyv szerkezete megfelel az Oldenbourg sorozatban szokásosnak, vagyis három nagyjából azonos terjedelmű egységből áll. Ezek a következők: 1) *Darstellung*, összefoglalás, általános konszenzus a vizsgált időszakokkal kapcsolatban. 2) *Grundprobleme und Tendenzen der Forschung*, a kutatás alapproblémáit és tendenciáit, a szakirodalmi vitákat, valamint a kutatás jelenlegi állását mutatja be. 3) Válogatott, meglehetősen bő, több mint ezer munkát felölelő bibliográfia tematikus elrendezésben (fontosabb publikált források, kézikönyvek, monográfiák angolul, németül, olaszul, franciául, cikkeket a hét legfontosabb angol és német nyelvű szakfolyóiratból). A melléklet részletes, 11 oldalas kronológiát tartalmaz. A kötet végén találunk névmutatót, mely jelen esetben különösen fontos a kutatói vitákban szereplő tudósok nyomon követése szempontjából.

Érdekessége a munkának, hogy az első két fejezet párhuzamos szerkezetű, mely lehetővé teszi az összevető, összehasonlító olvasást. Például *A két világháború közötti időszak mint korszak* (*Die Zwischenkriegszeit als Epoche*) párja *A két világháború közötti időszak a 20. század történetében: korszakolás* (*Die Zwischenkriegszeit in der Geschichte des 20. Jahrhunderts: Periodisierung*). *A nemzetközi rend fejlődése és destabilizálódása* (*Entwicklung und Destabilisierung der internationalen Ordnung*) együtt olvasható *A nemzetközi rend alapproblémáival* (*Grundprobleme der internationalen Ordnung*).

Möller leghatározottabban a „politika primátusa, avagy a gazdaságé a meghatározó” vitában foglal állást. Véleménye szerint kizárólag a két klasszikus felfogás szintézise alapján érthető meg a két világháború korszakának története. A kulcskérdései a következők: 1) Miért lehetett a korszak nem csupán háborút követő (post-war) időszak, de egyúttal háború előtti (pre-war) időszak is? 2) Mivel magyarázható a nemzetközi rendszer instabilitása és végső összeomlása? 3) Mi a kapcsolat a belföldi instabilitás és az európai államrendszer fejlődése között? 4) Hogyan járul hozzá a szociális és gazdasági fejlődés a belföldi destabilizációhoz? 5) Hogyan függ össze a Versailles örökségeként megmaradt nacionalizmus expanziója és a totalitárius ideológiák terjedése?

A szerző ezeknek a kérdéseknek többszörösen összetett, kölcsönös összefüggését sejteti, ám teljesen nem tárja fel. Amit az olvasó kap, az nem más, mint az egyes államok belpolitikájának érintőleges diszkussziója, egymástól meglehetősen elszeparálva. Möller mindezt egy átvélő, rendszeres analízisként értelmezi, ám ez mégsem nevezhető szisztematikus vizsgálódásnak, annak ellenére sem, hogy néhány nagyon helyénvaló és szakszerű részt is találunk, így a „négy nagy” vitáját Párizsban, ahol a kulcsszemélyiségek jellemét is feltárja.

A leglényegesebb megállapítása a szerzőnek a következő: a két világháború közötti időszakot korántsem jogos csupán kívülről, külső nézőpontból ábrázolni, hiszen a két háború indukált egy belső szociális-társadalmi kohéziót, politikai és diplomáciai instabilitást. Ez az instabilitás tulajdonképpen azoknak a megoldatlan problémáknak – nevezetesen imperializmus, nacionalizmus – a következménye, amelyeket az első világháború teremtett. A szerző szerint az első világháború után bármilyen rendezés teherré vált volna a következő időszakban. A háború ugyanis gazdaságilag egyet jelentett a fizikai pusztulással, s nagy mennyiségű deficit halmozódott fel annak következtében, hogy a háború költségeit hitelekkel fedezték. Ettől a problémától Európa vezető gazdasági hatalmai, úgymint Nagy-Britannia, Franciaország és Németország – ugyan nem azonos mértékben, de – mind szenvedtek. A gazdasági problémák végigvonultak Európán, az egész nemzetközi gazdasági rendszer megingását, majd összeomlását hozva. Ez visszahatott a nemzetközi politikára is. 1919-ben Franciaország és Nagy-Britannia irracionális mértékű gazdasági büntetéssel sújtotta a veszteseket, hogy saját belgazdaságát regenerálni tudja. A legyőzött országokban a kártérítéseknek, a területi veszteségeknek és Wilson meg nem valósult elveinek – például a nemzeti önrendelkezés – eredményeképpen a belpolitika polarizációja, autoriter és totalitárius rezsim kialakulása ment végbe. Ezek azután már korántsem Wilson 14 pontját vagy a locarnói elveket, avagy a Kellog–Briand-paktumot kívánták, sokkal inkább egy újabb háborúban gondolkodtak, vagyis a szituáció adott volt a következő háborúhoz. Möller ragaszkodik a végső konfrontáció elkerülhetetlenségének gondolatához, bár hozzáteszi: az odáig vezető utak számos ponton eltértek egymástól. A végkifejlet szerinte mégis minden esetben ugyanaz lesz.

Végeredményben elmondhatjuk, hogy Möller jelen kötete mind tartalmát, mind szerkezetét tekintve magasan megfelel a témát feldolgozó kézikönyvek követelményeinek. Megbízható és tartalmas, ezért kiválóan alkalmas a két világháború közötti korszak leglényegesebb kérdéseinek megismerésére.

Rab Virág

ROBERT O. PAXTON

VICHY FRANCE: OLD GUARD AND NEW ORDER 1940–1944

(*Vichyi Franciaország: A régi gárda és az új rendszer 1940–1944*)

New York, Columbia University Press, 2001. 416 p.

A modern kori francia történelem iránt érdeklődő olvasó számára nem ismeretlen Robert O. Paxton neve. A Harvard Egyetemen szerzett PhD-fokozat után több amerikai egyetemen (Berkeley, State University of New York) oktató neves amerikai szaktörténész munkássága elsősorban a két világháború közti időszakot, illetve a második világháborút – ezen belül is elsősorban Franciaország 20. századi történelmét – öleli fel. Önállóan írt munkái közül kiemelkednek az Európa múlt századi történelméről (*Europe in the 20th Century*, Thomson Learning, 2001), a De Gaulle-ról (*De Gaulle and United States 1930–1970*, Berg

Publishers, 1994), valamint a fasizmusról (*The Anatomy of Fascism*, Allen Lane, 2004.) írott munkái. A Michael R. Marrusszal közösen írt *Vichy France and the Jews* (Stanford University Press, 1995) című mű pedig a mai napig az egyik legtárgyilagosabb és legszínvonalasabb összefoglaló Pétain marsall rendszerének ellentmondásos zsidópolitikájáról.

A szerző tárgyalandó műve az ún. vichyi Franciaország történetére koncentrált, a megszállt területek történetéről nem, a világháború eseményeiről pedig csak utalásszinten olvashatunk benne. Ennek ellenére a szerző figyelmet fordít arra, hogy vizsgálata tárgyát – a különböző elemzéseket jó érzékkel kontextualizálva – belehelyezze a francia és az európai történelem fősodrába. A könyvben találunk mind kronologikus leíró, mind pedig elemző fejezeteket. Eképp az eseménytörténet ismeretének fényében olvashatunk a vichyi Franciaország gazdaság- és társadalomtörténetéről, valamint katonapolitikájáról. Paxton két kérdést jár körül ebben a könyvben. Az egyik a németekhez fűződő viszony, vagyis a kollaboráció problematikája. Szabad volt-e, elkerülhetetlen volt-e együttműködni a németekkel a francia vezetésnek? Hol a határ az el nem kerülhető együttműködés és a kollaboráció között? A szerző által vizsgált másik kérdés a francia társadalom viszonya Pétain új, konzervatív társadalompolitikájához.

A könyv vitathatatlan érényei közé tartozik, hogy lerombolja azt a mítoszt, miszerint volt ugyan pár francia kollaboráns, de a franciák többsége ellenálló volt. Egyértelműen kiderül, hogy a vichyi Franciaország területén élő francia társadalom többsége 1943 derekáig közömbös volt a német hódító politikával szemben. A mindennapok szintjéről nézve sokak élete semmit sem változott, csupán több lett az igazoltatás. A mű bevezetőjéből alaposan megismerhetjük az összeomlás történetét, az utána kialakult kaotikus politikai helyzetet, valamint annak megoldási lehetőségeit. Reális képet kapunk a végső francia döntés – vagyis a fegyverszünet – hátteréről, valamint arról, hogy a harc folytatása abban a helyzetben gyakorlatilag kilátástalan lett volna.

A könyv teljes megértéséhez nem elégséges a második világháború történetének ismerete, elengedhetetlen a Franciaország két világháború közötti belpolitikájában való jártasság is. Az olvasó gyakran találkozik az elemző részekben visszautalásokkal, sőt a III. fejezetben (*The Collaborators*) egy egész alfejezet szól az 1934 és 1937 közötti francia belpolitikai életről (*The French Civil War 1934–1937*). A részletes belpolitikai helyzetelemzés ráirányítja a figyelmet arra a – laikus körben talán kevésbé közismert – tényre, hogy a francia politikai elit nemcsak elfogadta az új helyzetet, vagyis azt, hogy a németek elfoglalják Európa nagy részét, hanem rövid időn belül hozzá is látott ahhoz, hogy felépítse saját karrierjét az „új rendben”. Figyelemre méltó, hogy a kialakuló új Franciaország vezetésében is sok hivatásos katonát találunk. 1940 nyarán, az első Pétain-kormányban az idős marsallon kívül ott találjuk még François Darlan tengernagyot, Maxime Weygand és Charles Huntziger tábornokokat is. Darlan egészen 1942 tavaszáig meghatározó szerepet játszott a francia politikai életben; többször is ő tárgyalta a németekkel a francia hadifoglyok elengedése ügyében. Pierre Laval, aki szintén csak folytatta politikai karrierjét Pétain marsall regnálása alatt, csupán 1942 tavaszától, Darlan bukása után vált első számú vezetővé.

A mű jól érzékelteti azt az 1940 után is markánsan tovább élő francia közvélekedést, miszerint Franciaország nagyhatalom maradt, csupán Európa új urával, a németekkel kell megállapodnia az új játékszabályokban. Az erős francia nemzeti önértékelés kívül az érzést alátámasztotta az a tény is, hogy a vichyi Franciaország megtarthatta a korábbi francia gyarmatokat.

Az amúgy is feszültségekkel terhes francia–brit viszonyt hosszú időre beárnyékolta a Brit Királyi Flotta akciója, amelynek keretében a francia hadiflottát az Oran melletti Mers el-Kebir-i hadikikötőben elsüllyesztették. Bár ez a lépés brit szempontból érthető és logikus, sőt a francia flotta német kézre kerülését megakadályozandó, elkerülhetetlen is volt, a francia társadalom és különösen a katonák hátbatámadásként értékelték brit szövetségük részéről.

A britek elleni francia ellenszenv azonban nem hágtá át a józan ész határait. Pétain marsall igyekezett mindent megtenni azért, hogy Franciaország a lehetőségekhez képest távol maradjon a háborútól. A Szovjetunió elleni hadjáratban is mindössze egy nagyjából önkéntesekből álló hadosztály vett részt, nem pedig az állam. A Nagy-Britannia elleni Seelöwe hadműveletből pedig teljesen kimaradt Franciaország, bár ez esetben is komoly belső viták zajlottak, amelyekben mind a háború-, mind a békepártiak hevesen érveltek saját véleményük alátámasztására. Kár, hogy Paxton nem tárgyalja részletesen a gyarmati területeken állomásozó – és így Vichy fennhatósága alá tartozó – francia csapatoknak, valamint az ott élő civileknek a Pétain-rezsimhez fűződő viszonyát.

Az 1940 tavaszától 1944 nyaráig terjedő időszakot a szerző a tradicionális felosztást követve két részben tárgyalja, belső korszakhatárként a német megszállás időpontját fogadva el. Paxton csupán 1942 végétől, tehát a német megszállás kezdetétől beszél kollaborációról (*Collaboration, 1942–1944*), míg az 1940–42 közötti időszakot egyfajta átmenetként értékeli a kényszerű együttműködés és a „valamiféle” önállóság között (*The French Quest for Collaboration*). Ebben az időszakban még beszélhetünk szuverén

francia politikai életéről, de a megszállás és Laval színre lépése után valójában már csak egy „bábország” bábkormányáról lehet szó.

A szerző által körüljárt másik fontos kérdés a Pétain-féle állam társadalompolitikája, amit egyfajta forradalomként definiál (*The National Revolution*). A szabadság, egyenlőség, testvériség hármását felváltotta a család, a munka és a haza eszmei triumvirátusa. Ezt Paxton nem visszalépésként, hanem a francia társadalomban mélyen gyökerező, a katolikus egyházi és egyéb hagyományokra támaszkodó konzervatív eszmerendszer ideiglenes győzelmeként értelmezi. Olvasatában ennek kiépítését a francia társadalom nem sokként élte meg, hiszen jelentős része a háborús vereség okát amúgy is a liberalizmus elburjánzásában látta. A szerző részletesen kifejti Pétainnek az új, a francia hagyományok és a korporációs rendszer házasításán alapuló Franciaországról alkotott elképzeléseit. A marsall egy paternalista állameszmény megvalósításának a híve volt, amelynek fő célkitűzése az oktatás, a munkahely biztosítása, valamint a szociális gondoskodás volt. A szociális juttatásokért cserében az államfő az állampolgároktól abszolút lojalitást és engedelmességet várt el: más szóval azt, hogy nem szólnak bele az állam ügyeibe, és elfogadják annak döntéseit.

Az utolsó fejezetben (*A Balance Sheet: the Legacy of Vichy*) Paxton – különböző szempontok alapján értékelve – átfogó képet nyújt a vichyi Franciaország rendszeréről. Véggökvetkeztetési egyáltalán nem elmarasztalóak, de nem is elismerők. Morális alapon egyértelműen elítéli a vichyi Franciaországot, hiszen vitathatatlanul kollaboráns diktatúra volt. Objektivitásra törekvő szakemberként rámutat ugyanakkor, hogy valószínűsíthető: francia szempontból feltehetően ez volt a korabeli alternatívák közül a legkevésbé rossz. A lehetőségek és a mozgáster korlátaival maga a francia átlagember, sőt a francia politikai elit is tisztában volt. Részben ennek tulajdonítható a kollaboráció hallgatólagos elfogadottsága a közvélemény, a politika és az igazságszolgáltatás soraiban, ennek következményeként számos, a vizsgált időszakban miniszterként, államtitkárként szolgált politikussal lehetett találkozni hasonló magas beosztásban az 1950–60-as években.

Összességében elmondható, hogy a könyv egységes egész, a keresztutalások, valamint az egymásra épülő fejezeteken átívelő logikai érvláncolatok miatt az egyes fejezetek önmagukban nem értelmezhetők. A gondos szerkesztői munka hiányára vall, hogy bár a mű stílusa roppant választékos, az indokolatlanul hosszú körmondatok gyakorisága miatt nehezen olvasható a nem angol anyanyelvű olvasó számára. A szerző széles nyelv- és forrásismeretét bizonyítja, hogy nemcsak az angol–amerikai, hanem a francia és a német nyelvű szakirodalom számottevő részét is felhasználta könyvéhez. Növeli a mű értékét, hogy a gazdag könyvészeti anyagon kívül a szerző primer francia levéltári forrásokra támaszkodó alap kutatásai eredményeit is az olvasók elé tárja. Célszerű lett volna viszont a magas színvonalú elemzések értékét az új határokat, demarkációs vonalakat illusztráló térképmelléklettel emelni. A kötet jól összeválogatott, informatív fényképmelléklete telitalálat, elhelyezése azonban nem szerencsés, mivel a könyv közepébe, egy fejezetet mintegy kettévágva szerkesztették be.

Robert O. Paxton olyan témát dolgozott fel figyelemre méltó alaposítással, amellyel talán még maguk az érintettek sem néztek szembe. Széles forrásbázist felvonultatva, tárgyilagosan és árnyaltan járta körül egy puha diktatúra történetét, gondosan ügyelve arra, hogy a modern kori történelem e vitatott fejezetét a második világháború, sőt az egész 20. századi európai történelem vonulatába illessze. Könyvében nem olvashatunk nagy leleplezésekről. Am az olvasó számos, nem túl közismert ténnyel gazdagodva jól meggondolt, indokolt problémafelvetésekre kap szakmailag megalapozott válaszokat a vichyi Franciaország, illetve tágabb értelemben a franciák második világháború alatti szerepléséről.

Kovács Tamás

E SZÁMUNK SZERZŐI

Ábrahám-Ködmén Zoltán, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem

Czövek István, a történettudomány kandidátusa, egyetemi tanár, Nyíregyházi Főiskola

Hajdók Ildikó, egyetemi hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Kovács Tamás, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem

Rab Virág, egyetemi tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem

N. Szabó József, a történettudomány kandidátusa, egyetemi tanár, Nyíregyházi Főiskola

Sashalmi Endre, PhD, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem

Szilágyi Ágnes Judit, PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Szili Sándor, PhD, tudományos munkatárs, ELTE Ruszisztikai Központ

V. Molnár László, a történettudomány kandidátusa, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem

Vajnági Márta, egyetemi hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem

